

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

azerbaijan state university of economics
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 5, Cild 5, Oktyabr - Dekabr 2017
Year 5, Volume 5, October – December 2017

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

Lizininqin iqtisadi mahiyyəti haqqında nəzəri baxışların müqayisəli təhlili	Z.H.Zeynalov
Приближенное решение одного класса задач оптимального управления системами с распределенными параметрами.....	
.....K.K. Мамтиев, А.И. Мансимов, С.Ф. Абдуллаева, У.А. Агакишиева	
Sosial biznesin inkişafının prioritet vəzifələri.....	N.Ə. Qarayev, R.H.Muradov
Система интегрированных нечетких моделей для оценки внутренних и внешних банковских рисков.....	P.P. Рзаев, X.M. Байрамов, С.Т. Бабаева
Kiçik və orta müəssisələr keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadi artımında təsiredici amil kimi.....	Ə.Y.Abbasov, T.C. Əlizadə
Qloballaşma şəraitində kiçik və orta müəssisələrin inkişafının nəzəri aspektləri.....	E.Y. Ömərova
Təhsilin keyfiyyət indikatorları: Beynəlxalq təcrübə.....	S.Ə. Şabanov
Azərbaycanda fiskal konsolidasiya post-neft dövrünün yeni çağırışı kimi	R.A. Şərifov
Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsinə yanaşma.....	T.S. Süleymanov
Logistik mərkəz üçün yer seçiminin xüsusiyyət və metodları.....	N.F. Rüstəмова
İnsan resursları menecmentinin strateji xüsusiyyətləri.....	M.A. Əliyeva
İnnovasiya konsepsiyaları və onların tarixi inkişaf mərhələləri.....	N.V. Abdullayeva
İnnovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsi meyilləri.....	A.A. Zeynalov
BVF-in maliyyə böhranları ərafəsindəki rolu.....	E.Z. Orucov
Sertifikatlı auditorların baxışında auditdə riskəsaslı yanaşmanın inkişaf maneələri.....	R.C. Cahangiri
Evaluation of Marshall-Lerner condition via ARDL econometric model: in case of Azerbaijan.....	A.V. Rüstəmov
Fermer təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinin zəruriliyi və onların maliyyələşməsi mexanizminin Yaponiya təcrübəsi.....	Ə.Ə. Dadaşov
İqtisadi fəaliyyət sahələrində gəlirlərin bölgüsünün qeyri-bərabərliyi və onun makroiqtisadi təsirləri.....	F.M. Kazımov
Paul Romerin iqtisadi artım modeli və onun Azərbaycana tətbiqi imkanları.....	Y.Ə. Şərbətov
Kommersiya banklarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəzəri baxışlar.....	A.N. Ayvazlı

www.aseu.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 5, Cild 5, oktyabr - dekabr 2017	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini	i.e.d., prof. Y.H.Həsənlı
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	UNEC Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövrülyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 25.12. 2017

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. D.A.Bağırov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.İ.İmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp
Lizin qin iqtisadi mahiyyəti haqqında nəzəri baxışların müqayisəli təhliliZ.H.Zeynalov	5-16
Приближенное решение одного класса задач оптимального управления системами с распределенными параметрами.....K.K. Мамтиев, А.И. Мансимов, С.Ф. Абдуллаева, У.А. Агакишиева	17-26
Sosial biznesin inkişafının prioritet vəzifələri....N.Ə. Qarayev, R.H.Muradov	27-32
Система интегрированных нечетких моделей для оценки внутренних и внешних банковских рисков.....P.P. Рзаев, X.M. Байрамов, С.Т. Бабаева	33-46
Kiçik və orta müəssisələr keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadi artımında təsiredici amil kimi.....Ə.Y. Abbasov, T.C. Əlizadə	47-56
Qloballaşma şəraitində kiçik və orta müəssisələrin inkişafının nəzəri aspektləri..... E.Y. Öməröva	57-68
Təhsilin keyfiyyət indikatorları: Beynəlxalq təcrübə.....S.Ə. Şabanov	69-76
Azərbaycanda fiskal konsolidasiya post-neft dövrünün yeni çağırışı kimiR.A. Şərifov	77-85
Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsinə yanaşma.....T.S. Süleymanov	86-94
Logistik mərkəz üçün yer seçiminin xüsusiyyət və metodları.....N.F. Rüstəmov	95-103
İnsan resursları menecmentinin strateji xüsusiyyətləri..... M.A. Əliyeva	104-112
İnnovasiya konsepsiyaları və onların tarixi inkişaf mərhələləri.....N.V. Abdullayeva	113-124
İnnovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsi meyilləri.....A.A. Zeynalov	125-135
BVF-in maliyyə böhranları ərəfəsindəki rolu.....E.Z. Orucov	136-142
Sertifikatlı auditorların baxışında auditdə riskəsaslı yanaşmanın inkişaf maneələri.....R.C. Cahangiri	143-157
Evaluation of Marshall-Lerner condition via ARDL econometric model: in case of Azerbaijan.....A.V. Rüstəmov	158-171
Fermer təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinin zəruriliyi və onların maliyyələşməsi mexanizminin Yaponiya təcrübəsi..... Ə.Ə. Dadaşov	172-184
İqtisadi fəaliyyət sahələrində gəlirlərin bölgüsünün qeyri-bərabərliyi və onun makroiqtisadi təsirləri.....F.M. Kazımov	185-195
Paul Romerin iqtisadi artım modeli və onun Azərbaycana tətbiqi imkanları..Y.Ə. Şərbətov	196-207
Kommersiya banklarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəzəri baxışlar.....A.N. Ayvazlı	208-215

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 5, Volume 5, October – December 2017	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y.H.Hesenli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 25.12. 2017

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. D.A.Bağirov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.İ.İmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

LİZİNQIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ HAQQINDA NƏZƏRİ BAXIŞLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Z.H. Zeynalov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dos., UNEC
zakir_zeynalov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 sentyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 20 noyabr 2017;
online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 2 September 2017; accepted 20 November 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dövrdə lizinq biznesinin sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili formalarından biri kimi araşdırılaraq, bank xidmətləri bazarında lizinqin iqtisadi mahiyyətinin və nəzəri əsaslarının təhlilinin aparılmasıdır. Tədqiqatın metodologiyası sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, məntiqi ümumiləşdirmə, dinamik müqayisə, nümunə sorğu, detallaşdırma, elmi abstraksiya kimi tədqiqat üsullarına əsaslanır. Tədqiqat nəticəsində lizinqin iqtisadi məzmunu, inkişafının təşkilati-iqtisadi xarakteristikası kompleks şəkildə müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri ölkə lizinq bazarının informasiya bazasının kifayət qədər və simmetrik olmaması, qlobal maliyyə mühitinin dəyişkən olmasıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - lizinq biznesinin milli iqtisadiyyatda müəyyən edilmiş inkişaf meyllərinin nəzərə alınması imkanındır. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondadır ki, ilk dəfə olaraq, yerli iqtisadi ədəbiyyatlardakı yanaşmalardan fərqli olaraq, qlobal maliyyə disbalansları şəraitində, ölkədə lizinq iqtisadi kateqoriya kimi özündə bank, kredit, icarə, əmlak münasibətləri, maliyyə aləti, investisiya elementlərini birləşdirən münasibətlər kompleksi kimi xarakterizə olunur.

Açar sözlər: lizinq anlayışı, lizinq biznesi, lizinq subyektləri, mülkiyyət-maliyyə münasibətləri, lizinq ödənişləri.

Jel classification: G21

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ ЛИЗИНГА

Резюме

Основная цель исследования: анализ экономической сущности и теоретических основ лизинга на рынке банковских услуг путем изучения современного лизингового бизнеса как одной из форм организации предпринимательской деятельности. Методология исследования: системный подход, сравнительный анализ,

статистическая группировка, логическое обобщение, динамическое сравнение, выборочное обследование, детализация и научная абстракция. Выводы исследования: выявлены организационно-экономические характеристики развития и экономическое содержание лизинга. Ограничения исследования: недостаточность и несимметричность информационной базы лизингового рынка страны, волатильность мировой финансовой среды. Практическое значение исследования: возможность рассмотрения тенденции развития лизингового бизнеса в национальной экономике. Оригинальность и научная новизна исследования: впервые, в отличие от подходов отечественной экономической литературы, в условиях глобальных финансовых дисбалансов, лизинг как экономическая категория в стране характеризуется как комплекс отношений, объединяющих банковские, кредитные, лизинговые, имущественные отношения, финансовые инструменты и инвестиционные элементы.

Ключевые слова: понятие лизинга, лизинговый бизнес, субъекты лизинга, имущественно-финансовые отношения, лизинговые платежи.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THEORETICAL VIEWS ON THE ECONOMIC ESSENCE

Abstract

Purpose: Investigation of leasing business as a form of entrepreneurship actions in modern world analysis of financial and theoretical futures of leasing in the market of bank services. Design/Methodology: Methodology of research in based on systematical approach comparative analysis, statistical grouping logical generalization dynamic comparison, sample survey, detailing, scientific abstraction. Findings: As a result of findings the economical context, organizational and economical characteristics of leasing identified as a complex. Research limitations: The limitations of research are insufficiency and asymmetry of the information base of the global leasing market, volatility of the global financial environment. Practical implications: The practical implications of the research is to take into account. The revealed trends in the development of the leasing business in the national economies. Originality and value: For the first time in the domestic economic literature, a comprehensive review of trends in the development of the global leasing market in the face of global financial imbalances has been carried out as a bank credit, rent real estate relations and connector of investment element.

Keywords: leasing concept, leasing business, leasing subjects, property-financial relations, leasing payments.

Müasir dövrdə lizinq sahibkarlığın təşkili formalarından biri kimi geniş yayılmışdır. Bank xidmətləri bazarında lizinqin rolu və təbiətinin təhlilinə keçməzdən öncə onun iqtisadi məzmununa baxaq. Belə ki, istənilən iqtisadi instrumentin adekvat və düzgün müəyyən edilməsində onun mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi və praktikada uğurlu tətbiqi mühüm amil hesab olunur.

Bu məsələ lizinq üçün də aktualdır. Bir tərəfdən lizinqin özü daha geniş kontekstdə istifadə olunur, istənilən tədqiqat işində lizinqə mühüm yer verilir. Bu, təbii olaraq, lizinqin praktiki tətbiqində müsbət göstərici kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsi, fikrimizcə, lizinqin vahid anlayış kimi başa düşülməsini və onun digər bank xidmətləri ilə müqayisədə dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsini çətinləşdirir.

Əksər iqtisadi ədəbiyyatlarda lizinq kredit anlayışı ilə eyniləşdirilir, eləcə də icarə və lizinq məfhumları arasında daha sərhəd müəyyən edilmir və bir-birinin sinonimi kimi istifadə edilir. Bu ziddiyyətə qəbul edilmiş əksər normativ-hüquqi sənədlərdə də rast gəlinir. Ona görə də terminaloji olaraq, lizinq anlayışının dəqiq müəyyən edilməsini zəruri hesab edirik.

Lizinq iqtisadi termin kimi ingilis dilindəki “to lease” sözündən götürülmüşdür ki, bu da hərfi mənada “əmlakın icarəyə verilməsi və götürülməsi” kimi tərcümə edilir. Lakin ingilis dilində “leasing” sözü icarə münasibətlərini ifadə etsə də, mahiyyətcə “icarə” anlayışını əks etdirmir. Belə ki, identik və ya uyğun sinonim olmaması səbəbindən, “leasing” sözü Azərbaycan dilinə lizinq kimi tərcümə olunur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda, normativ-hüquqi sənədlərdə və dissertasiya işlərində lizinqin mahiyyəti, prinsip və təşkili formaları kifayət qədər dəqiq və əhatəli şəkildə açıqlanmışdır. Lakin lizinqin məzmunu və rolu müxtəlif mənbələrdə fərqli verilmişdir. Bütövlükdə iqtisadi ədəbiyyatlarda və tədqiqat işlərində lizinq icarə [1, 2, 3], kirayə [4, 5,], kredit [6], investisiya [7, 4, 8], maliyyə təminatı [9, 10, 11, 12, 13], alqı-satqı, əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi [14], vasitəçilik və sahibkarlıq fəaliyyəti [2, 8], bank fəaliyyəti, eləcə də maliyyə aləti və s. kimi təsnifləşdirilir. Bəzi tədqiqatlarda isə həmçinin lizinqə əmlak münasibətləri, əmlak və iqtisadi münasibətlər kompleksi, universal investisiya aləti, iqtisadi-hüquqi münasibətlərin məcmusu, mülkiyyət münasibətlərinin realizasiyası və s. kimi baxılır.

Lizinq - lizinq subyektləri arasında, uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sövdələşməsidir. Lizinq sövdələşməsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıdan mülkiyyət hüququ ilə əldə edir və lizinq alanın müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müvəqqəti istifadəsinə təqdim edir.

Lizinq sövdələşmələrinin effektivliyi investisiya prosesinin aktivləşdirilməsində, lizinq alan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və biznes mühitinin yaxşılaşmasında özünü göstərir. Lizinq dedikdə investisiya qoymanın xüsusi forması başa düşülür, bu mənada o, “lizinq investisiyası” termini ilə əhatə edilir. Sənaye firma-

larının xahişi əsasında maliyyə təşkilatları XX əsrin ortalarında Qərb ölkələrində maşın və avadanlıqları satın alıb, onları həmin firmaların müvəqqəti istifadəsinə (icarəsinə) verməyə başladılar. Bu isə istehsala investisiya qoyma formasıdır.

Müasir dövrdə lizinq iqtisadiyyata, istehsala və əsas fondlara investisiya qoyma-
nın sərfəli və əlverişli forması hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktikada müddət baxımından icarənin 3
növu fərqləndirilir:

1. Qısamüddətli – 1 gündən 1 ilə qədər;
2. Ortamüddətli – 1 ildən 3 ilə qədər;
3. Uzunmüddətli – 3 ildən 20 ilə qədər.

Lizinq dedikdə uzunmüddətli icarəsi başa düşülür, bu mənada ona “maliyyə
icarəsi”də deyilir. Lüğətlərdə birmənalı şəkildə göstərilir ki, lizinq maşın, avadanlıq,
nəqliyyat vasitəsi, istehsal qurğusu və digər malların uzun müddətə icarəyə götürül-
məsidir [24, səh.85]. Bu səbəbdən lizinq uzunmüddətli icarə kimi xarakterizə olunur
[25,səh.67].

Belə ki, lizinqə görə sahibkarın (lizinq alanın) müraciəti əsasında hər hansı
şəxs (lizinq verən) lazım olan əmlakı konkret satıcıdan alaraq uzun müddətə onun
(lizinq alanın) müvəqqəti istifadəsinə verir. Bununla lizinq verən lizinq alanı faktiki
olaraq kreditləşdirir və onlar arasında kredit münasibəti yaranır. Bəzi ölkələrdə məsə-
lən, Fransa qanunvericiliyində lizinq “kredit-icarə” (credit-bail) kimi şərh olunur. Ona
görə də lizinq bir tərəfdən kreditin, digər tərəfdən icarənin elementlərini birləşdirir.

Lizinq əməliyyatlarını həyata keçirən zaman iqtisadi münasibətlər əmlakın
ayrı-ayrı şəxslərin müvəqqəti istifadəsinə verilməsi ilə bağlı olaraq yaranır. Başqasının
müvəqqəti istifadəsinə verilməsi ilə əlaqədar yaranan bu münasibətlər **əmlak münasi-
bəti** sayılır. Lizinq kompleks xarakterli əmlak münasibəti deməkdir. Lizinqin dəqiq
iqtisadi mənası məhz onun kompleks xarakterli əmlak münasibəti olmasındadır [15,
səh.134].

Lizinq münasibətlərinin iqtisadi əsasını lizinq əməliyyatının elementləri təşkil
edir. Lizinq əməliyyatının elementlərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- lizinqin predmeti;
- lizinqin subyektləri;
- lizinq ödənişləri.

Qeyd etməliyik ki, lizinq iqtisadi münasibəti bütöv bir iqtisadi prosesi əhatə edir,
həmin proses üç mərhələdən ibarətdir.

Birinci mərhələdə lizinq əməliyyatı əsaslandırılır və lizinq müqaviləsinin
bağlanması üçün hazırlıq işləri görülür, bu mərhələdə bir sıra sənədlərin tərtib olun-
ması tələb edilir. Məhz tərtib olunan bu sənədlərin köməyi ilə lizinq iqtisadi prose-
sinin birinci mərhələsi rəsmiləşdirilir.

Lizinq iqtisadi prosesinin **ikinci mərhələsində** lizinq əməliyyatının rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir.

Lizinq prosesinin **üçüncü mərhələsində** lizinq əməliyyatı mühasibat uçotunda və hesabatında öz əksini tapır, lizinq alan lizinq verənə lizinq haqqı ödəyir, lizinq əmlakından sonrakı istifadə ilə bağlı münasibət rəsmiləşdirilir.

Kompleks xarakterli məsələlər yalnız lizinqin köməyi ilə həll oluna bilər. Lizinq dünya kommersiya praktikasına bəlli olan elə bir vasitədir ki, onun köməyi ilə sahibkar sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lazım olan yeni əmlakı müvəqqəti istifadə üçün əldə edir, istifadə müddəti başa çatdıqda isə o, həmin əmlakı ya sahibinə qaytarır, ya istifadə müddətini uzadır, ya da mülkiyyət hüququ əldə edir. Nə alqı-satqının, nə icarənin, nə də kreditin bu kimi kompleks məsələni həll etmək imkanı vardır. Odur ki, lizinq onların hər biri ilə müqayisədə əlverişli, sərfəli və münasib vasitədir. Bu səbəbdən lizinqdən istifadə olunmasının böyük üstünlüyü vardır.

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən əldə olunmuş əmlakın istifadəyə verilməsi ilə bağlı olaraq yaranan lizinq iqtisadi münasibəti hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Lizinq hüquq münasibəti lizinq iqtisadi münasibətinin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır. Başqa sözlə, hüquqi mənada lizinq dedikdə **lizinq müqaviləsi** başa düşülür; bu müqavilə lizinq şirkəti (lizinq verən) və lizinq alan arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Lizinqin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, lizinq verən əmlakı lizinqə vermək üçün onu mülkiyyət hüququ əsasında əldə etməli və ya hazırlamalıdır. Əgər lizinqə verilən əmlak artıq lizinq verənin mülkiyyətindədirsə, əmələ gələn hüquq münasibəti icarə (kirayə) kimi qiymətləndiriləcəkdir. Lizinqin xüsusiyyətlərindən biri də lizinq alanın alqı-satqı müqaviləsi üzrə tələblərin birbaşa əmlakın satıcısına qarşı irəli sürülməsi hüququna malik olmasıdır.

Qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda hər hansı bir kateqoriyanın mahiyyətinin açıqlanması üçün ona dar mənada baxılması tövsiyə olunur. Lizinqə bu aspektdən yanaşdıqda isə o, icarə, kredit və s. kimi oxşar anlayışlarla eyni mahiyyət kəsb edə bilər. Təbii ki, müəyyən edilən mahiyyət lizinqin iqtisadi mahiyyətini tam açmalı və fəaliyyət mexanizmini dəqiq göstərməli və tezis formasında olmalıdır [16].

Lizinqin iqtisadi məzmununa dair yanaşmaları davam etdirmək də olar, lakin lizinqin istənilən məzmunu onun meydana gəlməsinin bütün formalarını tam əks etdirmir və bu mənada məhdud mahiyyət ifadə edir. Məsələn, beynəlxalq hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDROIT) maliyyə lizinqi haqda beynəlxalq konvensiyalarda lizinqi mürəkkəb əmlak münasibətləri kompleksi kimi şərh edir [17].

Fikrimizcə, lizinqə lizinq predmetinin əldə edilməsi ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyətinə kompleks mülkiyyət münasibətləri kimi baxılmalıdır, çünki təhlillər də göstərir ki, lizinq mürəkkəb iqtisadi və hüquqi münasibətləri əks etdirir və yuxarıda

sadalanın bütün elementləri özündə əks etdirir. Belə ki, lizinq sahibkarlıq, investisiya, qismən də bank və vasitəçilik fəaliyyətidir.

Qeyd edək ki, maliyyə sistemində bank xidmətləri mərkəzi halqadır və bütövlükdə iqtisadiyyatda, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrdə, təkrar istehsalın maddi-texniki bazasının təmin edilməsində baş verən prosesləri əks etdirir. Bank xidmətlərinin məhdudluğu və ya iqtisadi inkişaf səviyyəsinə alternativ olmaması hüquqi və fiziki şəxslərin təkrar istehsal prosesində iştirakını məhdudlaşdırır, nəticədə real sektorda istehsal olunan məhsulun son istehlakçıya ötürülməsi zənciri öz effektivliyini itirir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda sənayesizləşdirmə tendensiyasını sürətləndirir.

Lizinq bank xidməti kimi iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasının yenilənməsinə və investisiya qoyuluşlarının artmasına xidmət edir. Belə ki, əsas fondların şəxsi vəsait hesabına əldə edilməsi kiçik və orta sahibkar təbəqə üçün olduqca çətindir: sərbəst pul vəsaitləri istehsal prosesində olduğu zaman amortizasiya fondu kifayət olmur, istehsal uzunmüddətli tsiklə malik olur, mövsümi faktorlar əhəmiyyətli olaraq qalır, müxtəlif sahələr arasında qiymət uyğunsuzluğu mövcud olur.

Belə bir şəraitdə təsərrüfat subyektləri əsas fondları icarəyə götürmək və hissəvi ödəniş etməyə daha çox üstünlük verir, bu həm də onlar üçün asan maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Lakin istehsal vasitələrinin icarəsi sahibkarların mövcud vəziyyətə yətdən çıxması, yəni maliyyəyə çıxışın asanlaşması demək deyildir. Belə ki, bir mövsümdə istehsal fondlarının fiziki və mənəvi aşınması baş verir.

Sərbəst vəsait olmadığından, müəssisələr əsas fondların və dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün qısa və ortamüddətli kreditə müraciət edirlər. Belə növ kreditlər isə bir sıra səbəbdən problemi müvəqqəti həll etməyə imkan versə də, burada iqtisadiyyatın sahəvi spesifikasiyası fərqli problemlər yarada bilər. Yəni iqtisadiyyatın sektorial xüsusiyyətindən asılı olaraq, uzunmüddətli və daha rentabelli maliyyə resurslarına ehtiyac yaranır, eləcə də risk amili kreditin qaytarılmasını çətinləşdirir, nəticədə kredit resursunu bahalaşdırır.

Uzunmüddətli kreditlər isə heç də həmişə düzgün çıxış yolu hesab edilə bilməz, belə ki, investisiya bankları əsasən iri və reputasiya qazanmış müştərilərlə işə üstünlük verir. Eyni zamanda bankın balansında uzunmüddətli resurs çatışmazlığı likvidliyi azaltmadan uzunmüddətli investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan vermir. Bununla belə, gəlirliyin azalması və təbii olaraq, cəlb olunan bank resurslarının dəyərinin artması maliyyə göstəricilərinin pisləşməsinə şərtləndirmişdir. Bu amil həm də hazırda ölkənin regionlarında investisiya fəaliyyətinin kreditləşdirilməsini məhdudlaşdıran əsas faktor kimi çıxış edir.

Qeyri-neft sektorunda uzunmüddətli investisiya layihələrinin məhdud kreditləşdirilməsi, bütövlükdə real sektorun müasir kreditləşmə texnologiyasının mövcud olmaması ilə şərtlənmişdir. Xüsusilə bank xidmətləri bazarında yeniliklərdən məhdud istifadə iqtisadi inkişafın adekvat məhsullarla təminat səviyyəsini məhdudlaşdırır.

Bunun nəticəsidir ki, kreditlərin qaytarılması iqtisadi tsiklin pisləşməsinə daha sürətlə qabaqlayır, xidmət bazarı isə zəif diversifikasiya nümayiş etdirir.

Əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı prosesinin və eləcə də əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə geniş tələbin artması şəraitində bank xidmətləri bazarının dərinləşməsi və yeni məhsulların təklifi mühüm əhəmiyyətə malik olur. Bu səbəbdən, bank xidmətləri bazarında dayanıqlı sistemin yaradılması və onun real sektora inteqrasiyasının gücləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Təsərrüfat subyektlərinin bank xidmətləri bazarına çıxışı üçün mövcud imkanlarla (kredit və s. xidmətlər) lizinq xidmətlərinin inkişafı aktual olaraq qalmaqdadır. Bu səbəbdən, bank xidmətləri bazarında lizinqin inkişaf etdirilməsi öz vacibliyini saxlamaqdadır.

Lizinq maliyyə aləti olmaqla yanaşı, icarə və kredit xüsusiyyətlərini də əhatə edir. Lizinq əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı və investisiya obyektini kimi icarə və kredit alətlərindən birinə aid edilir. “İcarə” və “lizinq” anlayışları mahiyyətcə bir-birinə yaxın olsa da, bu terminlər bir-birindən əhəmiyyətli surətdə fərqlənir. Belə ki, “icarə” anlayışı ilə müqayisədə “lizinq” daha geniş anlayışdır, çünki lizinq mahiyyətcə icarə, alqı-satqı və kredit müqavilələrinin elementlərini əhatə edir, deməli, daha geniş kompleks münasibətləri əks etdirir. İcarə isə lizinqin öhdəlik hissəsi kimi çıxış edir, həmçinin icarə münasibətləri lizinq olmadan da baş verə bilər. Belə ki, istənilən təsərrüfat subyekti mülkiyyətində olan hər hansı bir aktivə digər subyektə müəyyən müddətə və haqqı ödənilməklə istifadəyə verə bilər.

Lizinqin kreditlə müqayisədə əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman əməliyyat obyektini üzrə mülkiyyət hüququ sərhədlənir. Belə ki, kredit zamanı əməliyyat obyektini üzrə mülkiyyət hüququ tam ödəniş başa çatana qədər onu istifadə edənin keçir, yəni kredit əməliyyatı üzrə obyekt müddət və kredit ödənişi bitənə qədər onu istifadəyə götürənin sərəncamında qalır. Lakin lizinq münasibətlərində yalnız istifadə hüququ lizinq alana keçir, lizinq üzrə mülkiyyət hüququ isə lizinq verən tərəfdə qalır.

Bütün bu qeyd edilənlərdən iki nəticəyə gəlmək olar:

1. Lizinq özündə qaytarılmaq əsasında lizinq verənin əsas kapitala investisiya qoyuluşunu əks etdirir. Bu zaman lizinq verən həm də mülkiyyətçi kimi çıxış edir və müəyyən edilmiş müddətdə əsas kapitalın elementini əks etdirir, müqavilə üzrə lizinq müddəti başa çatdıqda isə onu tam formada geri alır (amortizasiya ödənişi formasında, pul ifadəsində). Lizinq obyektinin istifadə edilməsinə görə lizinq alan tərəfindən lizinq verənə istifadə və ya icarə haqqı ödənilir [18].

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, lizinq zamanı müddətlilik, geri qaytarılma və ödənişlilik prinsipləri təmin olunur, bu isə mahiyyətcə kredit münasibətlərinə uyğundur və kredit əməliyyatlarının mahiyyətini qoruyur.

2. Lizing zamanı lizing verən – kreditor və lizing alan – borclu pul deyil, istehsal kapitalı formasına əsaslanır. Bu zaman lizing kapitalının istehsal formasında ifadə edilməsi müasir iqtisadi anlayışda prinsipial olaraq, yeni məzmun almış olur. Nəticədə linq innovasiya kimi çıxış edir, çünki kapitalın hərəkət forması üzrə o, investisiya-innovasiya mexanizminin bir halqasını əks etdirir.

Beləliklə, lizingə əmlakın müddətlilik, qaytarılmaqlılıq və ödənişlilik şərtləri əsasında müvəqqəti istifadəsini nəzərə alsaq, onu əsas vəsaitlərə kredit kimi təsnifləşdirmək olar. Bu prosesdə meydana gələn münasibətlərin maliyyə aspektlərindən çıxış etsək, qeyd edə bilərik ki, lizing maşın və avadanlıqların əldə edilməsinin kreditləşdirilməsinin bir forması kimi çıxış edir, yəni klassik bank kreditlərinin alternativ forması hesab oluna bilər. Belə ki, lizing alan dövrü ödənişlər etməklə, əmlakı tam dəyəri ilə əldə etmək imkanına malik olur. Bu mənada lizing iqtisadi mahiyyətə krediti əks etdirir [19].

Eyni zamanda, əgər lizingə dəyərin borca verilməsi kimi baxsaq, onu bank krediti ilə müqayisə etmək olar, lakin onlar arasında prinsipial fərqi də nəzərə almaq zəruridir. Bu fərq əmlak üzərində mülkiyyət hüququ münasibətlərində ifadə olunur. Belə ki, kredit qoyuluşu zamanı əmlakın istehlak dəyəri kreditləşir. Lizing zamanı isə əmlakdan istifadə hüququ ona sahiblik hüququndan ayrılır. Əmlakı lizingə verən sahibkar özündə mülkiyyət və sərəncam vermə hüquqlarını saxlayır, lizing alan isə istifadə hüququna sahib olur. Eyni zamanda, təcrübədə olduğu kimi, bank krediti qısamüddətli xarakterə malik olduğu halda, bundan fərqli olaraq lizing uzunmüddətli xarakterə malikdir. Təbii ki, burada qısa və ortamüddətli əməliyyatlar istisna təşkil edir.

Digər bir fərqli məqam mülkiyyətçinin həyata keçirdiyi əməliyyatın məqsədi ilə bağlıdır. Belə ki, bank kreditləşməsi zamanı kreditor-müəssisənin əsas məqsədi müəssisənin üzləşdiyi müvəqqəti maliyyə çətinliyini aradan qaldırmaq üçün istehsal edilmiş məhsulun realizasiyasını sürətləndirilməkdir, çünki bu zaman kredit alan məhsulun dəyərini bank vəsaiti hesabına tam ödəyir. Bundan fərqli olaraq lizing verən lizing alanın maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq, sahibkar gəliri əldə etmək məqsədi daşıyır [20]. Bütövlükdə, lizing vasitəsilə kredit resurslarından istifadə lizing bazarının formalaşmasına imkan verir.

Bu səbəbdən, fikrimizcə, lizing iqtisadiyyatda investisiyalar üçün alternativ maliyyələşmə imkanındır, bu, müəssisələrə bahalı əsas fondları müvəqqəti istifadəyə cəlb etməklə, istehsal məqsədlərini reallaşdırmağa imkan verir. Nəticədə lizing konkret aktivin bir hissəsinin icarəsinə görə lizing tərəfləri arasında müqavilə kimi çıxış edir.

Cədvəl 1.Lizing, kredit və icarə arasında fərq

Müqayisə kriterisi	Lizing	Kredit	İcarə
Bağlanmış əqdin dəyişkənliyi	yüksək	Aşağı	Orta
Əmlakın seçim hüququ	Vasitəçi	Alıcının özü	Vasitəçi (konkret alıcı müəyyən olunana qədər)
Girovun mövcudluğu	Təqdim olunan əmlak	Tələb olunur	Tələb olunmur
Risqlərin məxsusluğu	Alıcı və vasitəçi arasında bölüşdürülür	Alıcının üzərinə düşür	Vasitəçinin üzərinə düşür
Obyektin təyinatına uyğun istifadəsi	Mövcuddur	Mövcud deyil	Mövcuddur
Zəruri maliyyələşmənin həcmi	100%	Əldə edilən əmlakın müəyyən dəyəri	100%
Alıcının ödənişləri	Ödəniş xərcdən və müddətdən asılıdır. Müddət artdıqca ödənişin həcmi azalır	Ödəniş kreditin xərcindən asılıdır. Müddət artdıqca ödənişin həcmi azalır	Ödəniş əmlakın istifadə müddətindən asılıdır. Müddət artdıqca ödənişin həcmi də artır
Əmlak üzərində mülkiyyət hüququ	Vasitəçi	Alıcı	Vasitəçi
Əmlakın amortizasiyası	Amortizasiya müəyyən əmsaldan çox sürətləndirilə bilinməz	Ənənəvi sxem əsasında amortizasiya ayırmaları	Ənənəvi sxem əsasında amortizasiya ayırmaları
Əmlak vergisi	Amortizasiya ayırmalarının sürətləndirilməsi hesabına ödənişlər azalır	Vergi tam formada ödənilir	Vergi tam formada ödənilir
ƏDV	Vergi qoyma bazası kimi lizing ödənişləri çıxış edir	Vergi qoyma bazası kimi əmlakın dəyəri çıxış edir	Vergi qoyma bazası kimi icarə ödənişləri çıxış edir
Mənfəət vergisi üzrə güzəşt	Lizing ödənişləri tam formada dəyərə daxil edilir	Dəyərə yalnız amortizasiya və kredit üzrə faiz dərəcəsi daxil edilir	Dəyərə bütün icarə ödənişləri daxil edilir

Beləliklə, lizing özündə təşkilati-iqtisadi münasibətlərin üç növünü: icarəni, investisiyanı və ticarəti birləşdirən fəaliyyətdir (sxem 1).

hüquqi münasibətlər	maliyyə-iqtisadi münasibətləri	təşkilati- texniki
•əmlak üzərində sərəncamvermə •alqı-satqı •girov •girov və ya zəmanət •risk və ya sığortalama •fəaliyyətin tənzimlənməsi	•investisiya şərtləri •kredit şərtləri •sığorta şərtləri •maliyyələşmə mənbəyi •ödəmə üsulları •vergiqoyma •əmlakın dəyərinin qiymətləndirilməsi •ödəniş qabiliyyətinin müəyyən edilməsi •marketing və bazarın tədqiqi	•lizinq şirkətinin yaradılması •layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılması •avadanlığa tələbin qiymətləndirilməsi •obyektin istismar şəraiti •müqavilələrin bağlanması təşkili •texniki xidmətlər

Sxem 1. Lizinq münasibətlərinin iqtisadi və hüquqi tərəfləri

Göründüyü kimi, lizinq istehsalın və bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün tərəflərinə çoxamilli birbaşa təsir vasitələrinə malikdir. Bu təsir lizinqə iqtisadi sahələrin və istehsal vasitələri bazarının inkişafını və diversifikasiyasını təmin edir.

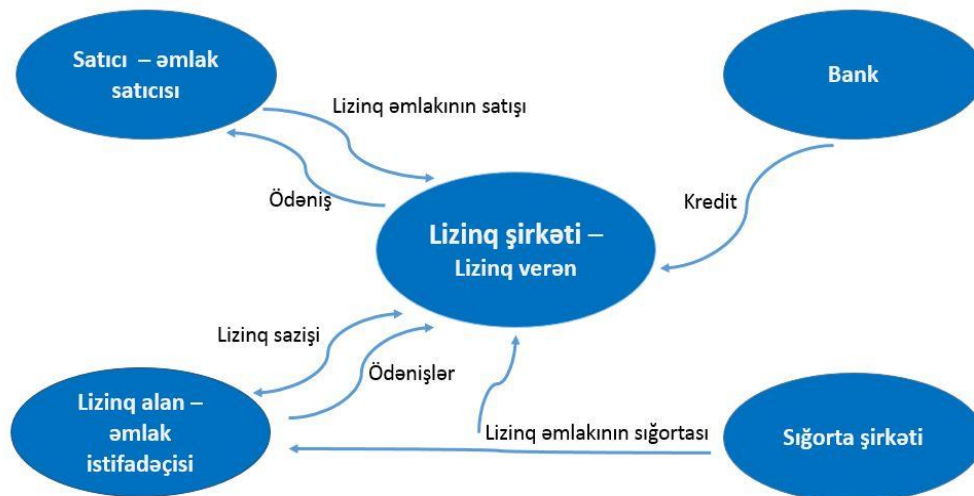
Lizinq verən dövriyyə kapitalını maliyyələşdirən təşkilatlardan fərqli olaraq dövriyyə kapitalının istifadəsini deyil, lizinq obyektinin monitorinqini həyata keçirir və bu səbəbdən lizinq verənin maliyyə riskləri dövriyyə kapitalını maliyyələşdirən təşkilatların maliyyə risklərindən aşağı olur. Sahibkarların əvvəlcədən böyük məbləğ ödəmədən avadanlıq əldə edə bilməsi mexanizminin lizinq vasitəsi ilə tətbiq edilməsi satıcılar (mal verənlər) üçün alıcı bazarının genişlənməsinə səbəb olur.

Beləliklə, qeyd edilir ki, lizinq təsərrüfatçılığın xüsusi forması kimi istehsal prosesinin əsas tərkib elementlərinə, o cümlədən əmək vasitələrinə və insan əməyinə, texnikadan və işçi qüvvəsindən istifadəsinə öz təsirini göstərir. Lizinq yeni texnologiya nəliyyətlərinin operativ olaraq istifadəsi, fəaliyyət miqyasının artırılması, xüsusi məsrəflərin aşağı salınması və bütün istehsal prosesinin intensivləşdirilməsi zamanı çox böyük səmərə verir.

Sxemdən göründüyü kimi, lizinq obyektinin subyektləri rolunda iştirak edən tərəflərlə yanaşı, dolayı yolla banklar və sığorta şirkətləri də lizinq sövdələşməsi-nin iştirakçılarına çevrilirlər. (**sxem 2**). Bununla da, lizinqin şərtləri subyektin iştirakçıları üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli olur.

Lizinq əməliyyatları həyata keçirilən zaman lizinq obyektini olan əmlak (daşınar və daşınmaz) lizinq verən tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu gün lizinq istehsalın maliyyələşdirilməsinin ən effektiv üsullarından biri sayılır. Bu prosesdə *lizinq verən təchizatçılardan (satıcılardan)* lizinq avadanlığı əldə edir və onu nəzərdə tutulan

müddətə və digər şərtlərlə *lizinq alanın* müvəqqəti istifadəsinə verir. Lizinq sövdələşməsi dövründə lizinq alan tərəfindən lizinq verənə faiz də daxil olmaqla, lizinq ödənişlərinin müəyyən olunmuş məbləği (adətən cədvəl tutulur) həyata keçirilir.

Sxem 2. Lizinq subyektləri rolunda iştirak edən tərəflər

Lizinq üzrə ödəniş lizinq müqaviləsinin tərəfləri arasında münasibətlərin iqtisadi forması kimi çıxış edir.

Təcrübə göstərir ki, lizinq şirkətləri özlərinin xüsusi vəsaitləri ilə bərabər, digər mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına maliyyələşməni həyata keçirirlər. Belə ki, dünyada lizinq sövdələşmələrinin əksər hissəsi kredit hesabına maliyyələşir. Beynəlxalq təcrübədə lizinq şirkətləri kapital bazarından cəlb etdikləri vəsait hesabına, banklardan cəlb edilmiş kreditlər və ya xarici borclanma hesabına maliyyələşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Amembal, Deane & Associates Leasing Euromoney / DC Gardner Self-Study Workbook American Educational Systems (Editor) Leasing Financial, 3rd ed. American Educational Sysys
2. Козлов Д. «Лизинг: новые горизонты предпринимательства», Экономика и жизнь, №29, июнь 1997
3. Гладких Р.А. «Лизинг как форма инвестиционной деятельности», бизнес и банки – М, 30, 1998
4. Абдулхамидов А.Ш. Аренда как организационно-экономическая форма перехода предприятий к рыночной экономике (На примере машиностроения).1992, Москва. Гос. академия управления им. С. Орджоникидзе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук

5. Макеева, В.Г. Лизинг - форма предпринимательской деятельности: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.э.н. / Гос. акад.упр. им. Серго Орджоникидзе.- М.,1994
6. Кожемяков А. «Лизинг в Центральной и Восточной Европе», // Финансовый бизнес, – М, 7, 1996
7. Wellcome to AVIS Leasing Page <http://www.avis.com.ua/leasing.htm>
8. Amembal, Sudhir & Halladay, Shawn The Handbook of Equipment Leasing (Volumes 1 & 2) 1995 Amembal, Halladay & Isom, Salt Lake City
9. Адриасова И.В. Лизинг: быть или не быть? //Бизнес и банки, 2, 1998
10. European Trust Bank | Leasing company «Eurotrust» <http://www.etrust.ru/en/hl-leasing.html>
11. Leased Line: Bridging Everything HDLC.http://www.pluscom.ru/stoolsc/products/configs/leasedline/ll_bridge.htm
12. The dynamics of Factoring, Leasing and Securities <http://www.impexbank.am/English/entoday/Dinamics/Factoring.html> - 1K -
13. LEASING <http://stat.bashedu.ru/konkurs/luchenko/eng/base/lizing.htm>
14. Белоус А.П. Лизинг: мировая практика, значение для России, 2000, Москва. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук
15. Лапыгин Ю.Н., Сокольских Е.В. Лизинг. М., 2005, с. 134
16. Vakhitov D.R., Stepanov V.I. (2010).Formation and development of the domestic leasing market as a form of investment activity. - Kazan: “Brig” publisher.– 323 p
17. Оттавская Конвенция УНИДРУА “О международном финансовом лизинге” 18 мая 1988 года
18. Лелецкий Д.В. Лизинг: введение в тему - М.: научно-практический бюллетень «Промышленный маркетинг», №1(1), июль 2003, с. 7-10
19. Gazman V.D. (2010). Leasing: the theory, practice, experience, commentaries. – Moscow: “Legal Culture” Fund
20. Лелецкий Д.В. Аренда как часть индустрии финансовых услуг в странах с развитой рыночной экономикой - М.: научно-практический бюллетень «Промышленный маркетинг», №2 (7), февраль 2004, с. 16-20
21. Xarici iqtisadi əlaqələr (terminlər) lüğəti. Bakı. 1991
22. Zeynalov Z.H. “Bank lizinqi” dərs vəsaiti “Daqesta nəşriyyatı”, Bakı, 2014
23. Зейналов З.Г. Современные подходы к трактовке понятия «лизинг» // Инвестиції: практика та досвід, 2014, № 18
24. Xarici iqtisadi əlaqələr terminlər lüğəti. Bakı. 1992, s.85
25. Русско-английский толковый словарь (Международных финансовых валютных, биржевых терминов и понятий). М., 1991, с.

ПРИБЛИЖЕННОЕ РЕШЕНИЕ ОДНОГО КЛАССА ЗАДАЧ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАМИ С РАСПРЕДЕЛЕННЫМИ ПАРАМЕТРАМИ

К.К. Мамтиев

кандидат физико-математических наук, доц., UNEC

kamil_muellim@mail.ru

тел.: 564 47 68 (раб.), 050 348 13 03 (моб.)

А.И. Мансимов

кандидат технических наук, доц., UNEC

тел.: 564 47 68 (раб.); 050 577 61 38 (моб.)

С.Ф. Абдуллаева

д. ф. по экономике, преподаватель, UNEC

s.abd77@mail.ru

тел.: 564 47 68 (раб.), 050 306 77 47 (моб.)

У.А. Агакишиева

Ассистент, кафедра «Информационные технологии и системы»,
Азербайджанский университет архитектуры и строительства

[yusifaqakişi @ gmail.com](mailto:yusifaqakişi@gmail.com)

тел.: 538 11 31 (раб.)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 sentyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekbar 2017

Received 20 September 2017; accepted 24 November 2017; published online 25 December 2017

Резюме

Основной целью исследования является решение одного класса задач оптимального управления системами, поведение которых можно описать совокупностью уравнений в обыкновенных и частных производных. Предложена конструктивная схема построения минимизирующей последовательности управлений, установлена сходимости по функционалу. Практическая значимость исследования состоит в том, что предложенный метод позволяет заменить исходную задачу управления вариационной задачей для систем обыкновенных дифференциальных уравнений. Приведены результаты численного решения одной вариационной задачи, связанной с тепловыми процессами. Метод исследования может быть применен для численного решения ряда практически важ-

ных задач управления нелинейными системами с распределенными параметрами.

Ключевые слова: нелинейные краевые задачи, сходимость по функционалу, минимизирующая последовательность, системы с распределенными параметрами.

Jel Classification: L95

PAYLANMIŞ PARAMETRLİ SİSTEMLƏRİN BİR SINIF OPTİMAL IDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏQRİBİ HƏLLİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi vəziyyəti adi və xüsusi törəməli tənliklərlə təsvir olunan bir sinif optimal idarəetmə məsələlərini təqribi həll etməkdir. Tədqiqat işi düz xətlər üsulunun köməyiylə yerinə yetirilmişdir. Minimallaşdırıcı ardıcılığın qurulmasının konstruktiv sxemi təklif olunmuş, funksionala görə yığılma göstərilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, təklif olunan metod ilkin idarəetmə məsələsini adi diferensial tənliklər sistemi üçün variasiya məsələsilə əvəz etməyə imkan verir. İstilik prosesilə bağlı bir variasiya məsələsinin ədədi həllinin nəticələri gətirilir. Tədqiqat metodu paylanmış parametrlı qeyri-xətti sistemlərin bir sıra praktiki vacib idarəetmə məsələlərini ədədi həll etmək üçün tətbiq edilə bilər.

Açar sözləri: qeyri-xətti sərhəd məsələsi, funksionala görə yığılma, minimallaşdırıcı ardıcılıq, paylaşılmış parametrlı sistemlər.

APPROXIMATE SOLUTION OF ONE CLASS OF PROBLEMS OF OPTIMAL CONTROL OF SYSTEMS WITH DISTRIBUTED PARAMETERS

Abstract

The main goal of the study is to solve one class of optimal control problems for systems whose behavior can be described by a set of equations in ordinary and partial derivatives. A constructive scheme for constructing a minimizing control sequence is proposed, and convergence in terms of the functional is established. The practical significance of the study is that the proposed method allows us to replace the original problem of controlling the variational problem for systems of ordinary differential equations. Results of the numerical solution of one variational problem related to thermal processes are presented. The method of investigation can be applied to the

numerical solution of a number of practically important problems of control of nonlinear systems with distributed parameters.

Keywords: nonlinear boundary value problems, convergence in the functional, minimizing the sequence, systems with distributed parameters.

1. Введение. Ряд практически важных задач, связанных с процессами теплопередачи, диффузии, фильтрации и т.д. приводит к необходимости исследования оптимальных систем, содержащих звенья с распределенными параметрами, процессы в которых описываются нелинейными краевыми задачами параболического типа (см., например, [1–3]). При этом основная трудность даже при наличии ограничений фазовых переменных, связано непосредственно с нелинейностью краевых задач. Поэтому получение приближенным методом решения упомянутого рода задач представляет интерес.

2. Постановка задачи. Пусть в области $Q = \{0 \leq x \leq 1, 0 \leq t \leq T\}$ некоторый управляемый процесс описывается краевой задачей

$$u_t = a(x, t, u)u_{xx} + F(x, t, u, u_x, \alpha(x, t)), \quad a(x, t, u) \geq a_0 = \text{const} > 0 \quad (1)$$

$$u_x(0, t) = \varphi^0(t, u(0, t), y^0(t), \beta^0(t)), \quad t > 0, \quad (2)$$

$$u_x(1, t) = \varphi^1(t, u(1, t), y^1(t), \beta^1(t)), \quad t > 0, \quad (3)$$

$$u(x, 0) = \omega(x), \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (4)$$

где $a(x, t, p)$, $F(x, t, p, q, \alpha)$, $\varphi^k(t, p, y, \beta)$, $k = 0, 1$ – заданные непрерывные и достаточно гладкие функции по совокупности своих аргументов, причем $a, a_p, F, F_p, F_q, F_\alpha, \varphi_p^k, \varphi_y^k, \varphi_\beta^k$ равномерно ограничены и непрерывны по t . Функция $\omega(x)$ непрерывна на $0 \leq x \leq 1$. Управляющие функции α и β^k принимают значения из некоторых замкнутых областей A и B^k , определяемых, например, неравенствами $|\alpha| \leq 1, |\beta^k| \leq 1$. Функции $y = y^k(t)$ удовлетворяют дифференциальным уравнениям

$$\dot{y}^k = f^k(t, u(k, t), y(t), \beta^k(t)) \quad (5)$$

с начальными условиями

$$y^k(0) = y_o^k, \quad (6)$$

где функции f^k – удовлетворяют тем же условиям, что и φ^k , а y_o^k – заданные постоянные.

Функция $P(x, t) = (a(x, t), \beta^0(t), \beta^1(t))$ считается допустимым управлением, если: $\alpha(x, t)$ и $\beta^k(t)$ принимают значения соответственно в A и B^k ;

$\beta^k(t)$ имеют конечное число точек разрыва первого рода; $\alpha(x, t)$ имеет в области Q конечное число непересекающихся гладких линий разрыва.

Требуется найти такое управление, $\bar{P}(x, t) = (\bar{\alpha}(x, t), \bar{\beta}^0(t), \bar{\beta}^1(t))$ чтобы функционал

$$S(P(x, t)) = \int_0^1 G(x, u(x, T)) dx + \phi(y^0(T), y^1(T)), \quad (7)$$

где $G(x, p), \phi(y^0, y^1)$ – заданные непрерывно дифференцируемые функции своих аргументов, принимал минимальное значение.

Необходимые условия оптимальности для задачи (1) – (7) в частном случае, когда $a(x, t, u) \equiv a(x, t)$ получен А.И. Егоровым в работе [2]. В [4] для одной задачи оптимального управления процессом нагрева стержня, являющейся частным случаем задачи (1) – (7) предложен численный метод расчета топлива.

3. Приближенное решение задачи. В данной статье используются метод прямых для приближенного решения задачи (1) – (7). Пусть $\bar{\omega}_h$ равно-мерная сетка в от-резке $0 \leq x \leq 1$ с расстоянием h между узловыми точками $x_h^i = ih, i = 0, 1, \dots, n, nh = 1$. Согласно [5] значение произвольной функции $\varphi(x, t)$ в узлах x_h^i сетки $\bar{\omega}_h$ обозначим $\varphi_h^i(t)$, и в узлах этой сетки краевой задачи (1) – (6) заменим системой дифференциально-разностных уравнений:

$$\begin{cases} \frac{du_h^0}{dt} = 2a(0, t, u_h^0) \left[\frac{u_h^1 - u_h^0}{h^2} - \frac{\varphi^0(t, u_h^0, y_h^0, \beta^0(t))}{h} \right] + F(0, t, u_h^0, \varphi^0(t, u_h^0, y_h^0, \beta^0(t))), \\ \frac{du_h^i}{dt} = a(x_h^i, t, u_h^i) \frac{\Delta^2 u_h^i}{h^2} + F\left(x_h^i, t, u_h^i, \frac{\Delta_c u_h^i}{2h}, \alpha_h^i(t)\right), i = 1, 2, \dots, n-1, \\ \frac{du_h^n}{dt} = 2a(1, t, u_h^n) \left[\frac{u_h^{n-1} - u_h^n}{h^2} + \frac{\varphi^1(t, u_h^n, y_h^1, \beta^1(t))}{h} \right] + F(1, t, u_h^n, \varphi^1(t, u_h^n, y_h^1, \beta^1(t))), \\ \frac{dy_h^0}{dt} = f^0(t, u_h^0(t), y_h^0(t), \beta^0(t)), \\ \frac{dy_h^1}{dt} = f^1(t, u_h^n(t), y_h^1(t), \beta^1(t)) \end{cases} \quad (8)$$

с начальными условиями

$$u_h^i(0) = \omega(x_h^i), \quad i = 0, 1, \dots, n, \quad y_h^0(0) = y_0^0, \quad y_h^1(0) = y_0^1 \quad (9)$$

Таким образом, рассмотренная задача (1) – (7) сводится к выбору функции $\bar{P}_h^i(t) = (\bar{\alpha}_h^i(t), \bar{\beta}_h^0(t), \bar{\beta}_h^1(t))$ из условий минимума функционала

$$S_h(P_h^i(t)) = h \sum_{i=0}^{n-1} G(x_h^i, u_h^i(T)) + \phi(y_h^0(T), y_h^1(T)) \quad (10)$$

при ограничениях (8)–(9).

Полагая $\delta_h^i(t) = u(x_h^i, t) - u_h^i(t), i = 0, 1, \dots, n, \eta_h^k(t) = y^k(t) - y_h^k(t)$, где $u(x_h^i, t), y^k(t)$ – точное решение краевой задачи (1) – (6), а $u_h^i(t), y_h^k(t)$ – решение дифференциально-разностной задачи (8) – (9), и вводя $n+3$ - мерный вектор $v_h(t)$ с компонентами $v_h^i(t) = \delta_h^i(t), i = 0, 1, \dots, n$, $v_h^{n+1}(t) = \eta_h^0(t), v_h^{n+2}(t) = \eta_h^1(t)$ составим для $v_h(t)$ систему линейных неоднородных уравнений:

$$\begin{cases} \frac{dv_h^0}{dt} = 2a(0, t, u_h^0) \left[\frac{v_h^1 - v_h^0}{h^2} - \frac{\tilde{\varphi}_u^0}{h^2} v_h^0 - \frac{\tilde{\varphi}_y^0}{h^2} v_h^{n+1} \right] + [\tilde{a}_p \tilde{u}_{xx} + \tilde{F}_p + \tilde{F}_q \cdot \tilde{\varphi}_u^0] v_h^0 + \\ + \tilde{F}_q \tilde{\varphi}_y^0 \cdot v_h^{n+1} + 0(h), \\ \frac{dv_h^i}{dt} = a(x_h^i, t, u_h^i) \frac{\Delta^2 v_h^i}{h^2} + [\tilde{a}_p \cdot \tilde{u}_{xx} + \tilde{F}_p] v_h^i + \tilde{F}_q \cdot \frac{\Delta_c v_h^i}{2h} + 0(h^2), i = 1, 2, \dots, n-1, \\ \frac{dv_h^n}{dt} = 2a(1, t, u_h^n) \left[\frac{v_h^{n-1} - v_h^n}{h^2} - \frac{\tilde{\varphi}_u^1}{h^2} v_h^n - \frac{\tilde{\varphi}_y^1}{h^2} v_h^{n+2} \right] + [\tilde{a}_p \tilde{u}_{xx} + \tilde{F}_p + \tilde{F}_q \tilde{\varphi}_u^1] v_h^n + \\ + \tilde{F}_q \tilde{\varphi}_y^1 v_h^{n+2} + 0(h), \\ \frac{dv_h^{n+1}}{dt} = \tilde{f}_u^0 \cdot v_h^0 + \tilde{f}_y^0 \cdot v_h^{n+1}, \\ \frac{dv_h^{n+2}}{dt} = \tilde{f}_u^1 \cdot v_h^n + \tilde{f}_y^1 \cdot v_h^{n+2} \end{cases} \quad (11)$$

с нулевыми начальными данными

$$v_h^i(0) = 0, \quad i = 0, 1, \dots, n+2, \quad (12)$$

где значком $\sim$ обозначены значения производных в промежуточных точках. Применяя известную (см. [6]) для решения системы обыкновенных дифференциальных уравнений априорную оценку к системе (11) – (12), имеем

$$\max_{0 \leq i \leq n+2} |v_h^i(t)| \leq \frac{O(h)}{c} [e^{cT} - 1], \quad c = \text{const} > 0. \quad (13)$$

Из этой оценки следует, что при $h \rightarrow 0$ решение дифференциально-разностной краевой задачи (8) – (9) сходится со скоростью $O(h)$ к решению дифференциальной краевой задачи (1) – (6).

Если обозначить

$$S_h^0 = \inf_{P_h^i} S_h(P_h^i) = S_h(\bar{P}_h^i(t)),$$

то используя оценку (13) и свойств функций $G(x, u), \phi(y^0, y^1)$ в неравенстве

$$\begin{aligned} |S(P(x, t)) - S_h(P_h^i(t))| &\leq \sum_{i=0}^{n-1} \int_{x_h^i}^{x_h^{i+1}} |G(x, u(x, T)) - G(x_h^i, u_h^i(T))| dx + \\ &+ |\phi(y^0(T), y^1(T)) - \phi(y_h^0(T), y_h^1(T))| \end{aligned}$$

можно показать, что

$$\lim_{h \rightarrow 0} S_h^0 = \min_P S(P) = S(\bar{P}(x, t)), \quad (14)$$

то есть имеет место сходимость по функционалу.

Продолжая в оптимальной для аппроксимирующей задачи (8) – (10) управление $\bar{P}_h^i(t) = (\bar{\alpha}_h^i(t), \bar{\beta}_h^0(t), \bar{\beta}_h^1(t))$ функции $\bar{\alpha}_h^i(t)$ из сетки прямых $\bar{\omega}_h$ на всю область Q при $h \rightarrow 0$ можно получить минимизирующую последовательность управлений $P_h(x, t)$ для функционала (7) в задаче (1) – (7).

Пусть h_m некоторая последовательность положительных чисел, сходящаяся к нулю при $m \rightarrow \infty$, а $\bar{P}_{h_m}^i(t) = (\bar{\alpha}_{h_m}^i(t), \bar{\beta}_{h_m}^0(t), \bar{\beta}_{h_m}^1(t))$ последовательность оптимальных решений задачи (8) – (10), соответствующей h_m . Продолжим функции $\bar{\alpha}_{h_m}^i(t)$ из сетки прямых на всю область Q , полагая $\bar{\alpha}_{h_m}^i(x, t) = \bar{\alpha}_{h_m}^i(t)$, при $x_h^i \leq x \leq x_h^{i+1}$, $0 \leq t \leq T$, $i = 0, 1, \dots, n-1$. Докажем, что последовательность $\bar{P}_{h_m}^i(x, t) = (\bar{\alpha}_{h_m}^i(x, t), \bar{\beta}_{h_m}^0(t), \bar{\beta}_{h_m}^1(t))$ при $m \rightarrow \infty$ является минимизирующей для функционала (7).

Для определенности предположим, что функционал (7) на множестве допустимых управлений имеет конечную нижнюю грань. Пусть

$P_m(x, t) = (\alpha_m(x, t), \beta_m^0(t), \beta_m^1(t))$ некоторая минимизирующая последовательность для (7), то есть

$$\lim_{m \rightarrow \infty} S(P_m(x, t)) = \inf_P S(P) < +\infty \quad (15)$$

В аппроксимирующей оптимальной задаче (8) – (10) вместо $P_h^i(t) = (\alpha_h^i(t), \beta_h^0(t), \beta_h^1(t))$ поставим $P_m(x_{h_m}^i, t) = (\alpha_m(x_{h_m}^i, t), \beta_m^0(t), \beta_m^1(t))$. Учи-тывая, что $\bar{P}_{h_m}^i(t) = (\bar{\alpha}_{h_m}^i(t), \bar{\beta}_{h_m}^0(t), \bar{\beta}_{h_m}^1(t))$ является оптимальным управлением для задачи (8) – (10) имеем

$$S_{h_m}(\bar{P}_{h_m}^i(t)) \leq S_{h_m}(P_m(x_{h_m}^i, t)) \quad (16)$$

Так как решение задачи (8) – (9) равномерно сходится к решению краевой задачи (1) – (6), то значение функционала (10) сходится к значению (7). Поэтому для любого $\varepsilon > 0$ можно указать такое натуральное $N = N(\varepsilon)$, чтобы при $m > N$ выполнялись неравенства

$$\left| S_{h_m}(\bar{P}_{h_m}^i(t)) - S(\bar{P}_{h_m}(x, t)) \right| < \varepsilon, \quad (17)$$

$$\left| S_{h_m}(P_m(x_{h_m}^i, t)) - S(P_m(x, t)) \right| < \varepsilon \quad (18)$$

Учитывая в равенстве

$$S(\bar{P}_{h_m}(x, t)) - S(P_m(x, t)) = S(\bar{P}_{h_m}(x, t)) - S_{h_m}(\bar{P}_{h_m}^i(t)) + S_{h_m}(\bar{P}_{h_m}^i(t)) - S(P_m(x, t))$$

соотношение (16) – (18) при $m > N$ имеем

$$S(\bar{P}_{h_m}(x, t)) \leq S(P_m(x, t)) + 2\varepsilon \quad (19)$$

Так как $P_m(x, t)$ минимизирующая последовательность, а ε – произвольное число, то из (19) следует, что $\bar{P}_{h_m}(x, t)$ также является минимизирующей последовательностью управлений для (7) в задаче (1) – (7).

Таким образом, метод прямых позволяет заменить исходную задачу управления вариационной задачей для систем обыкновенных дифференциальных уравнений.

4. Пример. Пусть имеется однородный стержень $0 \leq x \leq 1$, левый конец $x = 0$ которого тепло изолирован, на правом конце $x = 1$ происходит теплообмен с внешней средой. Через $u(x, t)$ обозначим температуры в стержне

в точке x в момент t . Пусть температура внешней среды $y(t)$ управляется посредством расхода топлива $\beta(t)$, которое связано с температурой внешней среды $y(t)$ в силу обыкновенного дифференциального уравнения (см.[3]). Предполагается, что распределение температуры в стержне в начальный момент времени $t = 0$ равно нулю и, кроме того, в стержне не имеются источники тепла. Требуется, управляя расходом топлива $\beta(t)$, удовлетворяющего ограничению $0 \leq \beta(t) \leq 1$, к заданному моменту $T > 0$ распределение температуры в стержне сделать как можно ближе к заданному распределению $u^*(x)$.

Задача математически сводится к выбору функций $\beta(t)$ из условия минимума квадратичного функционала

$$S(\beta) = \int_0^1 [u(x, T) - u^*(x)]^2 dx \quad (20)$$

при следующих ограничениях

$$u_t = u_{xx}, \quad 0 < x < 1, \quad 0 < t \leq T, \quad (21)$$

$$u(x, 0) = 0, \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (22)$$

$$u_x(0, t) = 0, \quad 0 < t \leq T, \quad (23)$$

$$u_x(1, t) = \alpha[y(t) - u(1, t)], \quad 0 < t \leq T, \quad \alpha = \text{const} > 0, \quad (24)$$

$$\nu y' + y = \beta(t), \quad 0 < t \leq T, \quad \nu = \text{const} > 0, \quad (25)$$

$$y(0) = 1. \quad (26)$$

При аппроксимации краевой задачи (21) – (26) методом прямых задача сводится к решению вариационной задачи, связанной обыкновенными дифференциальными уравнениями:

$$\begin{cases} \frac{dU_h^0}{dt} = \frac{2}{h^2} [-U_h^0 + U_h^1], \\ \frac{dU_h^i}{dt} = \frac{1}{h^2} [U_h^{i-1} - 2U_h^i + U_h^{i+1}], \quad i = 1, 2, \dots, n-1, \\ \frac{dU_h^n}{dt} = \frac{2}{h^2} [U_h^{n-1} - (1 + \alpha h)U_h^n + \alpha h U_h^{n+1}], \\ \frac{dU_h^{n+1}}{dt} = \frac{1}{\nu} [\beta(t) - U_h^{n+1}], \end{cases} \quad (27)$$

с начальными условиями

$$U_h^i(0) = 0, \quad i = 0, 1, \dots, n+1. \quad (28)$$

Здесь $U_h = (U_h^0, U_h^1, \dots, U_h^n, U_h^{n+1})$ – $n+2$ мерный вектор с компонентами $U_h^i = u_h^i(t), i = 0, 1, \dots, n, U_h^{n+1} = y_h(t)$, а $u_h^i(t)$ – приближенные значения $u(x_h^i, t)$ на прямых $x_h^i = ih, i = 0, 1, \dots, n$.

Требуется выбрать $\beta(t)$ так, чтобы сумма

$$S_h(\beta) = h \sum_{i=0}^{n-1} [U_h^i(T) - u^*(x_h^i)]^2 \quad (29)$$

принимал минимальное значение.

Согласно обычному изложению принципа максимума Понтрягина составим систему сопряженных уравнений:

$$\begin{cases} \frac{d\psi_h^0}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^0} = -\frac{1}{h^2} [-2\psi_h^0 + \psi_h^1] \\ \frac{d\psi_h^1}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^1} = -\frac{1}{h^2} [2\psi_h^0 - 2\psi_h^1 + \psi_h^2] \\ \frac{d\psi_h^i}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^i} = -\frac{1}{h^2} [\psi_h^{i-1} - 2\psi_h^i + \psi_h^{i+1}], i = 2, 3, \dots, n-2, \\ \frac{d\psi_h^{n-1}}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^{n-1}} = -\frac{1}{h^2} [\psi_h^{n-2} - 2\psi_h^{n-1} + 2\psi_h^n] \\ \frac{d\psi_h^n}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^n} - \frac{1}{h^2} [\psi_h^{n-1} - 2(1+\alpha h)\psi_h^n] \\ \frac{d\psi_h^{n+1}}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial U_h^{n+1}} = -\frac{1}{h^2} \left[2\alpha h \psi_h^n - \frac{h^2}{\nu} \psi_h^{n+1} \right], \end{cases} \quad (30)$$

где H – функция Гамильтона задачи (27) – (29).

Краевые условия для $\psi_h^i(T)$ и $\partial H / \partial \beta$ имеют вид

$$\psi_h^i(T) = 2h[U_h^i(T) - u^*(x_h^i)], i = 0, 1, \dots, n-1, \psi_h^n(T) = \psi_h^{n+1}(T) = 0. \quad (31)$$

$$\partial H / \partial \beta = \frac{\psi_h^{n+1}}{\nu}. \quad (32)$$

Для численного решения задачи применяется схема, изложенная в [7]. При этом $\max H$ при условии $0 \leq \beta(t) \leq 1$, находится методом градиентов. В наших расчетах было принято $\alpha = 0.5, T = 0.2, h = 0.25, \nu = 1$. Система (27) и сопряженная система интегрировались методом Рунге-Кутты с постоянным

шагом $\Delta t = 0.01$. Для начальной итерации взята линейная функция $\beta_h^{(0)}(t) = t/T$. В качестве $u^*(x_h^i)$ принималось решение задачи (27) – (28) при заданном управлении $\beta^*(t) = 0.5$. Очевидно, что в этом случае значение минимума функционала равно нулю. Отметим, что найденное при этом приближенно-оптимальное управление $\beta_h(t)$ в начале промежутка времени $0 \leq t \leq T$ существенно отличается от заданного управления $\beta^*(t)$, но приближается к нему с течением времени. Сходимость процесса была следующая:

Номер итерации	$S_h(\beta)$	$\max \psi_h^{n+1}(t)$
0	$7.7301 \cdot 10^{-6}$	5.0340
5	$7.2817 \cdot 10^{-6}$	4.9509
10	$6.4868 \cdot 10^{-6}$	4.8165
50	$3.8593 \cdot 10^{-6}$	3.7428
100	$1.3506 \cdot 10^{-6}$	2.4025
150	$4.8333 \cdot 10^{-7}$	1.5733
200	$1.8559 \cdot 10^{-7}$	1.0346
250	$9.0033 \cdot 10^{-8}$	0.5720

Как видно из таблицы значения $\partial H / \partial \beta$ при итерациях уменьшается и в дальнейших итерациях оказалось $|\max \partial H / \partial \beta| \approx 0$, что дает основание утверждать наличие по крайней мере одного локально оптимального управления, доставляющей минимум функционалу (29).

Литература

1. Бутковский А.Г. Методы управления системами с распределенными параметрами. Наука, 1975, 568 с.
2. Егоров А.И. Об оптимальных процессах в системах, содержащих объекты с распределенными параметрами. Автоматика и телемеханика. 1965, 26, № 7, с. 1188-1197.
3. Sakava Y. Solution of an Optimal Control Problem in a Distributed-Parameter System. IEEE Trans, Automatic Control. AC-9, 1964, pp 420-426.
4. Мамтиев К.К., Гасанова З.Б. О численном решении одной задачи оптимального управления системами с распределенными параметрами. Известия НАНА. 2009, том XXIX, № 3, с. 61-64.

5. Вайсборд Э.М. О методе прямых для решения одной задачи оптимального управления для систем с распределенными параметрами. В сб. Анализ и синтез автоматического управления. Изд. -во «Наука», 1968, с. 30-38.
6. Будак Б.М. О методе прямых для некоторых квазилинейных краевых задач параболического типа. ЖВМ и МФ, 1961, № 6, с. 1105-1112.
7. Леончук М.П. О численном решении задач оптимальных процессов с распределенными параметрами. Ж. Вычисл. матем. и матем. физ., 1964, 4, №6, с. 1112-1117.

SOSIAL BİZNESİN İNKİŞAFININ PRIORİTET VƏZİFƏLƏRİ

N.Ə. Qarayev

dos., UNEC

natiq_qarayev@rambler.ru

R.H. Muradov

müəllim, i.f.d., UNEC

diarashad@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 noyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 29 noyabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 20 November 2017; accepted 29 November 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının diqqət yetirdiyi əsas istiqamət lərdən biri olan sosial rifahın yüksəldilməsi üçün sosial biznes sahəsinin əhəmiyyətini göstərmək və onun inkişafı məqsədi ilə xarici təcrübənin rolunun qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat işi nəzəri müddəaların alınması, müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində respublikada həyata keçirilən sosial siyasətin sahibkarları sosial biznesin yaradılmasına təşviq etdiyi, sosial biznesə olan marağın və onun sürətli inkişafının səbəbləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: cəmiyyətin sosial problemlərinin həllində, sosial infrastrukturun inkişafında sahibkarların yaxından iştirakının təmin edilməsidir.

Açar sözlər: sosial biznes, cəmiyyət, dayanıqlı inkişaf, insan potensialı, sosial effekt.

Jel Classification: M20, M50

PRIORITY DUTIES OF DEVELOPMENT OF SOSIAL BUSINESS

Abstract

The main objective of the research is to demonstrate the importance of social business in order to raise social welfare that is one of the main directions of the country's economy and to evaluate the role of external practice for the purpose of its development. The research was carried out on the basis of research methods such as obtaining theoretical provisions, comparative analysis and logical summarization. As a result of the research, the causes of interest in social business and its rapid development were determined, the social policy implemented in the republic that entrepreneurs are encouraged to create a social business. Limitations of the study: to require more extensive practical information. The practical significance of the research: to ensure the involvement of entrepreneurs to the development of social infrastructure in solving social problems of society.

Keywords: social business, society, sustainable development, human potential, social effect.

ПРИОРИТЕТНЫЕ ЗАДАЧИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО БИЗНЕСА

Резюме

Основная цель исследования заключается в оценки роли зарубежной практики с целью развития сферы социального бизнеса для повышения социального благосостояния, которое является одним из основных направлений экономики страны. В исследовании применялись методы получения и применения теоретических заключений, сравнительного анализа, а также другие общенаучные методы познания. В результате исследования определены интерес к социальному бизнесу и причины его ускоренного развития, способствующие возникновению предпринимателями социального бизнеса при осуществлении в республике социальной политики. Ограничения исследования: требуется больше практической информации. Практическая значимость исследования: обеспечение участия предпринимателей в развитии социальной инфраструктуры в решении социальных проблем общества.

Ключевые слова: социальный бизнес, общество, устойчивое развитие, человеческий капитал, социальный эффект.

Giriş. Azərbaycan iqtisadiyyatında diqqət yetirilən əsas istiqamətlərdən biri də sosial rifahın yüksəldilməsidir. Ölkədə insan potensialının inkişafı üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycanda korporativ sosial məsuliyyət, sosial biznes və sosial müdafiə sahəsində elmi-nəzəri yanaşmalar, akademik araşdırmalar, yoxsulluğun

azaldılması ilə əlaqədar fəaliyyət xüsusi diqqət mərkəzindədir. Respublikada aparılan sosial siyasətin əsas hədəflərindən biri də müəyyən sahələrdə olan dayanıqsız passiv sosial təminat tədbirlərindən dayanıqlı aktiv məşğulluq proqramlarının tətbiqinə keçidin təmin edilməsidir. Həyata keçirilən sosial siyasət cəmiyyətimizin bütün halqlarını sosial biznesin yaradılmasına təşviq edir.

1. Sözsüz ki, kapitalizm inkişaf edir, şirkətlər böyüyür, qlobal ticarət artır, transmilli korporasiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına nüfuz edirlər, texnoloji innovasiyalar isə durmadan artmaqdadırlar. Ancaq hər kəs bunun faydasını hiss etmir. Tərəqqi eyni zamanda bəzi sosial problemlərin kəskinləşməsinə səbəb olur ki, bunlardan da ən birincisi - yoxsulluqdur. Bu cür qlobal problemlərin isə nəzərdən qaçması mümkün deyil.

Çoxları düşünür ki, azad bazar sosial problemləri həll etməyə qadir deyil, bunu yalnız dövlət edə bilər. Əgər şəxsi biznes mənfəət əldə etməyə yönəlibsə, o zaman hakimiyyət bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarını təmsil edir. Lakin dövlət bütün sosial problemləri həll edə bilməz, çünki belə yanaşma düzgün olsaydı, bütün problemlər çoxdan həllini tapmış olardı. Belə vəziyyətdə sosial biznesin rolu mühümdür.

Sosial biznes - hər hansı sosial problemin həllinə əsaslanan kommersiya fəaliyyətidir. Başqa cür desək, sosial biznes bir növ biznes və xeyriyyəçiliyin birləşməsidir, yəni bir tərəfdən, bu fəaliyyət mütləq gəlir gətirməlidir, əldə olunan bütün gəlir isə yenidən həmin, birbaşa sosial məqsədli biznesə reinvestisiya edilməlidir. Digər tərəfdən isə sosial yönümlü olmalıdır və cəmiyyətin, onun ayrı-ayrı təbəqələrinin qarşısında dayanan həqiqətən vacib məsələləri həll etməlidir [1].

Sosial biznes anlayışı mürəkkəb olmamasına baxmayaraq, çoxları onu sadəcə xeyriyyəçilik və ianə toplanması ilə qarışdırırlar. Maraqlıdır ki, sosial sahibkarlıq konsepsiyası yalnız 30 il əvvəl formalaşmışdır, lakin bu və ya digər formada o, hələ XX əsrin əvvəllərində məlum idi. İstənilən sosial biznes ideyasının mərkəzində “sosial məhsul” – cəmiyyətin konkret probleminin uzunmüddətli həlli (istər gənclərin işsizliyi, təqaüdcülərin tənhalığı, istərsə də binaların boş xarabalıqları) olmalıdır. Hər bir ölkə və şəhər üçün bu problemlər fərqli ola bilər, ancaq bəzi hallarda biznesmenlər qlobal məsələləri də qarşılarına hədəf kimi qoya bilərlər.

Sosial biznesə olan marağın və onun sürətli inkişafının bir sıra səbəbləri var:

- cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin qarşısında duran, sayı getdikcə artan, həlli tələb olunan vacib məsələlərin yaranması;
- sosial problemlərin insanlar tərəfindən əsas problemlər kimi qəbul olunması;
- “yalnız özü üçün” biznes quran biznesmenlərə əhalinin neqativ münasibəti;
- cəmiyyətin sosial bizneslə məşğul olan sahibkalara müsbət münasibəti və dəstəyi;
- eyni zamanda həm bizneslə, həm də dövlətə və əhaliyə daha çox fayda verəcək bir işlə məşğul olmaq;
- hər zaman, hətta ölkədə çətin iqtisadi hallarda belə sosial biznesə olan tələb;

- sosial biznesin yüksək inkişaf tempi nümayiş etdirən aktual, trend fəaliyyət istiqamətli olması.

Sosial biznes üçün bütün ideyaları şərti olaraq 2 istiqamətə ayırmaq olar:

- bütövlükdə cəmiyyətin məsələlərinin həllinə yönələn biznes;
- cəmiyyətin konkret təbəqələrinin məsələlərinin həllinə yönələn biznes.

Birinci istiqamətə bir qayda olaraq daha genişmiqyaslı biznes ideyaları aiddir: ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, sosial infrastrukturun inkişafı. İkinci istiqamətə isə nisbətən kiçik miqyaslı məsələlər aiddir: əhalinin daha çox sosial müdafiəsiz qruplarına yönəlmiş biznes (fiziki qüsurlular, psixoloji travması olan insanlar, tənha insanlar, valideynsiz uşaqlar, aztəminatlılar, işsiz qalanlar və s.).

Beləliklə, hər bir biznesmen şəxsi istəklərinə, imkanlarına (o cümlədən maliyyə imkanlarına) görə sosial biznes üçün ideyanı özü seçə bilər.

Sosial biznesin daha bir üstün cəhəti vardır. Həmişə cəmiyyətin dəstəyini almaqla yanaşı, o, hər zaman olmasa da, tez-tez dövlətin, hakimiyyət orqanlarının da dəstəyini alır. Belə ki, faktiki olaraq sosial bizneslə məşğul olmaqla sahibkar hakimiyyətin həll etməli olduğu məsələləri həll edir. Buna görə də, sosial biznesin daha çox dəstək almaq şansı vardır [2].

2. Hal-hazırda sosial biznesin heç bir universal tərfi yoxdur. Bu konsepsiya müxtəlif biznes prinsipləri və formalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur, sosial və ekoloji məqsədlərə nail olmaq məqsədilə şirkətlərin yaradılmasını əhatə edir. Ümumiyyətlə sosial biznes dünyada sosial bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməyə başlayır. Bu, fərdi və sosial məqsədlərin prioritet həmrəylik və məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır və sosial məsuliyyət, sosial birlik, sosial inteqrasiyanı təşviq edir. Özündə əhatəli, sosial məsuliyyətli biznesi cəmləşdirən sosial biznes sosial iqtisadiyyatın yalnız bir hissəsidir.

Sosial biznes son dövrlərdə meydana gələn bir biznes modeli olduğuna görə, Azərbaycan bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün xarici təcrübədən yararlanmağa çalışır. Hazırda mütəxəssislər dünyada bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər görən, sosial biznes ideyasının müəllifi, Nobel mükafatçısı Məhəmməd Yunusun praktik təşəbbüslərinə əsaslanaraq, ölkədə sosial biznesi inkişaf etdirməyə və genişləndirməyə çalışırlar. Onun konsepsiyasının əsası isə yoxsulluq olmayan dünya qurmaqdır. Məhz insan faktorunun real iqtisadi həyatdakı yerinin düzgün müəyyənəndirilməsi sosial biznes konsepsiyasının uğur qazanmasında başlıca rol oynayır. Bu ideyanın ölkəmizin mövcud reallıqları əsasında tətbiqi istiqamətində işlər aparılır və bununla bağlı ölkədə müsbət nəticələrin əldə olunacağı gözlənilir.

Sosial biznes “yeni əsr üçün” sosial əhəmiyyətli fəaliyyətin yeni modellərini yaratmaq üçün lazımdır. Onun vacib şərtlərindən biri də mikromaliyyələşdirmə və kredit əməkdaşlığıdır. Mikromaliyyələşdirmə yenidən fəaliyyətə başlayan və inkişaf üçün ənənəvi bank maliyyəsinə yol tapmaqda çətinlik çəkən aşağı gəlirli əhalinin və

mikrohəcmli biznesin maliyyələşdirilməsidir. Hal-hazırda mikromaliyyə Azərbaycanında inkişaf mərhələsindədir. Burada əhalinin müxtəlif təbəqələri təmsil olunur. Belə ki, həm kiçik manufaktura tipli bizneslər, həm də nisbətən kiçik və orta bizneslər, eləcə də ev təsərrüfatı ilə məşğul olan vətəndaşlar belə kreditlərdən istifadə edirlər. Birinci qrup müştərilər öz bizneslərini genişləndirmək məqsədi ilə kredit alırlarsa, ikinci qrup müştərilər isə öz yaşamlarını təmin etməkdən ötrü xırda borclara girib ev təsərrüfatlarını genişləndirirlər. Bu səbəbdən bu kreditlər əhalinin sosial iqtisadi durumuna müsbət təsir göstərir [3].

3. Artıq uzun illərdir ki, Məhəmməd Yunusun təşəbbüsü ilə “Sosial Biznes Günü” və “Qlobal Sosial Biznes Sammiti” kimi böyük tədbirlər dünyanın tanınmış elm adamlarını, sahibkarları, dövlət xadimlərini, vətəndaş cəmiyyəti təmsilçilərini və gəncləri sosial biznesin uğurlu inkişafı üçün fikir mübadiləsi aparmaq, uğurlu təcrübələri öyrənmək ətrafında bir araya toplayır. Konfranslar qlobal çağırış əsasında, dünyada yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün sosial biznesin inkişafı, korporativ sosial məsuliyyətin beynəlxalq miqyasda təşviqi məqsədi ilə təşkil olunur.

Bu tədbirlərə misal olaraq, 21 iyun 2016-cı ildə “Sosial biznes – inkişaf gedən yol” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransı göstərmək olar. Konfransda “Gramen Bankı” və 50-dən çox şirkətin qurucusu olan M. Yunus qlobal iqtisadiyyatda mövcud olan problemlərin həllinə alternativ yanaşma metodları təqdim edib. Bu təklif kapital xərclərini azaltmaqla, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, qlobal iqtisadiyyatda sivilizasiyanın yaratdığı problemlərin həllini prioritet olaraq ön plana çəkir. Konfrans çərçivəsində regionda ilk dəfə olaraq, UNEC-də yaradılan Yunus Sosial Biznes Mərkəzinin açılışı olub [4].

09 noyabr 2016-cı il tarixdə Parisdə dünyada yoxsulluğun azaldılması, sosial biznesin və ətraf mühitin qorunması prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi, dayanıqlı inkişafın nəzəri və praktik tərəflərinin müzakirəsi məqsədi ilə 30-dan çox ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi Dünya Sosial Biznes Akademiyasının 4-cü toplantısı keçirilmişdir. Konfrans müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən Sosial Biznes Mərkəzlərinin fəaliyyətinin stiumullaşdırılması, təcrübə mübadiləsi, sosial biznesin sadə insanların həyatında tətbiqinin araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

2017-ci il 28-29 iyun tarixlərində isə Banqladeşin paytaxtı Dəkkə şəhərində “7-ci Sosial Biznes Günləri” adlı beynəlxalq konfrans keçirilib. Tədbirdə ölkəmizin nümayəndə heyəti də iştirak edib. Bu il keçirilən konfransın əsas mövzusu “maddi sərvətlərin konsentrasiyasının qarşısını almaq mümkündürmü?” olub. Maddi sərvətlərin konsentrasiyası son bir neçə onillik ərzində davam edən qlobal prosesdir. Zənginlik konsentrasiyası yoxsulların iqtisadi azadlığının azaldılmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı, həm də sosial islahatlar, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial təhlükəsizlik proqramları sahəsində irəliləyişlərə mane olur. Sosial biznes sərvətin

konsentrasiyası probleminin həllində mühüm rol oynaya bilər, çünki sosial biznesin vəzifəsi sosial problemin həllinə yönəlmiş olan maliyyə cəhətdən davamlı biznesdir. Konfransda həmçinin “3 sıfır” nəzəriyyəsi də müzakirə olunub. Yəni 0 yoxsulluq, 0 işsizlik və 0 ekoloji çirklənmə [5].

Azərbaycan üçün yeni model olmasına baxmayaraq, sosial biznes iqtisadçıların marağını doğurur. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında vətəndaşların fəal iştirakına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və rəqabət qabiliyyətli ailə təsərrüfatlarının formalaşdırılmasına dəstək vermək məqsədilə sosialyönümlü layihələr həyata keçirən “ABAD” (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) mərkəzləri yaradılır. “ABAD” model bir sosial biznes sahəsi sayılır. Bu model sayəsində Azərbaycanda əhalinin məşğulluq sahəsində bir sıra əhəmiyyətli işlər görülüb. “ABAD” mərkəzləri tərəfindən dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən ailə bizneslərinə dəstək layihələri həyata keçirilir. Məhsul istehsal etmək, onu tanımaq və bazarlara çıxarmaq üçün ailələrə dəstək verilir. 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı əsasında həyata keçirilən əhalinin məşğulluq layihəsi çərçivəsində 1377 ailə öz biznesini qura bilib. Bu mərkəzlər həmçinin ailə təsərrüfatlarına biznes-planlaşdırma, marketinq, brendinq və dizayn, maliyyə-mühasibat, hüquqi yardım xidmətləri göstərirlər [6].

Nəticə

Son dövrlərdə yaranmasına və Azərbaycan üçün yeni model olmasına baxmayaraq, sosial biznes iqtisadçıların marağına səbəb olur. Dövlət bütün sosial problemləri həll edə bilmədiyi üçün ölkədə sosial biznesin inkişafı və bununla bağlı məsələlərə diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin yoxsulluq probleminin həllində, kiçik həcmli bizneslərin maliyyələşdirilməsində, o cümlədən cəmiyyətin digər problemlərinin həllində sahibkarların yaxından iştirakını təmin etmək lazımdır. Azərbaycan inkişaf mərhələsində olan sosial biznes sahəsində dünya təcrübəsindən yararlanmalı və bu təcrübəni ölkədə mövcud olan real vəziyyətə uyğun tətbiq etməlidir. Bunun üçün isə sosial yönümlü layihələr hazırlanmalı, sahibkarları sosial biznes sahəsində maraqlandırmaq üçün maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Баталина М., Московская А. Тарадина Л. Обзор опыта и концепций социального предпринимательства с учетом возможностей его применения в России. Доклад. М., Государственный университет – Высшая школа экономики, 2012
2. Johnson, S. Social entrepreneurship literature review. Social Entrepreneurs Network. 2010
3. Котляр А. Для тех, кто смеет мечтать. «Зеркало недели», Украина, 2009

4. “Sosial biznes - inkişafa gedən yol” mövzusunda beynəlxalq konfrans, Bakı, 21 iyun 2016
5. The 7th Social Business Day, Dhaka Bangladesh, July 28-29, 2017
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı.

СИСТЕМА ИНТЕГРИРОВАННЫХ НЕЧЁТКИХ МОДЕЛЕЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ БАНКОВСКИХ РИСКОВ

Р.Р. Рзаев

Д.т.н., проф., Институт систем управления НАНА
raminrza@yahoo.com

Х.М. Байрамов

К.т.н., доц., зав. кафедрой «Информатика», UNEC
b_hafis@yahoo.com

С.Т. Бабаева

диссертант, Институт систем управления НАНА
babayevasevinj@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 noyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 11 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekbar 2017

Received 13 November 2017; accepted 11 December 2017; published online 25 December 2017

Резюме

Основная цель исследования заключается в разработке интегрированной системы типовых нечётких моделей для агрегированной оценки уровня допустимого банковского риска на основе экспертных заключений относительно внутренних и внешних факторов воздействия. Исследовательская работа выполнена путём аналитического обобщения. Результаты исследования: разработана нечёткая когнитивная модель, на базе которой причинноследственные связи для оценки банковских рисков на всех уровнях иерархии их детализации описываются в виде вербальных моделей. Ограничения исследования – необходимость в более обширной практической информации. Практическое значение исследования – обогащение сферы нечётких приложений и, в частности, практических знаний в контекстной области, применение нечётких методов для много-

критериальной оценки банковских рисков. Оригинальная научная новизна исследования состоит в том, что благодаря применению нечётких методов наряду с количественными данными удаётся вовлечь в вычислительный процесс и качественные категории оценки банковских рисков по областям локализации банковских операций и внешних факторов воздействий.

Ключевые слова: банковский риск, нечёткая когнитивная карта, вербальная модель, нечёткое множество.

JEL Classification: C52

DAXİLİ VƏ XARİCİ BANK RİSKLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN İNTEQRASIYA OLUNMUŞ QEYRİ-SƏLİS MODELƏR SİSTEMİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi – təsir göstərən daxili və xarici faktorlar haqqında ekspert qərarların əsasında bank risklərinin mümkün ola bilən səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün nümunəvi qeyri-səlis modellərin inteqrasiya edilmiş sisteminin işlənməsidir. Tədqiqat işi analitik ümumiləşdirmə əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri: qeyri-səlis koqnitiv model qurulmuşdu. Onun bazası əsasında bank risklərinin onların detalizasiyası iyerarxiyasının bütün səviyyələrində qiymətləndirilməsi üçün müvafiq səbəb-nəticə əlaqələri verbal modellər şəklində ifadə edilir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktiki informasiyaya ehtiyac var. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti – qeyri-səlis tətbiqlər sahəsinin və, xüsusilə, kontekst sahədə praktiki biliklərin daha zəngin edilməsi, bank risklərin çox meyarlı qiymətləndirilməsində qeyri-səlis üsulların tətbiq edilməsi. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondadır ki, qeyri-səlis üsulların tətbiqi nəticəsində miqdarlı kəmiyyətlərlə yanaşı keyfiyyət meyarlarını hesablama prosesinə müdaxilə etmək mümkün olmuşdur.

Açar sözlər: bank riski, qeyri-səlis koqnitiv model, verbal model, qeyri-səlis çoxluq.

THE SYSTEM OF INTEGRATED FUZZY MODELS FOR ASSESSING INTERNAL AND EXTERNAL BANKING RISKS

Abstract

The main objective of the study is to develop an integrated system of model fuzzy models for an aggregate assessment of the level of permissible banking risk based on expert opinions on internal and external factors of impacts. The research work is carried out by analytical generalization. Research results: a fuzzy cognitive model was developed, on the basis of which causal relationships for assessing banking risks at all levels of the hierarchy of their details are described in the form of verbal models. Research limitations are the need for more extensive practical information. Practical

importance of the research is enrichment of the scope of fuzzy applications and, in particular, practical knowledge in the contextual domain, the use of fuzzy methods for multi-criteria assessment of banking risks. The original scientific novelty of the research is that, thanks to the use of fuzzy methods, along with quantitative data, it is possible to involve in the computational process and qualitative categories the assessment of banking risks by the areas of localization of banking operations and external factors of impacts.

Keywords: banking risk, fuzzy cognitive map, verbal model, fuzzy set.

1. Введение. Любая банковская деятельность происходит в условиях неопределённости, поэтому в процессе реализации своих функций и предоставления финансово-кредитных услуг любой коммерческий банк (КБ) неизбежно вынужден учитывать большое количество разнообразных рисков, как коммерческого, так и институционального характера. Собственно, со времён выхода книги Дж. Неймана и О. Моргенштерна «Теория игр и экономическое поведение» оценка банковских рисков стало одним из основных прикладных направлений в области моделирования рискованных ситуаций в экономике и бизнесе.

Каждый КБ старается определить для себя степень допустимых рисков финансовых или репутационных потерь. При этом, потенциальные потери КБ обратно пропорциональны объёму его капитала. Именно поэтому в банковском секторе экономики уделяется особое внимание изучению навыков управления рисками возможных потерь, что позволяет утверждать, что основа успешного банкинга – это наличие риск-менеджмента в структуре КБ. Основной задачей риск-менеджмента является определение наилучшей (или оптимальной) стратегии заключения сделок, обеспечивающей максимальный рост прибыли КБ за счёт правильного многокритериального выбора из всех потенциально возможных сделок, отличающихся высокими показателями прибыльности и надёжности. Другими словами, риск-менеджмент призван реализовать оптимальную стратегию распределения свободных банковских ресурсов путём определения без разделения по видам то избранное множество сделок, которое способно обеспечить КБ получение максимальной средней прибыли при минимуме риска.

Для решения этой и смежных с ней задач по отношению ко всем банковским операциям в рамках риск-менеджмента применяются инструменты теории статистических решений, которые, устанавливая количественную меру банковского риска от сделки, в каждом конкретном случае позволяют оценить и сравнить последствия и целесообразность тех или иных транзакций. Более того, инструменты статистического анализа позволяют формализовать различные сделки и, тем самым, обеспечить накопление опыта КБ. При этом, для формирования эвристических знаний из истории заключения разного рода сделок

необходимо использовать и аккумулировать экспертные заключения, и, как следствие этого, нечёткие методы анализа и принятия решений относительно банковских сделок.

Применение аппарата нечёткой логики в банковском деле становится возможным благодаря тому, что наравне с количественными мерами надёжности банковских сделок, все чаще приходится применять их качественные характеристики. В качестве такого аппарата предлагается использовать механизм нечёткого вывода [1], способного комбинировать и агрегировать статистическую обработку результатов состоявшихся сделок с экспертными заключениями относительно различных условий их заключения.

2. Постановка задачи

Основными функциями риск-менеджмента являются: предвидение, предотвращение, локализация и устранение банковских решений с завышенным риском. При этом определение и оценка банковских рисков всегда относительны, а желание приписать им числовое значение не всегда приемлемо с точки зрения дальнейшей интерпретации комплексных результатов. Допустимый уровень риска, который КБ может считать приемлемым для себя, – это комплексное понятие и не может рассматриваться в виде простой совокупности своих взаимосвязанных и/или взаимозависимых составляющих, т.к. каждая из них критически значима. Поэтому при оценке совокупного банковского риска численные усреднения результатов по всем видам банковских операций не всегда является приемлемым.

Отличительными особенностями, которые необходимо учитывать при оценке совокупного банковского риска, являются:

- 1) неполнота и неопределённость исходной информации о составе и характере факторов, влияющих на величину риска;
- 2) наличие многокритериальных задач выбора альтернатив, связанных с необходимостью учёта большого числа качественных факторов, определяющих уровень риска;
- 3) как следствие, невозможность применения классических методов оптимизации.

Поэтому, исходя из этих соображений, необходимо разработать адекватную модель для интегральной оценки совокупного банковского риска.

3. Нечёткая когнитивная модель для оценки совокупного банковского риска

Согласно [2], риск – это вероятность неблагоприятных последствий или событий, это ситуация, имеющая неопределённость своего исхода или вероятность возможной нежелательной потери чеголибо при неблагоприятном стечении определённых обстоятельств. В банковском секторе риски, как вероят-

ности проявлений нежелательных (порой опасных) факторов, проявляют себя не изолированно, а в совокупности. Как правило, один риск проявляется в составе другого или является его следствием или причиной. Поэтому оптимальная с точки зрения стратегии риск-менеджмента иерархия должна демонстрировать взаимосвязь и взаимозависимость между отдельными группами и видами банковских рисков.

В банковском секторе экономики риск рассматривается как категория предпринимательской и институциональной деятельности КБ. Он отражает скрытую причинно-следственную взаимосвязь между факторами и результатами. Поэтому критерии дифференциации и признаки классификации банковских рисков, которые можно идентифицировать, должны основываться на причинах их возникновения, в предпринимательском случае, и, в институциональном случае, на дифференциации объектов, подверженных риску, на базе которых непосредственно можно наблюдать последствия реализации риска.

Исходя из этих соображений, формируется концепция и механизмы управления банковскими рисками, удовлетворяющие требованиям риск-менеджмента, которые, в частности, подразумевают необходимость учёта существенных особенностей отдельных рисков, позволяющих формировать способы воздействия на них. Поэтому для упорядочения огромного количества банковских рисков с учётом их взаимозависимости по сферам их возникновения и влияния, по характеру влияния, по факторам воздействия и по областям локализации предлагается логическая детализация банковских рисков на основе транспарантной нечёткой когнитивной карты (НKK) [3], представленной на рис. 1.

На практике «взаимодействие» даже двух элементов НKK происходит по более сложным функциональным закономерностям, которые в привычной традиционно математической форме очень трудно формализовать. Поэтому возникает необходимость применять механизм нечёткого логического вывода для описания причинно-следственных связей между слагаемыми совокупного банковского риска, а сам анализ проводить на основе так называемой нечёткой когнитивной модели (НКМ) [3]. При этом узловые факторы НKK интерпретируются как нечёткие множества, а причинно-следственные связи между ними устанавливаются на основе ограниченного набора нечётких лингвистических правил (НЛП), формирующихся в имплицативной форме «Если ..., то ...», общий вид которых имеет следующий вид:

«Если x_{k1} есть A_{k1} и x_{k2} есть A_{k2} и и x_{kn} есть A_{kn} , то y есть B_k », где x_{kj} ($j=1÷n$; $k=1, 2, \dots$) – входные лингвистические переменные (ЛП), характеризующие факторы воздействия; y – выходная ЛП, характеризующая уровень консолидированного риска; A_{kj} и B_k – термы (значения) соответствующих входных и выходной ЛП, описываемых в виде нечётких множеств.

r_{12} : «Если рискованная ситуация по ценным бумагам вероятнее всего не наступит, о возможности риска по валютным операциям нельзя сказать ничего определённого и отсутствуют процентные риски, то рыночные риски очень низкие»;

r_{13} : «Если о возможности риска по ценным бумагам ничего определённого нельзя сказать, по валютным операциям рискованная ситуация вероятнее всего не наступит и по процентным ставкам рискованная ситуация также вероятнее всего не наступит, то рыночные риски более чем низкие»;

r_{14} : «Если рискованная ситуация по ценным бумагам вероятнее всего не наступит, о возможности риска по валютным операциям и по процентным ставкам нельзя сказать ничего определённого, то рыночные риски низкие»;

r_{15} : «Если о возможности риска по ценным бумагам и по валютным операциям нельзя сказать ничего определённого, а по процентным ставкам рискованная ситуация вероятнее всего наступит, то рыночные риски высокие»;

r_{16} : «Если рискованные ситуации по ценным бумагам и валютным операциям вероятнее всего наступят, а о возможности риска по процентным ставкам ничего определённого сказать невозможно, то рыночные риски более чем высокие»;

r_{17} : «Если о возможности риска по ценным бумагам ничего определённого сказать невозможно, по валютным операциям рискованная ситуация наступит наверняка, а по процентным ставкам рискованная ситуация вероятнее всего наступит, то рыночные риски очень высокие»;

r_{18} : «Если рискованная ситуация по ценным бумагам, валютным операциям и процентным ставкам наступит наверняка, то рыночные риски слишком высокие».

Структурные риски:

r_{21} : «Если рыночные риски не существуют, а также отсутствуют риски по ликвидности, то структурные риски чересчур низкие»;

r_{22} : «Если рыночные риски вероятнее всего не наступят, а риски по ликвидности отсутствуют, то структурные риски очень низкие»;

r_{23} : «Если о возможности рыночных рисков ничего определённого нельзя сказать, а риски по ликвидности вероятнее всего не наступят, то структурные риски более чем низкие»;

r_{24} : «Если рыночные риски и риски по ликвидности вероятнее всего не наступят, то структурные риски низкие»;

r_{25} : «Если рыночные риски и риски по ликвидности вероятнее всего наступят, то структурные риски высокие»;

r_{26} : «Если рыночные риски вероятнее всего наступят, а о возможности рисков ликвидности ничего определённого нельзя сказать, то структурные риски более чем высокие»;

r_{27} : «Если рыночные риски наступят наверняка, а риски по ликвидности вероятнее всего наступят, то структурные риски очень высокие»;

r_{28} : «Если рыночные риски и риски по ликвидности наступят наверняка, то структурные риски слишком высокие».

Риски контрагентов:

r_{31} : «Если кредитные и депозитные риски отсутствуют, то риски контрагентов чересчур низкие»;

r_{32} : «Если кредитные риски вероятнее всего не наступят и депозитные риски отсутствуют, то риски контрагентов очень низкие»;

r_{33} : «Если о возможности кредитных рисков ничего определённого нельзя сказать, а риски по ликвидности вероятнее всего не наступят, то риски контрагентов более чем низкие»;

r_{34} : «Если кредитные и депозитные риски вероятнее всего не наступят, то риски контрагентов низкие»;

r_{35} : «Если кредитные и депозитные риски вероятнее всего наступят, то риски контрагентов высокие»;

r_{36} : «Если кредитные риски вероятнее всего наступят, а о возможности депозитных рисков ничего определённого нельзя сказать, то риски контрагентов более чем высокие»;

r_{37} : «Если кредитные риски наступят наверняка, а депозитные риски вероятнее всего наступят, то риски контрагентов очень высокие»;

r_{38} : «Если кредитные и депозитные риски наступят наверняка, то риски контрагентов слишком высокие».

Портфельные риски:

r_{41} : «Если риски контрагентов и рыночные риски отсутствуют, то портфельные риски чересчур низкие»;

r_{42} : «Если риски контрагентов вероятнее всего не наступят, а рыночные риски отсутствуют, то портфельные риски очень низкие»;

r_{43} : «Если о возможности рисков контрагентов ничего определённого нельзя сказать, а рыночные риски вероятнее всего не наступят, то портфельные риски более чем низкие»;

r_{44} : «Если риски контрагентов и рыночные риски вероятнее всего не наступят, то портфельные риски низкие»;

r_{45} : «Если риски контрагентов и рыночные риски вероятнее всего наступят, то портфельные риски высокие»;

r_{46} : «Если риски контрагентов вероятнее всего наступят, а о возможности рыночных рисков ничего определённого нельзя сказать, то портфельные риски более чем высокие»;

r_{47} : «Если риски контрагентов наступят наверняка, а рыночные риски вероятнее всего наступят, то портфельные риски очень высокие»;

r_{48} : «Если риски контрагентов и рыночные риски наступят наверняка, то портфельные риски слишком высокие».

Финансовые риски:

r_{51} : «Если портфельные и структурные риски, а также риски неплатёжеспособности отсутствуют, то финансовые риски чересчур низкие»;

r_{52} : «Если портфельные риски вероятнее всего не наступят, о возможности структурных рисков нельзя сказать ничего определённого и отсутствуют риски неплатёжеспособности, то финансовые риски очень низкие»;

r_{53} : «Если о возможности портфельных рисков ничего определённого нельзя сказать, а структурные риски и риски неплатёжеспособности вероятнее всего не наступят, то финансовые риски более чем низкие»;

r_{54} : «Если портфельные риски вероятнее всего не наступят, а о возможности структурных рисков и рисках неплатёжеспособности нельзя сказать ничего определённого, то финансовые риски низкие»;

r_{55} : «Если о возможности процентных и структурных рисках нельзя сказать ничего определённого, а риски неплатёжеспособности вероятнее всего наступят, то финансовые риски высокие»;

r_{56} : «Если портфельные и структурные риски вероятнее всего наступят, а о рисках неплатёжеспособности ничего определённого сказать невозможно, то финансовые риски более чем высокие»;

r_{57} : «Если о возможности портфельных рисков ничего определённого сказать невозможно, структурные риски наступят наверняка, а риски неплатёжеспособности вероятнее всего наступят, то финансовые риски очень высокие»;

r_{58} : «Если портфельные и структурные риски, а также риски неплатёжеспособности наступят наверняка, то рыночные риски слишком высокие».

Функциональные риски:

r_{61} : «Если операционные и управленческие риски отсутствуют, то функциональные риски чересчур низкие»;

r_{62} : «Если операционные риски вероятнее всего не будут иметь место, а управленческие риски отсутствуют, то функциональные риски очень низкие»;

r_{63} : «Если о возможности операционных рисков ничего определённого нельзя сказать, а управленческие риски вероятнее всего не будут иметь место, то функциональные риски более чем низкие»;

r_{64} : «Если операционные и управленческие риски вероятнее всего не будут иметь место, то функциональные риски низкие»;

r_{65} : «Если операционные и управленческие риски вероятнее всего наступят, то функциональные риски высокие»;

r_{66} : «Если операционные риски вероятнее всего будут иметь место, а о возможности управленческих рисков ничего определённого нельзя сказать, то функциональные риски более чем высокие»;

r_{67} : «Если операционные риски имеют место наверняка, а управленческие риски вероятнее всего будут иметь место, то функциональные риски очень высокие»;

r_{68} : «Если операционные и управленческие риски имеют место наверняка, то функциональные риски слишком высокие».

Внутренние риски:

r_{71} : «Если финансовые и функциональные риски отсутствуют, то внутренние риски чересчур низкие»;

r_{72} : «Если финансовые риски вероятнее всего не будут иметь место, а функциональные риски отсутствуют, то внутренние риски очень низкие»;

r_{73} : «Если о возможности финансовых рисков ничего определённого нельзя сказать, а функциональные риски вероятнее всего не будут иметь место, то внутренние риски более чем низкие»;

r_{74} : «Если финансовые и функциональные риски вероятнее всего не будут иметь место, то внутренние риски низкие»;

r_{75} : «Если финансовые и функциональные риски вероятнее всего будут иметь место, то внутренние риски высокие»;

r_{76} : «Если финансовые риски вероятнее всего будут иметь место, а о возможности функциональных рисков ничего определённого нельзя сказать, то внутренние риски более чем высокие»;

r_{77} : «Если финансовые риски имеют место наверняка, а функциональные риски вероятнее всего будут иметь место, то внутренние риски очень высокие»;

r_{78} : «Если финансовые и функциональные риски имеют место наверняка, то внутренние риски слишком высокие».

Внешние риски [В данном случае из-за невозможности прогнозирования форс-мажорных ситуаций риски, связанные с их наступлением, во всех случаях оцениваются как неопределённые]

r_{81} : «Если о возможности форс-мажорных рисков нельзя сказать ничего определённого, а экономические, политические и правовые риски отсутствуют, то внешние риски чересчур низкие»;

r_{82} : «Если экономические риски вероятнее всего не будут иметь место, о возможности политических и форс-мажорных рисков нельзя сказать ничего определённого, а также отсутствуют правовые риски, то внешние риски очень низкие»;

r_{83} : «Если о возможности экономических и форс-мажорных рисков ничего определённого нельзя сказать, политические и правовые риски вероятнее всего не наступят, то внешние риски более чем низкие»;

r_{84} : «Если экономические риски вероятнее всего не наступит, а о возможности политических, правовых и форс-мажорных рисков нельзя сказать ничего определённого, то внешние риски низкие»;

r_{85} : «Если о возможности экономических, политических и форс-мажорных рисков нельзя сказать ничего определённого, а правовые риски вероятнее всего будут иметь место, то внешние риски высокие»;

r_{86} : «Если экономические и политические риски вероятнее всего имеют место, а о возможности правовых и форс-мажорных рисках ничего определённого сказать невозможно, то рыночные риски более чем высокие»;

r_{87} : «Если о возможности экономических и форс-мажорных рисков ничего определённого сказать невозможно, политические риски будут иметь место наверняка, а правовые риски вероятнее всего будут иметь место, то внешние риски очень высокие»;

r_{88} : «Если о возможности форс-мажорных рисков нельзя сказать ничего определённого, а экономические, политические и правовые риски имеют место наверняка, то внешние риски слишком высокие».

Уровень банковского риска:

e_1 : «Если внутренние и внешние риски отсутствуют, то уровень банковского риска чересчур низкий»;

e_2 : «Если внутренние риски вероятнее всего не будут иметь место, а внешние риски отсутствуют, то уровень банковского риска очень низкий»;

e_3 : «Если о возможности внутренних рисков ничего определённого нельзя сказать, а внешние риски вероятнее всего не будут иметь место, то уровень банковского риска более чем низкий»;

e_4 : «Если внутренние и внешние риски вероятнее всего не будут иметь место, то уровень банковского риска низкий»;

e_5 : «Если внутренние и внешние риски вероятнее всего будут иметь место, то уровень банковского риска высокий»;

e_6 : «Если внутренние риски вероятнее всего будут иметь место, а о возможности внешних рисков ничего определённого нельзя сказать, то уровень банковского риска более чем высокий»;

e_7 : «Если внутренние риски имеют место наверняка, а внешние риски вероятнее всего будут иметь место, то уровень банковского риска очень высокий»;

e_8 : «Если внутренние и внешние риски имеют место наверняка, то уровень банковского риска слишком высокий».

Табл. 1. ЛП системы нечёткого вывода относительно рыночных рисков

Входные ЛП	x_{11}	Имя переменной	Риск по ценным бумагам
		Терм-множество	$\{A_{11}=\text{НЕ СУЩЕСТВУЕТ}, B_{11}=\text{ВЕРОЯТНО НЕ НАСТУПИТ}, C_{11}=\text{НЕОПРЕДЕЛЁННЫЙ}, D_{11}=\text{ВЕРОЯТНО НАСТУПИТ}, E_{11}=\text{НАСТУПИТ НАВЕРНЯКА}\}$
		Универсум	$U=\{0; 0,25; 0,5; 0,75; 1\}$
	x_{12}	Имя переменной	Валютный риск
		Терм-множество	$\{A_{12}=\text{НЕ СУЩЕСТВУЕТ}, B_{12}=\text{ВЕРОЯТНО НЕ НАСТУПИТ}, C_{12}=\text{НЕОПРЕДЕЛЁННЫЙ}, D_{12}=\text{ВЕРОЯТНО НАСТУПИТ}, E_{12}=\text{НАСТУПИТ НАВЕРНЯКА}\}$
		Универсум	$U=\{0; 0,25; 0,5; 0,75; 1\}$
	x_{13}	Имя переменной	Процентный риск
		Терм-множество	$\{A_{13}=\text{НЕ СУЩЕСТВУЕТ}, B_{13}=\text{ВЕРОЯТНО НЕ НАСТУПИТ}, C_{13}=\text{НЕОПРЕДЕЛЁННЫЙ}, D_{13}=\text{ВЕРОЯТНО НАСТУПИТ}, E_{13}=\text{НАСТУПИТ НАВЕРНЯКА}\}$
		Универсум	$U=\{0; 0,25; 0,5; 0,75; 1\}$
Выходная ЛП	y_1	Имя переменной	Рыночные риски
		Терм-множество	$\{TL=\text{ЧЕРЕСЧУР НИЗКИЕ}, VL=\text{ОЧЕНЬ НИЗКИЕ}, ML=\text{БОЛЕЕ ЧЕМ НИЗКИЕ}, L=\text{НИЗКИЕ}, H=\text{ВЫСОКИЕ}, MH=\text{БОЛЕЕ ЧЕМ ВЫСОКИЕ}, VH=\text{ОЧЕНЬ ВЫСОКИЕ}, TH=\text{СЛИШКОМ ВЫСОКИЕ}\}$
		Универсум	$[0; 1]$

Приведённые рассуждения позволяют легко сформировать полный набор ЛП и НЛП для построения системы нечёткого вывода. Например, в случае рассуждений $r_{11} \div r_{18}$ все переменные для удобства можно упорядочить в виде табл. 1. Тогда система нечёткого вывода в виде НЛП в символьной форме будет представлена как:

$$r_{11}: (x_{11}=A_{11}) \& (x_{12}=A_{12}) \& (x_{13}=A_{13}) \Rightarrow (y_1=TL);$$

$$r_{12}: (x_{11}=B_{11}) \& (x_{12}=C_{12}) \& (x_{13}=A_{13}) \Rightarrow (y_1=VL);$$

$$r_{13}: (x_{11}=C_{11}) \& (x_{12}=B_{12}) \& (x_{13}=B_{13}) \Rightarrow (y_1=ML);$$

$$r_{14}: (x_{11}=B_{11}) \& (x_{12}=C_{12}) \& (x_{13}=C_{13}) \Rightarrow (y_1=L);$$

$$r_{15}: (x_{11}=C_{11}) \& (x_{12}=C_{12}) \& (x_{13}=D_{13}) \Rightarrow (y_1=H);$$

$$r_{16}: (x_{11}=D_{11}) \& (x_{12}=D_{12}) \& (x_{13}=C_{13}) \Rightarrow (y_1=MH);$$

$$r_{17}: (x_{11}=C_{11}) \& (x_{12}=E_{12}) \& (x_{13}=D_{13}) \Rightarrow (y_1=VH);$$

$$r_{18}: (x_{11}=D_{11}) \& (x_{12}=D_{12}) \& (x_{13}=D_{13}) \Rightarrow (y_1=TH).$$

Для оценки исходных внутренних и внешних факторов воздействия на уровни риска по областям локализации банковских операций, в том числе в данном случае и для оценки составляющих рыночного риска, используются качес-

твенные критерии, которые опишем в виде следующих нечётких подмножеств дискретного универсума $U=\{0; 0,25; 0,5; 0,75; 1\}$ [4]:

- РИСК НЕ СУЩЕСТВУЕТ: $A = \frac{1,0}{0} + \frac{0,5}{0,25} + \frac{0}{0,5} + \frac{0}{0,75} + \frac{0}{1}$;
- РИСК ВЕРОЯТНО НЕ НАСТУПИТ: $B = \frac{0,5}{0} + \frac{1}{0,25} + \frac{0,5}{0,5} + \frac{0}{0,75} + \frac{0}{1}$;
- НЕОПРЕДЕЛЁННЫЙ РИСК: $C = \frac{0}{0} + \frac{0,5}{0,25} + \frac{1,0}{0,5} + \frac{0,5}{0,75} + \frac{0}{1}$;
- РИСК ВЕРОЯТНО НАСТУПИТ: $D = \frac{0}{0} + \frac{0}{0,25} + \frac{0,5}{0,5} + \frac{1}{0,75} + \frac{0,5}{1}$;
- РИСК НАСТУПИТ НАВЕРНЯКА: $E = \frac{0}{0} + \frac{0}{0,25} + \frac{0}{0,5} + \frac{0,5}{0,75} + \frac{1}{1}$.

Термы из правых частей приведённых правил описаны в виде нечётких подмножеств дискретного универсума $J=\{0; 0,1; 0,2; \dots; 1\}$. Для этого, согласно [4, 5], были использованы соответствующие функции принадлежности, а именно $\forall u \in J$:

- TL =ЧЕРЕСЧУР НИЗКИЕ РИСКИ: $\mu_{TL}(u) = \begin{cases} 1, u < 1 \\ 0, u = 1 \end{cases}$;
- VL =ОЧЕНЬ НИЗКИЕ РИСКИ: $\mu_{VL}(u) = (1-u)^2$;
- ML =БОЛЕЕ ЧЕМ НИЗКИЕ РИСКИ: $\mu_{ML}(u) = \sqrt{1-u}$;
- L =НИЗКИЕ РИСКИ: $\mu_L(u) = 1-u$;
- H =ВЫСОКИЕ РИСКИ: $\mu_H(u) = u$;
- MH =БОЛЕЕ ЧЕМ ВЫСОКИЕ РИСКИ: $\mu_{MH}(u) = \sqrt{u}$;
- VH =ОЧЕНЬ ВЫСОКИЕ РИСКИ: $\mu_{VH}(u) = u^2$,
- TH =СЛИШКОМ ВЫСОКИЕ РИСКИ: $\mu_{TH}(u) = \begin{cases} 1, u = 1 \\ 0, u < 1 \end{cases}$.

На последующих стадиях обработки выходы каждой интегрированной нечёткой модели формируют входы для последующей. Полученные, таким образом, данные из внутренних и внешних источников риска формируют входные характеристики для оценки совокупного уровня банковского риска.

Заключение

Очевидно, что предлагаемые в статье типовые модели для оценки составляющих как внутренних, так и внешних факторов риска нуждаются в структурном и параметрическом обучении с тем, чтобы претендовать на необходимую степень адекватности поставленной задаче. Более того, не факт, что предложенная на рис. 1 НКК вобрала в себя абсолютное большинство факто-

ров, влияющих на совокупный уровень банковского риска. Но предлагаемый подход именно тем и хорош, что является в определённом смысле гибким по отношению к возможным дополнениям и/или уточнениям, которые могут быть предъявлены экспертами и/или руководителями КБ. Тем не менее, даже в предложенном «несовершенном» варианте модель, не выдавая абсолютных значений для оценки уровней рисков, способна реагировать на возможные изменения в концептах НКК и стать основой для формирования сбалансированной финансовой политики, проводимой КБ.

Литература

1. Zadeh L.A. Outline of a new approach to the analysis of complex systems and decision processes. – IEEE Trans., Syst., Man., Cybern., vol. SMC-3. 1973, Jan., pp. 28-44.
2. Как определить допустимый размер риска. Электронный ресурс. Доступен на: <http://fxgear.ru/kak-opredelit-dopustimyj-razmer-riska/> (Дата обращения – 23.10.2017 г.)
3. Kosko B. Fuzzy cognitive maps //International Journal of Man-Machine Studies, 1986.–Vol. 1.– pp. 65–75.
4. Рзаев Р.Р. Интеллектуальный анализ данных в системах поддержки принятия решений. Verlag: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co, 2013. 130 с.
5. Рзаев Р.Р. Аналитическая поддержка принятия решений в организационных системах. – Saarbruchen(Germany): Palmerium Academic Publishing, 2016. – 306 с.

KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏR KEÇİD İQTİSADİYYATLI ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİ ARTIMINDA TƏSİREDİCİ AMİL KİMİ

Abbasov Əhliman Yaşasif oğlu

müəllim, “Beynəlxalq İqtisadiyyat” kafedrası, UNEC
ahlimanabbasov@gmail.com

Əlizadə Təhmasib Cəmiyyət oğlu

müəllim, “Beynəlxalq İqtisadiyyat” kafedrası, UNEC
tahmasib.alizada@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 noyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 8 dekabr
2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 15 November 2017; accepted 8 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kiçik və orta müəssisələrin (KOM-lar) keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə davamlı iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında mümkün potensialını əks etdirməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın elmi nəticəsi olaraq, kiçik və orta müəssisələrin yeni iş yerlərinin açılması prosesinin gücləndirilməsində və iqtisadi resursların daha effektiv paylanılmasındakı uğurlu rolu təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, kiçik və orta müəssisələrin ölkənin iqtisadi inkişafında və rifahında mühüm rol oynayan texnoloji yayılmanı daha da dərinləşdirə bilməsi bacarıqları qeyd edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün mühüm olan siyasətlərin təkmilləşdirilməsində faydalı rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətlərinin kiçik və orta müəssisələrin rəqabətliyini və effektivliyini artırmaq, onlar üçün daha yaxşı biznes mühitinin yaradılması üçün atmalı olduqları mühüm addımlar və tətbiq etməli olduqları mühüm siyasətlər təqdim olunur.

Açar sözlər: rəqabətli bazarlar, iqtisadi artım, sənaye innovasiyası, kiçik və orta müəssisələr, keçid iqtisadiyyatları.

Jel Classification: L26, L30, L38, O33, L51, L53

SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES AS AN INFLUENTIAL FACTOR TOWARDS THE ECONOMIC GROWTH OF COUNTRIES WITH TRANSITION ECONOMIES

Abstract

The main aim of the research is to present the potential of small and medium sized enterprises to stimulate sustainable economic growth for transition countries. The research has been conducted by using research methods as systematic and statistical analysis and logical generalization. As a result of the research, it has been indicated that the small and medium sized enterprises are influential to create new jobs and to allocate economic resources more effectively. Moreover, the paper also discusses the capability of SMEs to deepen the technological diffusion process which is crucial for the economic growth and welfare of the countries. Limits of the research: More empirical evidences are needed. Practical importance of the research: It can be useful to improve the policies for the development of the small and medium sized entrepreneurship in transition countries. Practical importance of the research: It can be helpful for the social science researchers and experts to increase their scientific and practical knowledge on the field. Scientific originality: The paper introduces necessary policy steps that governments of developing countries must follow to enhance the competitiveness and efficiency of the SMEs and to create a satisfactory business environment for them.

Keywords: competitive markets, economic growth, industrial innovation, SMEs, transition economies.

МАЛЫЕ И СРЕДНИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ СТРАН С ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКОЙ

Аннотация

Основная цель исследования - отразить потенциал малых и средних предприятий (МСП) в стимулировании устойчивого экономического роста в странах с переходной экономикой. Исследование проводилось на основе таких методов, как научный анализ, логическое обобщение и статистический анализ. В результате исследований была проанализирована успешная роль малых и средних предприятий в укреплении процесса открытия новых рабочих мест и более эффективного распределения экономических ресурсов. В то же время это исследование продемонстрировало способность малых и средних предприятий углубить технологическую диффузию, которая играет важную роль в экономическом развитии и процветании страны. Ограничения на исследования: требуется

более широкая практическая информация. Практическое значение исследования: может играть определенную роль в совершенствовании политики, которая важна для развития малого и среднего бизнеса в странах с переходной экономикой. Научная новизна и оригинальность исследования: правительствам развивающихся стран предлагается повысить конкурентоспособность и эффективность малых и средних предприятий, принять важные меры, которые они должны предпринять, чтобы создать для них более благоприятную бизнес-среду, а также важную политику, которую они должны применять.

Ключевые слова: конкурентные рынки, экономический рост, промышленные инновации, МСП, страны с переходной экономикой.

1. Kiçik və orta sahibkarlığın məşğulluq və əlavə dəyərin yaradılmasında rolu

Kiçik və orta müəssisələr (KOM) iqtisadi şəraiti müxtəlif istiqamətlərdən canlandırır. Onlar məşğulluqda önəmli payçı, ÜDM-in artırılmasında, gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında önəmli iqtisadi komponentlərdir. Bu bölmədə KOM-ların keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi inkişafı sürətləndirmə yolları təqdim olunur.

KOM-ların böyük bizneslərə nəzərən daha çox iş yeri yaratması uzun müddətdir ki, müzakirə obyektidir. David Börçün (1987) kitabı bu istiqamətdəki ən öncül mənbələrdəndir. Börçün empirik tədqiqatı KOM-ların böyük müəssisələrlə müqayisədə daha çox iş yeri yaratdığını təqdim etmişdir. Lakin metodoloji çatışmazlıqlara və məlumatlarla bağlı problemlərə görə Börçün işi Davis (1996) və bir sıra iqtisadçılar tərəfindən tənqid edilmişdir. Lakin Neumark (2008) ABŞ iqtisadiyyatı ilə bağlı daha dolğun məlumat bazası və empirik metoddan yararlanaraq Börçün nəticələri ilə oxşar nəticə əldə etmişdir. Bu işdə də kiçik və orta müəssisələrin böyük şirkətlərlə müqayisədə daha çox iş yeri yaratdığı göstərilmişdir. Şirkətlərin həcmi və iş yeri yaratma potensialı arasındakı güclü neqativ əlaqənin təqdim olunması da bu işin önəmli tərəflərindəndir.

OECD ölkələrində KOM-lar məşğulluğun 60-70 faizini əhatələməklə önəmli rol oynayırlar. KOM-ların sənaye sahəsindəki məşğulluqda payı xidmət sahəsi ilə müqayisədə daha aşağıdır. Topdansatış və pərakəndə ticarət, hotel, restoran sahəsində KOM-ların məşğulluqda payı çox yüksək səviyyədədir. Bu ölkələrdə tikinti sektorundakı məşğulluqda KOM-ların payı 80-90 faiz arasında dəyişir. İri miqyaslı işsizlik səviyyəsi ilə üzləşən inkişaf etməkdə olan və keçid ölkələri üçün KOM-ların bu xarakteri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, Xorvatiyada məşğulluğun 60 faizi kiçik və orta müəssisələrin payına düşür. Estoniyada KOM-lar cəmi məşğulluğun 70 faizinin, sənaye sahəsində isə 80 faizinin pay sahibidir. Ekvadorda 50 nəfərdən az işçisi olan özəl şirkətlər məşğulluğun 55 faizini əhatə edir.

Lakin bütün biznes nümunələri kimi kiçik və orta sahibkarlıq da bəzən iş yerləri itkisinə təsir göstərir. Tədqiqatlardan biri göstərir ki, 20 nəfərdən az işçisi olan şirkətlər illik cəmi iş artımının 45-65 faizini, iş itkisinin isə 36-56 faizini əhatələyir. Yəni kiçik və orta müəssisələrin iş yaratma qabiliyyəti onların səbəb olduğu iş itkisi miqyasını üstələyir.

İşsizlik səviyyəsinin yüksəkliyindən əziyyət çəkən keçid iqtisadiyyatlı ölkələr də bu problemin həllində kiçik və orta müəssisələrə əsaslanmalıdırlar. İqtisadiyyatda çoxlu sayda bir-birilə rəqabətdə olan KOM-ların mövcudluğu çoxlu sayda investisiya fəaliyyətinin və iş imkanlarının olması ilə nəticələnəcəkdir.

Effektiv işləyən kiçik və orta sahibkarlıq sektoru ölkə ÜDM-nə ciddi töhfə verə bilər. ACCA-ın açıqladığı statistikaya əsasən KOM-lar dolğun məlumatın əlçatan olduğu ölkələrdə özəl sektorda yaradılan əlavə dəyərin 50 faizindən çoxunun sahibdirlər. Təəccüblü deyil ki, KOM-ların iqtisadiyyatda ümumi payı inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə fərqlidir. Yüksək gəlirli ölkələrdə onlar ÜDM-in 51 faizini, az gəlirli ölkələrdə isə ÜDM-in 16 faizini əhatə edir. 2010-cu ildə Avstraliyada yaradılan əlavə dəyərin 60 faizi KOM-ların payına düşürdü. OECD ölkələrində onlar ÜDM-in 55 faizinin, Cənubi Afrikada isə 57 faizinin sahibdirlər. Lakin keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin çoxunda bu rəqəm 40 faizdən aşağıdır və Azərbaycan, Qazaxstan, Rusiya kimi bəzi ölkələrdə isə hətta 20 faizdən də aşağıdır. Bunun bir səbəbi kimi az gəlirli ölkələrdə qeyri-leqal iqtisadiyyatın geniş səviyyədə yayılmasını göstərə bilərik. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə KOM-ların üzləşdiyi aşağı rəqabətliklik, haqsız rəqabət mühiti, maliyyə və digər resursların çatışmazlığı problemləri də bu fərqli göstəriciləri izah edə bilər. Kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun aşağı səviyyədə olması bu ölkələrin üzləşdiyi iqtisadi çətinliklərin başlıca səbəblərindən biridir.

KOM-ların rəqabətlikliklərini artırmaq üçün onlara daha səmərəli və uyğun şəraitin formalaşdırılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin məşğulluq səviyyəsi və ÜDM-nə müsbət təsir göstərəcəkdir. Yaxşı formalaşmış KOM sektoru həm də daha çox investisiya layihələri deməkdir ki, bu da istehsalın genişlənməsi və işsizliyin azaldılmasına təsir göstərir.

Kiçik və orta müəssisələrin önəmli xüsusiyyətlərindən biri də onların gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında təsirinin olmasıdır. 2014-cü ildə aparılan OECD tədqiqatlarına əsasən gəlir bərabərsizliyinin azaldılması iqtisadi inkişafı sürətləndirir. Tədqiqatlar göstərir ki, gəlir bərabərsizliyinin azaldığı ölkələr gəlir bərabərsizliyinin artdığı ölkələrlə müqayisədə daha sürətlə inkişaf edir. Bu baxımdan da qeyd etməliyik ki, gəlir bərabərsizliyinin KOM-ların inkişafı etdirilməsi yolu ilə azaldılması dayanıqlı inkişafın əldə olunmasında önəmlidir.

2. Kiçik və orta müəssisələrin (KOM) keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə rəqabət vasitəsi ilə yayılımda və texnoloji innovasiyalardakı rolu

Bu hissə kiçik və orta müəssisələrin (KOM) keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə texnoloji yayılda və texnoloji rəqabətin gücləndirilməsindəki uğurlu rolunu təqdim edir. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı və sosial rifahı üçün çox mühümdür. KOM-ların innovasiya siyasətləri və ölkələrdə texnoloji mühitin inkişaf etməsində rolu da bu hissədə təhlil edilib. Rəqabətli bazarlar davamlı inkişafın əsas müəyyənədicisi amillərindən biridir və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə KOM-ların sayının artması rəqabətliyi gücləndirir, yeni menecment strategiyalarını təqdim edir və iqtisadiyyatın effektivliyini artırır.

2.1 KOM-lar və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə texnoloji yayılma

KOM-ların texnologiyaların yayılmasında rolu xüsusiyyətdir. Belə ki, KOM-lar yeni texnikaların və texnoloji yeniliklərin əsas effektiv istifadəçiləridirlər. Aydındır ki, dövlətlər innovasiyaların dispersiyasını əsasən intensivliyin genişləndirilməsində, kiçik və orta həcmli müəssisələrin daha da yayılmasında çox mühüm vasitə kimi görürlər. (La Rovere, 1998) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə KOM-lar texnoloji resursların olmaması ilə bağlı bəzi mühüm çətinliklərlə üzləşirlər. KOM-lar yeni texnologiyaların qəbul edilməsində, mənimsənilməsində və onlardan sənaye məqsədi ilə istifadəsində kifayət qədər uğurludurlar. Bilindiyi kimi, texnoloji yayılma ölkələr üçün global texnoloji rəqabətin əsas hissəsi olması üçün çox mühümdür. Bu məqsədə çatmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti Araşdırma və İnkişaf (A&İ) xərclərini yüksəldirlər və KOM-ları innovasiya etməyə stimullaşdırırlar. İqtisadi artıma nail olmaq üçün, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr də KOM-ların iqtisadiyyatdakı payını artırmalı və onlar üçün texnoloji yeniliklərə adaptasiya olmaq məqsədilə lazım olan bütün vacib resursların əldə olunmasında rahat şərait və şərtlər yaratmalıdırlar. KOM-ların iqtisadiyyatda yüksələn payı həmin iqtisadiyyatlarda texnoloji inkişafı stimullaşdırır bilər. Bu yolla, işsizliyin dərəcəsinin endirilməsi və sosial rifahın yüksəldilməsi də mümkündür.

Texnoloji yayılma innovativ texnikaların paylanması prosesidir. KOM-lar ölkədə genişləndirilmiş texnoloji yayılmanın əsas oyunçularıdırlar. Onlar asan şəkildə yeni dəyişikliklərin və innovasiyaların yüksək sürətinə adaptasiya ola bilirlər. Yeni innovasiya texnikaları KOM-lar arasında rahatlıqla transfer edilə bilirlər. (Stoneman; Karshenas, 1993) Bu həm də “daxili yayılma” adlanır. KOM-lar arasında texnoloji yayılma texnoloji təcrübənin və biliyin transformasiyası hesabına baş verir. Bu həm də yeni texnologiyaların istehsal prosesininə transfer edilməklə də baş verə bilər. Əgər bütün KOM-lar yeni texnologiyaları qəbul edib, mənimsəyə bilsələr, daha sonra iqtisadiyyatda texnologiyanın yayılması daha kütləvi şəkildə genişləndirilə bilər.

KOM-ların sayının artırılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə daxildə texnoloji mühitin qiymətləndirilməsinə, daha sonra şirkətlər arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. KOM-lar həmçinin texnoloji biliklərin və təcrübələrin mübadiləsi məqsədilə qurulan əməkdaşlıqlarda maraqlıdırlar. Digər şirkətlərlə əməkdaşlıq

etməklə KOM-lar sənaye məqsədlərinə daha tez çatırlar. Buna görə də, KOM-ların ölkədə artan payı daxili bazarda innovativliyi yüksəldir və milli iqtisadiyyatların inkişafında müsbət töhfələr verir. Növbəti hissədə KOM-ların innovasiya siyasətləri və onların texnoloji rəqabətdəki rolu təqdim olunur.

2.2 KOM-ların innovasiya siyasətləri və onların texnoloji rəqabətdə rolu

Aydındır ki, hazırda innovasiyalar şirkətlərin, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrin bazarda daha effektiv rəqabət aparmaları üçün çox mühümdürlər. Lakin KOM-ların və böyük şirkətlərin bu mənada bəzi fərqlilikləri mövcuddur. Müxtəlif araşdırmalarda şirkətlərin həcmi (kiçikliyi və ya böyüklüyü) ilə innovasiya gücü arasındakı əlaqə tədqiq edilmişdir. Araşdırmaların əksəriyyətində kiçik və orta həcmli şirkətlərin yeni innovasiya mühitinə daha tez uyğunlaşdığı və bu innovasiyaların inkişaf üçün daha tez istifadə edilə bilindişi qeyd edilir.

KOM-lar böyük şirkətlərlə müqayisədə daha az resurslara malikdirlər. Bu onları bazarda mövcud olmaq üçün daha dayanıqlı innovasiya strategiyalarını izləməyə vadar edir. KOM-lar daha dinamik və innovativ xarakteristikalara sahib olduqları üçün böyük şirkətlərə nəzərən dəyişən şərtlərə daha tez uyğunlaşa bilirlər. KOM-lar özlərinin yeni innovativ məhsullarını və xidmətlərini müştərilərə daha asan və tez çatdırı bilirlər. İnnovasiyaları tətbiq etməklə KOM-lar bazarda daha rəqabətqabiliyyətli olmağı hədəfləyirlər. Bu KOM-ları böyük şirkətlərlə rəqabətdə güclü etmək üçün əsas müəyyənədi amillərdən biridir.

Şirkətlərin məhsuldarlığı da onların rəqabət siyasətində önəmli rola sahibdir. Şirkətlərin məhsuldarlığı onların Araşdırma və İnkişaf (A&İ) xərclərindən asılıdır. Bu birbaşa olaraq, şirkətlərin məhsuldarlığına təsir göstərir. Başqa şirkətlər tərəfindən yaradılan bilgi hovuzu da həmçinin şirkətlər üçün A&İ xərclərini artırmağa stimula bilər. Digər şirkətlərin A&İ xərcləri texnoloji yayılma kimi ortaq məhsuldarlıqla təsir etmək üçün də istifadə oluna bilər. Nəticə etibarilə, A&İ xərcləri rəqabət üçün əsas mənbələrdən biri hesab olunurlar. KOM-lar ölkədə rəqabətliliyin və menecment proseslərinin gücləndirilməsinə A&İ siyasətlərini və innovasiyaları tətbiq etməklə töhfə verirlər.

3. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun inkişaf etdirilməsi yolları

- İnzibati və hüquqi şəraitin inkişaf etdirilməsi

Özəl sektorun səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün uğurlu iqtisadi siyasət çox vacibdir. Şəffaf, bürokratik və inzibati əngəllərin olmadığı səmərəli iqtisadi sistem azad bazar iqtisadiyyatının başlıca prinsipidir. Bilindişi kimi, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadiyyatları əlavə xərclər yaradan inzibati əngəllərdən əziyyət çəkirlər, bu isə sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Səmərəsiz iqtisadi tənzimləmə bu ölkələrdə sahibkarların biznes fəaliyyətlərini uğurla aparmalarına əngəl törədir. İqtisadi siyasət həyata keçirən dövlət qurumları arasında koordinasiyanın

olmaması, qanunsuz nəzarət və vergi yoxlamaları biznes mühitinə mənfi təsir göstərir. Səmərəli iqtisadi mühitin formalaşdırılması, kiçik sahibkarların öz bizneslərini inkişaf etdirərək daha rəqabətli hala gəlmələrinə dəstək üçün gərəksiz inzibati əngəllərin və qanunsuz yoxlamaların aradan qaldırılması çox önəmlidir.

Bundan əlavə uğurlu iqtisadi mühitin təmin edilməsi üçün məhkəmə sistemində islahatlar və təkmilləşdirmə də vacibdir. Ədalətli və müstəqil məhkəmə sistemi sahibkarlarda biznes müqavilələri və mülkiyyət hüquqlarına güvən yaradacaq, onların öhdəlikləri barədə isə məsuliyyətli olmalarına təsir göstərəcəkdir.

Müəssisələr üçün iqtisadi və administrativ şəraiti inkişaf etdirmək üçün effektiv addımlardan biri də dövlət və özəl sektor arasında dialoqun təşkil edilməsidir. Dövlət və özəl sektor arasında səmərəli və stabil müzakirələr müəssisələr üçün effektiv və dayanıqlı dəstək proqramlarının formalaşdırmasına müsbət təsir edəcəkdir.

- Maliyyə çatışmazlığı problemi

Ayındır ki, maliyyə imkanları KOM-ların inkişafı üçün önəmli amillərdən biridir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə KOM-ların əsas problemlərindən biri də yetərli maliyyə resurslarına çıxış məsələsidir. Kommersiya bankları və investorlar çox zaman bu səbəblərdən KOM-larla çalışmaqda istəksiz olurlar:

1. KOM-lar yetərsiz aktiv həcmində, bazar dəyişkənliklərinə həssaslıqlarına və aşağı kapitallaşdırma səviyyələrinə görə riskli müştərilər hesab edilirlər.
2. KOM-ların maliyyə hesablarının lazımi səviyyədə olmaması, təqdim olunan biznes planlarının uyğunsuzluğu kreditor və investorlar üçün bu müəssisələrin kredit reytinglərini qiymətləndirməkdə çətinlik yaradır.

Kiçik həcməldə borcların verilməsi banklar və digər kredit təşkilatları üçün əlavə xərclər ortaya çıxardığından, KOM-larla işləmək onlar tərəfindən gəlirli hesab edilməyə bilər. Bu baxımdan, kommersiya bankları daha yaxşı biznes planlar təqdim edə bilən, daha yüksək uğur ehtimalı olan və banklar üçün daha yüksək gəlirlilik vəd edən korporativ müştərilərlə çalışmaq üstün tuturlar. Eyni zamanda, KOM-ların keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə problemlərinin yaranma səbəblərindən biri də kreditlərin verilməsində obyektivlik və şəffaflıq prinsiplərinin pozulmasıdır.

Son dövrlər OECD və Asiya ölkələrində əməliyyat xərclərinin və risklərin azaldılması ilə KOM-lara kredit verilməsi daha cəlbəedici edilmişdir. KOM-lara kredit verilməsi xərclərinin aşağı salınması yollarından biri də zəmanət proqramlarıdır. Zəmanət sisteminin formalaşdırılması diqqət tələb edən bir prosesdir. Bir neçə dayanıqlı proqramlar xaric bu istiqamətdə əksər layihələr uğursuzluqla üzləşmişdir. Zəmanətçilər tərəfindən defolt vəziyyətində ödənişlərin gec edilməsi nümunələri kreditorların bu proqrama olan güvənini azaltmışdır. Ancaq Yaponiya nümunəsində uğurlu zəmanət mexanizmləri KOM-ların lazımi maliyyə resursları əldə etməsində önəmli rol oynayıb.

Ənənəvi bank borclarına alternativlərdən biri də inkişaf etmiş ölkələrdə uğurlar qazanmış lizinq xidmətləridir. Müəssisələrin tələblərini qarşılayacaq lizinq xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi onların rəqabətliliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Vençur kapital xidmətləri də start-up və yüksək inkişaf potensialı olan şirkətlər üçün ənənəvi bank kreditlərinin əvəzləyicisi kimi çıxış edə bilər. Vençur kapitalistləri əsasən yüksək risklər götürür, girov tələb etmir, faiz müəyyən etmir və qısamüddətli bank kreditlərindən fərqli olaraq çox zaman uzunmüddətli və yaxud ortamüddətli olurlar.

Mərkəzi banklar və digər dövlət qurumları da kommersiya bankarının KOM-larla əməkdaşlığa təşviq etməlidirlər. KOM-ların maliyyə mənbələrinə çıxışının təmin edilməsi üçün dövlət siyasəti müəyyən edilməlidir. Bu siyasətə əsasən mərkəzi banklar müxtəlif borc alanlar üzrə banklardan kredit portfəllərinin açıqlanmasını tələb edə, zamanət proqramları vasitəsilə isə bankların üzləşdiyi riskləri azalda bilərlər.

- Biznes inkişaf xidmətləri

Beynəlxalq rəqabətin hazırkı şərtləri müxtəlif iqtisadi şəraitə uyğunlaşa bilən ixtisaslaşmış şirkətləri zəruri edir. Müasir iqtisadi formasiyaya əsasən beynəlxalq bazarlarda rəqabətliklik qiymətdən daha çox keyfiyyətə əsaslanır. Lakin kiçik və orta müəssisələr dəstək olmadan yüksək menecment üsullarının və texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə qlobal rəqabətliliyi olacaq yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalında çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu baxımdan son onilliklərdə bir çox ölkələrdə dövlətlərin və beynəlxalq institutların biznes inkişaf xidmətləri ilə bağlı atılan addımları ciddi önəm kəsb etməyə başlamışdır. Bu biznes inkişaf xidmətləri özəl müəssisələrə rəqabətlikliklərini artırmaq üçün texnoloji yeniliklərdən faydalanmağa, informasiya və maliyyəyə çıxışın əldə olunmasına yardım göstərir. Biznes inkişaf xidmətləri müəssisələrə müasir menecment və marketinq metodlarından istifadəni, texnoloji yenilikləri izləməyi, alternativ məhsul növlərini təklif etməyi öyrətmək üçün təlim proqramları təşkil edirlər. KOM-ların fəaliyyətində müasir menecment və marketinq metodlarının istifadəsinin, beynəlxalq maliyyə və mühasibat prinsiplərinin tətbiq edilməsi, yeni və fərqləndirilmiş məhsul və xidmətlərin təqdimi istiqamətlərində çətinliklərin mövcudluğunu nəzərə aldıqda, qeyd edə bilərik ki, biznes inkişaf xidmətlərinin şirkətlərin qlobal və yerli rəqabətlikliklərinin yüksəldilməsində müsbət təsiri ola bilər.

- Şirkətlərarası əməkdaşlıq

Şirkətlərarası əməkdaşlıq da kiçik və orta müəssisələrin bəzi ənənəvi çətinliklərinin aradan qaldırılmasında kömək göstərə bilər. Əməkdaşlığın horizontal (üfüqi) yaxud vertikal (şaquli), təbii yaxud süni, rəsmi yaxud qeyri-rəsmi kimi müxtəlif formaları KOM-lar arasında sinerji və səmərəlilik yaratmaqla onların rəqabətlikliklərinə müsbət təsir göstərə bilər. Şirkətlərarası əməkdaşlıq sahibkarların texnoloji-innovativ yeniliklərə uyğunlaşması və onların biznes qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradar. Bir sıra Şərqi Asiya ölkələri şirkətlərarası əməkdaşlıq metodundan uğurla istifadə etmişlər. Avtomobil, elektronika, elektrik məhsulları, maşın hissələri,

kimya məhsulları sahəsindəki qlobal istehsal zəncirləri TMK-lar və onların filiallarını, yerli konqlomeratları və digər iri şirkətləri, KOM-ları əhatə edir. Koreya və Tayvan KOM-ları bu ölkələrin ixracının yarısını əhatə edir və onların çoxu da müstəqil qlobal ixracatçıdırlar. Bu göstərir ki, şirkətlərarası əməkdaşlıq təkcə ölkədaxilində baş vermir, bu Şimali Amerikanın, Qərbi Avropanın və Yaponiyanın aparıcı şirkətləri vasitəsilə qlobal səviyyədə də baş verir. Şirkətlərarası əməkdaşlıq müxtəlif formalarda təşkil edilər bilər: strateji ittifaqlar, şəbəkələşmə və ortaqlıq, frənçayzinq və s. Bu klasterlər, sənaye parkları, texnoloji inkubatorlar, ixrac istehsal zonaları vasitəsilə şirkətlərin fiziki yaxınlığının təmin edilməsi ilə inkişaf etdirilə bilər.

Nəticə

Bu araşdırma KOM-ların keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində önəmli rola sahib olduqlarını göstərir. Qeyd olunduğu kimi, KOM-lar bu ölkələrdə daha aşağı işsizlik səviyyəsinə nail olunmasında təsiredici amil kimi çıxış edə bilərlər. Bununla yanaşı, proqressiv KOM sektoru keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-ə də vacib töhfələr verə bilər. O da qeyd olundu ki, ölkələrdə gəlir bərabərsizliyinin azaldılması üçün KOM-lar həmçinin daxili tələbi və təhsil səviyyəsini genişləndirə bilərlər, bu da, öz növbəsində iqtisadi inkişafa müsbət töhfələr verə bilərlər.

Şirkətlər arasında ədalətli rəqabət ölkələrin davamlı iqtisadi inkişafı üçün ən əsas amillərdən biridir. Bu araşdırma geniş və effektiv KOM sektorunun yerli bazar-da rəqabətin təmin olunmasında, gücləndirilməsində rolu böyükdür. Bu həm də bu ölkələrə regional və qlobal rəqabətdə önə çıxmağa imkan verir. Onlar texnoloji yayılma prosesini gücləndirmək və milli iqtisadiyyatlarda innovativliyi təqdim etmək bacarıqlarına sahibdirlər.

Yuxarıda qeyd olunan arqumentlər açıq şəkildə göstərir ki, KOM-lar keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artımı gücləndirə bilərlər. Bu mənada, məqalə həm də KOM sektorunun genişləndirilməsi və stimullaşdırılması üçün bəzi mühüm şərtləri də özündə cəmləşdirir. Effektiv hüquqi və biznes mühitinin təqdim olunması, maliyyə sistemlərinin və institutlarının yaradılması KOM-lara maliyyə resurslarının əldə olunması üçün əsas açar addımlardır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin hökumətləri həm də KOM-ların uğur qazanması üçün biznes xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinin və firmalararası əməkdaşlığın gücləndirilməsinin çox mühüm olduğunu nəzərə almalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. David Neumark, Brandon Wall, Junfu Zhang, Do Small Businesses Create More Jobs?:New Evidence for the United States from the National Establishment Time Series, 2008
2. James Love and Stephen Roper,(2013), SME, innovation and economic growth, ERC White Paper No.5

3. La Rovere R.L., (1998), "Diffusion of information technologies and changes in the telecommunications sector: The Case of Brazilian small- and medium-sized enterprises", *Information Technology and People*, Vol. 11, No. 3, pp.194-206.
4. M.A.Carree and A.R.Thurk, *Small firms and Economic growth in Europe*, (2001)
5. Manfred SCHMIEMANN, *SMEs were the main drivers of economic growth between 2004 and 2006*, (2009)
6. Roy Thurik and Sanders Wennekers, (2004), *Entrepreneurship, small business and economic growth*
7. Sarwar Hobham, *Small and medium sized enterprises in economic development: the UNIDO experience*
8. Stoneman P.L., Karshenas M., (1993) Rank, Stock, Order, and Epidemic Effects in the Diffusion of New Process Technologies: An Empirical Model, *The RAND Journal of Economics*, Vol. 24, No. 4 (Winter, 1993), pp. 503-528
9. Thomas Brychan, *A model of the diffusion of technology into SMEs*, Research Fellow, Welsh Enterprise Institute, Business School, University of Glamorgan

Araşdırma hesabatları:

1. *Small and Medium-sized Enterprises: Local Strength, Global Reach*, (2000), OECD
2. *MSME country indicators*, (2014), IFC
3. *Enhancing the competitiveness of SMEs through innovation*, (2000), OECD
4. *Small businesses, job creation and growth: facts, obstacles and best practices*, (1997), OECD

KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

E.Y. Ömərova

Doktorant, Sumqayıt Dövlət Universiteti
elnmamedova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 8 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr 2017;
online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 8 December 2017; accepted 21 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Müasir qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın dinamik və səmərəli inkişafı əsaslı şəkildə dövlət tərəfindən əsaslandırılmış innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və onun ardıcıl reallaşdırılmasından asılıdır. Bu vacib məsələnin həllində önəmli əhəmiyyət kəsb edən və mühüm şərtlərdən biri də Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin inkişafının səmərəli şəkildə tənzimlənməsidir. Bu sahədə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə dövlət tərəfindən kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində əsaslandırılmış və tutarlı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Tədqiqat işi sistemli təhlilin analitik, induktiv və deduktiv üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi: Problemin milli maraqlara uyğun həll edilməsi üçün ölkədə bütün innovasiya resurslarının səfərbər edilərək onlardan maksimum dərəcədə rəşional istifadə edilməsi üzrə zəruri strategiyanın işlənilib hazırlanması və uğurla reallaşdırılması təmin edilməlidir.

Açar sözlər: kiçik və orta müəssisələr, innovasiya, səmərəlilik, innovasiya siyasəti

Jel Classification: L26, L30

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Резюме

Основная цель исследования: В условиях глобализации одним из важнейших условий эффективного и динамичного роста национальной экономики является непрерывное развитие инновационных процессов, особенно в малых и средних предприятиях. Учитывая передовой мировой опыт в области интеграции в научно-технического сотрудничества и в Азербайджане за последние годы приоритетным направлением в экономической стратегии государства является

обеспечение расширения и эффективное использование инновационного потенциала страны на основе ускоренного развития международных интеграционных процессов. Исследования было осуществлено на основе методов системного анализа таких как аналитический, индуктивный и дедуктивный методы. Результаты исследования. В целях успешной реализации поставленных задач в этой области, государству необходимо разработать и последовательно реализовать координированной инвестиционно-инновационной политики. Для достижение поставленных целей по интенсивному развитию экономики в первую очередь следует повысить эффективность инновационных процессов в малых и средних предприятиях Азербайджана с применением усовершенствованного правового механизма.

Ключевые слова: малые и средние предприятия, инновация, эффективность, инновационная политика

WAYS OF IMPROVEMENT OF INNOVATION ACTIVITIES IN SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

The main aim for the research: In the context of globalization one of the most important conditions for effective and dynamic growth of the national economy is the continuous development of innovative processes, especially in small and medium-sized enterprises. Considering the global experience in integrating the technical and scientific cooperation and in Azerbaijan in recent years, the priority to the economic strategy of the state is to ensure the expansion and efficient use of innovative potential of the country through the accelerated development of international integration processes. The study was carried out on the basis of methods of system analysis such as analytical, inductive and deductive methods. The result of research: In order to successfully accomplish tasks in this area the state needs to develop and consistently implement a coordinated investment and innovative policy. For the achievement of objectives for the intensive development of the economy in the first place should increase the efficiency of innovation processes in small and medium enterprises of Azerbaijan with application of an improved legal mechanism.

Keywords: small and medium enterprises, innovation, efficiency, innovation policy

Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, milli istehsalın bütün sferalarında və səviyyələrində, xüsusilə də kiçik və orta müəssisələrdə innovasiyaların elmi əsaslandırılmış tətbiqi ümumilikdə birmənalı şəkildə ölkə iqtisadiyyatının dinamik və səmərəli inkişafının başlıca şərtidir.

Qabaqcıl dünya ölkələrində (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.) innovasiyaların tətbiqi və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı həyata keçirilən fəaliyyət üzrə araşdırmalar göstərir ki, həmin ölkələrdə yüksək iqtisadi nailiyyətlər məhz milli istehsal prosesləri ilə innovasiya proseslərinin üzvü əlaqələndirilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, innovativ inkişaf sahəsində - istər elmi-texniki yeniləşmələr, istərsə də bilavasitə onların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan rəsmi siyasət həmin ölkələrin dövlətlərinin tənzimləyici fəaliyyətlərinin prioritet istiqaməti kimi qəbul edilir və milli iqtisadiyyatın səmərəli və dindimik inkişafında vacib bir amil kimi yüksək qiymətləndirilir.

Bu səbəbdən də hazırda bütün dünyada elmi-texniki inkişaf sahəsində beynəlxalq integrasiya əlaqələri dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər sistemində aparıcı mövqedə durur və sürətlə inkişaf edərək daha da güclənməkdədir. Brlə bir şəraitdə Azərbaycanda da son dövrlərdə dövlətin iqtisadi strategiyasında elmi-texniki inkişafın ardıcıl şəkildə sürətləndirilməsi və əsas da bu sahədə bütün resurslardan maksimum dərəcədə rəasional və səmərəli istifadə məsələsi aparıcı mövqedə durur.

Hazırda Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun yenidən formalaşdırılması və daha da inkişafı istiqamətində dövlət siyasəti həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatın neft amilindən asılı olan birtərəfli inkişafına son qoyulur və onun bütün qalan sahə və sferalarının tarazlı inkişaf etdirilməsi istiqamətində əsaslandırılmış tənzimləmə siyasəti həyata keçirilməyə başlanılır. Başqa sözlə, artıq bütün sahələr üzrə iqtisadi sistemin inkişafında xüsusi rol oynayan kiçik-orta müəssisələrin müasir dövrün texniki-iqtisadi tələblərinə uyğun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durmalıdır. Belə olan halda, təbii ki, kiçik-orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemi həlli prioritet əhəmiyyət daşıyan məsələ hesab edilir.

Əgər ölkənin iqtisadi strukturuna nəzər salınsa belə bir mənzərə üzə çıxır ki, son 2 ildə kiçik müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatına səmərəsi nəzərəcərpacaq dərəcədə azalmışdır. Cədvəl 1-in rəqəmlərindən göründüyü kimi, son 2 ildə kiçik müəssisələrdə işləyənlərin sayının 15% artmasına baxmayaraq, burada məhsul istehsalının həcmi 37,5% azalmışdır. Ümumilikdə belə bir vəziyyət, ilk növbədə, kiçik müəssisələrində əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi ilə izah oluna bilər.

Aparılan təhlil göstərir ki, kiçik və orta müəssisələrdə səmərəliliyin aşağı olması bir sıra həlledici amillərin təsiri altında baş vermişdir. Bura ilk növbədə kiçik və orta biznes müəssisələrinə innovasiyalı maşın və avadanlıqların istənilən səviyyədə cəlb olunmaması, mövcud əsas fondlardan səmərəli istifadə edilməməsi, əməyin elmi təşkilinin zəif olması, əməyin müasir texnologiyalarla silahlanma səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması və s. aid oluna bilər. Bütün bu arzuolunmaz halın tezliklə aradan qaldırılmasında ən başlıca şərt kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində təcili tədbirlərin görülməsidir.

**E.Y. Öməröva: kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin
səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları**

2012-2015-ci illərdə kiçik sahibkarlığın inkişafına yönəldilən investisiyaların həcmi Cədvəl 1-də əks olunub.

Cədvəl 1. 2015-2016-cı illərdə Azərbaycanda kiçik müəssisələrin fəaliyyəti

ADSK-nin «Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017» əsasında tərtib edilib

Sahələr	Müəssisələrin sayı	İşləyənlərin sayı, nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manat	Təhsulun həcmi, min manat
2015-ci il				
Cəmi	17847	87626	302,1	645016,6
Onlardan:				
Sənaye	1241	6667	385,5	46197,3
Tikinti	1445	3953	256,6	130296,4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1659	4734	171,0	36411,4
Ticarət, avtomobillərin təmiri	6781	35144	211,6	285098,2
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1339	6188	748,8	29926,0
Digər sahələr	5382	30940	397,5	153498,7
2016-cı il				
Cəmi	16835	100957	322,2	403351,7
Onlardan:				
Sənaye	1352	7429	422,9	44390,6
Tikinti	1487	5019	275,5	47639,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1872	4615	191,9	27603,0
Ticarət, avtomobillərin təmiri	4421	48796	201,9	108689,3
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1503	5304	765,1	40779,9
Digər sahələr	6200	29794	330,5	134249,6

Son illərin rəqəmləri göstərir ki, kiçik biznes müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar hələ də innovativ inkişafın təmin edilməsi üçün kifayət etmir.

Lakin, artıq son illərdə dövlətin həyata keçirdiyi düşünülmüş investisiya-innovasiya siyasətinin nəticəsində 2015-ci ildə kiçik biznes müəssisələrinin innovasiya təyinatlı inkişafına 807,2 mln.manat həcmində və ya 2012-ci ilə nisbətən 1,5 dəfə artıq investisiyalar yönəldilmişdir. Bu artım xüsusilə tikinti, ticarət, nəqliyyat və sosial

xidmət sahələrində aydın nəzərə çarpır.

Cədvəl 2. Kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla investisiyalar
(iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, mln. manat)

	2012		2013		2014		2015	
	Cəmi	%-lə	Cəmi	%-lə	Cəmi	%-lə	Cəmi	%-lə
Cəmi	531,6	100,0	486,4	100,0	746,5	100,0	807,2	100,0
o cümlədən:								
sənaye	244,8	46,0	251,9	51,8	248,4	33,3	261,96	32,5
tikinti	2,4	0,5	12,8	2,6	147,54	19,8	117,85	14,6
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	89,9	16,9	52,4	10,8	86,89	11,6	74,42	9,2
ticarət, avtomobillərin təmiri	54,6	10,3	56,98	11,7	120,7	16,2	126,19	15,6
nəqliyyat	1,62	0,3	2,95	0,6	21,85	2,9	24,56	3,0
ictimai iaşə	88,0	16,6	55,35	11,4	68,02	9,1	134,63	16,7
səhiyyə və sosial xidmətlər	1,84	0,3	1,82	0,4	1,92	0,3	36,03	4,5
digər sahələr	48,44	9,1	52,2	10,7	51,18	6,8	31,56	3,9

Mənbə:ADSK-nin «Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017» əsasında tərtib edilib

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, hazırkı şəraitdə kiçik və orta biznes müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi məsələsinin həllinin milli iqtisadiyyatın inkişafında həlledici təsirə malik olmasını daim diqqət mərkəzində saxlamaq dövlətin fəaliyyət mexanizminin əsasını təşkil etməlidir. Bu kontekstdə də dövlət kiçik və orta biznes müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində düşünülmüş və uğurlu fəaliyyət mexanizmi hazırlamalı və onu sistemli şəkildə reallaşdırmalıdır.

Azərbaycanda kiçik və orta biznes müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi kimi həyati əhəmiyyət daşıyan bir problemin düzgün həlli ilk növbədə onlara dövlət qayğısının əsaslandırılması ilə sıx əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasında qeyd olunur ki, uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, «bilik iqtisadiyyatı»nı formalaşdırmaq, elm tutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən

birini təşkil etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafına yerli xüsusiyyətlər və qlobal meyllər nəzərə alınmaqla önəm verilməli və onun mütərəqqi dünya elminə səmərəli integrasiya prosesi davam etdirilməlidir. [«Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası. AR Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı]

Müasir elmi-texniki integrasiya şəraitində həlli tələb olunan ən aktual problemlərdən biri də kiçik və orta müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin etibarlı maliyyələşmə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi sayılır. Məlum məsələdir ki, kiçik və orta müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin sərbəst şəkildə özləri tərəfindən tam maliyyələşdirilməsi olduqca problematik bir məsələdir.

Dünya təcrübəsinə əsasən söyləmək olar ki, hazırda kiçik-orta müəssisələrin ən çətin həll etdiyi problemlərdən biri də məhz onların innovasiya proseslərinin maliyyə təminatı məsələsi sayılır. Təhlil göstərir ki, müxtəlif dövlətlərdə bu problem yalnız dövlətin birbaşa və ya dolaylı müdaxiləsi ilə öz həllini tapır. Adətən dövlət tərəfindən müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla kiçik və orta müəssisələrə öz innovasiya problemlərini müvafiq qaydada həll etmək üçün ssuda şəklində birbaşa maliyyə yardımı göstərilir. Buna bariz nümunə kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarında xüsusi olaraq ssudalaşdırma məqsədilə yaradılan dövlət qurumu – KOMA-nı göstərmək olar. KOMA müəyyən araşdırmalar aparmaqla kiçik və orta müəssisələrə innovasiya təyinatlı ssudalar verir. Burada diqqət cəlb edən hal ondadır ki, dövlət maliyyə təşkilatlarını - bankları, investisiya fondlarını, sığorta şirkətlərini kiçik və orta müəssisələrə maliyyə təminatını aparmağa həvəsləndirir.

Azərbaycanda bu problem öz həllini müəyyən həddə xüsusi dövlət fondunun yaradılması vasitəsilə tapmışdır. İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində yaradılan Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kiçik və orta müəssisələrə innovasiya problemlərinin həllində ən dəyərli dəstəyi verməkdədir.

Hazırda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti əsasən kiçik və orta müəssisələrə innovasiya problemlərinin uğurla həll edilməsi məqsədilə güzəştli kreditlər verilməsi ilə bağlıdır. Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 7 oktyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə»yə uyğun şəkildə reallaşdırılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13.10.2011-ci il tarixində inzalanan Fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi Qaydaları» real şəraitə daha da uyğunlaşdırılmışdır. «Qaydalara» əsasən və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13.10.2011-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında» Fərmanı ilə orta və kiçik müəssisələrə 50 min manat həcmində kiçik həcmli kreditlər, 500 min manat həcmində orta həcmli kreditlər və 10 milyon manat həcmində isə böyük həcmli kreditlər verilməsi nəzərdə

tutulub. Eyni zamanda, Fond tərəfindən investisiya-innovasiya təyinatında təqdim olunan kreditlərin illik faiz dərəcələri 4-6 % həddində nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentnin müvafiq fərmanı ilə hüquqi qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsində «Fondun» öz fəaliyyətini səmərəli qurması istiqamətində bir sıra mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu vəzifələrdən bəzilərini xüsusi qeyd etmək olar. Məsələn, «Fond» milli qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq ölkənin iqtisadi tərəqqisində ən mühüm sahələr üzrə biznes sahiblərinin həyata keçirəcəyi projətlərin maliyyə təminatını aparmalı, pul-kredit bazarlarından resursların bu məsələnin həllinə səfərbər edilməsi və müvafiq kredit mənbələrini müəyyənləşdirməli, biznes fəaliyyəti subyektlərinin maliyyə təminatı məqsədilə ayrılan resursların məqsədyönlü və rəşional işlənməsinə maliyyə nəzarətini reallaşdırmaq və bu istiqamətdə mütəmadi yoxlamaların aparılma üsul və qaydalarını müəyyən etməli, maliyyələşməyə təqdim edilən sahibkarlıq projətlərinin araşdırılmasını aparmalı, respublikada biznesin tərəqqisinə istiqamətlənmiş dövlətin məqsədli proqramları əsasında müəyyənləşən projətlərin maliyyə təminatına xüsusi diqqət yetirməli, sahibkarlıq məqsədləri üçün nəzərdə tutulan güzəştli kreditlər verilməsinə nəzərdə tutulan projətlərin işlənməsinə münasibətdə zəruri şərtlərin, həmçinin onların qiymətləndirilmə ölçülərini müəyyənləşdirməli, biznes sahiblərinə vacib olan lazımi informasiyaların (texniki, hüquqi və s.) əldə olunmasına və ünvanına çatdırılmasına, bazarın mövcud durumunun tədqiqinə, zəruri normativ sənədlərin layihələrinin tərtibinə və sair işlərə yardım göstərilməsi istiqamətlərində vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Ölkənin biznes sisteminin innovasiya əsasında inkişafı iqtisadiyyatın şaxələnməsinin əsas şərti kimi çıxış etməklə kiçik və orta biznesin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına da əlverişli şərait yaradır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, biznes sisteminin inkişafının innovasiya sferasında reallaşdırılması yalnız xüsusi kapitalı innovasiya sferasına cəlb etməyə, elmi-texniki işləmələrin mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhsul və texnologiyalara yönümünü həyata keçirməyə, qısa müddət ərzində yenilikləri mənimsəməyə və onları bazara yönəltməyə qadir olan kiçik və orta biznes potensialının istifadəsi şəraitində mümkündür. Kiçik və orta biznesin innovasiyalı inkişafının bəzi anlarında belə müəssisələr üçün iqtisadi situasiya əlverişli olmaya və müəyyən itkilərə səbəb ola bilər. [Abbasov A.B. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2011. 464 səh]

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin iqtisadi-texniki inkişafı əsaslı şəkildə innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasından asılıdır. Nəticə etibarilə bütün bunlar mövcud innovasiya imkanlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və onlardan maksimum dərəcədə rəşional istifadənin başlıca amili sayılır.

Kiçik və orta müəssisələrin innovasiya imkanlarının dəqiq işlənməş metodlar

əsasında müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə onların ahəngdar və dinamik inkişafında mühüm rol oynayır.

Müəssisələrdə elmi-texniki yenilikləri həyata keçirməkdən əvvəl, ilk növbədə mövcud innovasiya imkanları dəqiqləşdirilməlidir. Göstərmək lazımdır ki, müəssisələrin elmi-texniki yenilik imkanları dedikdə bu sahədə səmərəli fəaliyyət reallaşdırmaq üçün tələb olunan investisiya ehtiyatlarının kompleksi başa düşülməlidir.

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin innovasiya proseslərinə daha geniş şəkildə cəlb edilməsi və başlıca olaraq bu proseslərin səmərəli reallaşdırılmasının elmi-praktiki təmini məqsədilə ölkədə geniş fəaliyyət imkanlarına malik bir koordinasiya mərkəzinin yaradılmasına zərurət yaranmışdı. Təbii ki, bu məsələnin həllində də mütləq dünyəvi təcrübəsi mütləq nəzərə alınmalı idi. Bu mərkəzin fəaliyyətinin təşkil edilməsində başlıca məqsədlərdən biri innovasiyalar sahəsində inteqrasiya əlaqələrinin məqsədyönlü formada genişləndirilməsi və milli maraqlara uyğun inkişaf etdirilməsidir.

Hazırda Azərbaycanda belə bir mərkəz yaradılmışdır və o artıq səmərəli fəaliyyət aparır. Azərbaycan Respublikasının MEA-nın tərkibində yaradılan Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi (EİM) həm elmi, həm də praktiki istiqamətlərdə səmərəli fəaliyyət aparan innovativ məlumat mərkəzi sayıla bilər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22.08.2008-ci il tarixli 197 №-li Qərarı ilə bir sıra elmi-informasiya və tədqiqat-təcrübə təyinatlı qurumların əsasında AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi (EİM) formalaşdırılmışdır.

Təkcə son illərdə EİM çox geniş bir əhatəli fəaliyyət həyata keçirmişdir. Belə ki, EİM-də son dövrdə aşağıdakı istiqamətlərdə işlər görülmüşdür: innovasiyalar üzrə milli və beynəlxalq layihələrdə iştirak, beynəlxalq əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, müvafiq normativ sənədlərin hazırlanması, «İnnovasiya portalı»nın hazırlanması kimi vacib və zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. işləri aid etmək olar. Kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində EİM tərəfindən işlənmiş bir sıra normativ sənədlərin də xüsusi rolu olmuşdur. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasında qabaqcıl texnologiya və innovasiya məlumat bazasının yaradılması və milli innovasiya sisteminin hazırlanmasına dair 2009-2011-ci illər üçün tədbirlər Proqramı» buna bariz misal ola bilər. «Proqram»da təkcə 2010-cu il ərzində belə vacib problemlər üzrə işlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: Azərbaycan və onun ərazisindən kənarda mövcud avangard innovativ sistemlərinin xarakterik cəhətləri, onların fəaliyyət istiqamətləri, bu sahədə yaranan inkişaf təmayülləri barədə obyektiv və dolğun informasiyaların əldə edilməsi və sistemləşdirilməsi; ölkə innovativ inkişafın təməlinin formalaşdırılması məqsədilə real elmi-texniki imkanlar və mövcud texnoloji struktur barədə ətraflı informasiyalar əldə olunması və güclü məlumat bazasının yaradılması; kiçik və orta biznesin dinamik inkişafının səmərəli işləyən texniki əsasının formalaşdırılması üzrə əməli təkliflərin

verilməsi; inkişaf etmiş xarici ölkələrdən Azərbaycana müasir elmi-texniki avadanlıqların idxalının ən sərfəli yolları barədə əsaslandırılmış təkliflər verilməsi və s.

Həmçinin, innovasiyalar sahəsində respublikamızda ən mütəşəkkil qurum sayılan Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi tərəfindən Azərbaycanda kiçik və orta biznes müəssisələrində innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin və bu sahədə dövlətin tənzimləyici fəaliyyətinin təsir qüvvəsinin artırılması məqsədilə yuxarı dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilməsi nəzərdə tutulan bir sıra mühüm normativ sənədlərin layihələri də işlənmişdir. Buraya, «Azərbaycan Respublikası Milli İnnovasiya Sisteminin Konsepsiyası», «Azərbaycan Respublikasının Milli İnnovasiya Sisteminin formalaşması və inkişafı Proqramı», «Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu misal göstərilə bilər. Dövlət tərəfindən bu sənədlərin vaxtında qəbulu nəticə etibarilə, Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrində innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin sürətlənməsinə tutarlı dəstək olacaqdır.

Ümumiyyətlə, son illər ərzində dövlət tərəfindən kiçik və orta müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin mükəmməl hüquqi mexanizm əsasında səmərəli tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra normativ aktlar qəbul edilmişdir. Bu sənədlərə əsas etibarilə aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi»

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli 610 nömrəli fərmanları ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı (1997- 2000-ci illər)»

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 17 avqust tarixli 753 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)»

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 27 fevral tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı»

Aparılan araşdırmalara əsasən belə hesab etmək olar ki, Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün, artıq qəbul edilmiş Dövlət proqramlarına əsaslanmaqla müvafiq dövlət orqanları tərəfindən yubadılmadan bir sıra vacib tədbirlərin yerinə yetirilməsi mümkündür. Bu tədbirlərə ilk növbədə aşağıdakıları aid etmək olar:

- qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin kiçik və orta biznes müəssisələrində tətbiqinin səmərəliliyinin möhkəm təməl əsasında yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında xüsusi olaraq «Kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin inkişafına dövlət yardımı haqqında» Qanunun qəbul edilməsi

- mükəmməl hüquqi baza əsasında müvafiq hüquqi təzəimləmə mexanizminin işlənilib hazırlanması;

- Azərbaycanın ayrı-ayrı zonaları üzrə «Regional innovasiya mərkəzlərinin» təsis edilməsi. Bu «Regional innovasiya mərkəzlərinin» uğurlu fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə onlara zəruri səlahiyyət və hüquqların verilməsi;

- innovasiya resurslarından ölkənin bütün kiçik və orta biznes müəssisələrinin istifadə imkanlarının tam genişləndirilməsi üçün xüsusi «İnformasiya bazalarının» təşkil edilməsi və bu bazaların mütəmadi olaraq genişlənməsinin və yeniləşməsinin diqqət mərkəzində saxlanması;

- innovasiyalar sahəsində fəaliyyətin səmərəli aparılması üçün xüsusi informasiya portalının yaradılması və onun həcmnin və gücünün artırılması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində geniş tədbirlər sisteminin reallaşdırılması zəruridir. Ümumi şəkildə bu tədbirlərdən kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya imkanlarının formalaşdırılması və onların genişləndirilməsi, innovasiyalar sahəsində mütərəqqi ideya, təklif və qərarların hazırlanması və reallaşdırılması, elmi-texniki yeniliklər sahəsində qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi və mütəmadi olaraq onun genişləndirilməsi, təzə çeşiddə əmtəələrin kütləvi buraxılışının təşkili, mövcud olanların yeniləşdirilməsi, bazarda onların rəqabətliyi və hakim mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, istehsal prosesinə mütərəqqi texnologiyaların cəlb edilməsi, yeni avadanlıqların və əmtəə çeşidlərinin mənimsənilməsində qabaqcıl qaydaların tətbiqi, məlumatların toplanması və tənzimlənməsində mütərəqqi üsullardan istifadənin təşkili, istehsalın idarə olunmasında, əməyin elmi təşkilində qabaqcıl üsul, qayda və vasitələrdən bəca- rıqla istifadənin təşkili, mütəxəssis hazırlığında və onların hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində səmərəli fəaliyyət göstərilməsi, elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi üzrə işlərin maliyyə təminatı, onların həvəsləndirilməsi işinin təşkili və s. qeyd etmək olar.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda Azərbaycanda dövlətin iqtisadi siyasətində innovasiyaların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritet əhəmiyyətli bir məsələ hesab edilir. Müasir şəraitdə xüsusilə də kiçik-orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi probleminin uğurlu həlli və bu sahədə bütün resurslardan maksimum dərəcədə rəşional istifadə məsələsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda son illərdə kiçik müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı istənilən səviyyədə olmamışdır ki, bunun da əsas səbəblərindən biri kimi bu sahədə innovasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməməsi

sayıla bilər. Həmçinin, kiçik və orta biznes müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar hələ də innovativ inkişafın təmin edilməsi üçün kifayət etmir.

Bu vəziyyətdən ən düzgün çıxış yolu ilk növbədə kiçik və orta müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi istiqamətində səmərəli işləyən hüquqi tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması, burada innovasiya proseslərinin etibarlı maliyyələşmə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və ən əsası da kiçik-orta müəssisələrdə elmi-texniki nailiyyətlərin operativ tətbiqini təmin edəcək geniş funksiyalara malik koordinasiya mərkəzinin fəaliyyətinin təmin edilməsi sayıla bilər.

Nəticə etibarlı ilə belə hesab etmək olar ki, Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün, artıq qüvvədə olan milli qanunvericiliyə əsaslanmaqla müvafiq dövlət orqanları tərəfindən yubadılmağa aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsi vacibdir: kiçik və orta biznes müəssisələrində innovasiyaların səmərəliliyinin möhkəm hüquqi təməl əsasında yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycanda «Kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya proseslərinin inkişafına dövlət yardımı haqqında» Qanunun qəbul edilməsi; bu sahədə fəaliyyətdə olan hüquqi tənzimləmə mexanizminin mütəmadi əsasda təkmilləşdirilməsi; Azərbaycanın ayrı-ayrı zonaları üzrə «Regional innovasiya mərkəzlərinin» təsis edilməsi və onlara zəruri səlahiyyət və hüquqların verilməsi; ARSKMF və müvafiq bank təşkilatları tərəfindən innovasiya məqsədləri üçün səmərəli və əsaslandırılmış maliyyələşmə mexanizminin yaradılması və s.

Ədəbiyyat

1. «Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı. 2002
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi»
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 27 fevral tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası.
5. Abbasov A.B. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2011. 464 səh.
6. Əliyev T.N. «Regional innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi». Bakı. 2013
7. Əzizova G.A. «Dövlətin investisiya –innovasiya siyasəti». Bakı. 2012
8. Əliyev T.N. «Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi». Bakı. 2013.

9. Əliyev Ə.Q, Şahverdiyeva R.O. «Informasiya cəmiyyəti problemləri». Bakı. 2011 №2(4)
10. Hübətov R. «İnnovasiya menecmenti». Bakı. 2012
11. Qurbanov N.Ə. «İnnovasiya menecmenti». Bakı. 2013
12. Musayev A.F. «İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması». Bakı. 2014
13. Харгадон Э. «Управление инновациями» Москва. 2007
14. «Statistik göstəricilər» Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2017
15. Elmi İnnovasiya Mərkəzi rəsmi internet sahifəsi. <http://www.innovasiya.az>
16. <http://azertag.az/xeber/402327>
17. <http://www.mincom.gov.az/>

TƏHSİLİN KEYFİYYƏT İNDİKATORLARI : BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

S.Ə. Şabanov

tex.e.n., böyük e.i. İAETİ (UNEC),
dos. “Statistika və ekonometrika” kaf. (UNEC)
e-mail: sardar.shabanov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 7 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 19 dekabr 2017;
online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 7 December 2017; accepted 19 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi təhsilin iqtisadi artıma təsir edən keyfiyyət indikatorlarının müəyyən edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsindən və bunun əsasında region üçün müqayisəli təhlilin aparılmasından ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistem təhlili, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi Azərbaycanın da daxil olduğu region üçün ali təhsilin keyfiyyətinin müqayisəli təhlilinin aparılmasıdır. Bundan başqa regionun hər bir ölkəsi üçün 10 min nəfərə düşən tədqiqatçı sayı hesablanıb və bu da ali təhsilin kadr təminatının ən vacib elementlərindən biridir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: təhsil sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: MDB, Baltıqyanı ölkələr, İran və Türkiyə üçün ali təhsilin keyfiyyəti 10 min nəfər əhaliyə düşən məqalə sayı meyarına görə qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi artım, median, elmi məqalə, Bloom bölgüsü, təhsilin keyfiyyəti
JEL Classification: I23, I25

ИНДИКАТОРЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

Основная цель исследования заключается в изучении международного опыта для выявления качественных индикаторов образования влияющих на экономический рост и проведения сравнительного анализа для стран региона на этой основе. Исследование проводилось применением методов абстракции и систем-

ного анализа, логического обобщения и статистического анализа. Результатом исследования является сравнительный анализ качества высшего образования стран региона. Кроме того для каждой страны региона было вычислено количество исследователей на 10 тысяч жителей страны, которое является одним из самых значимых элементов кадрового обеспечения высшего образования. Ограничения исследования: требуется большая практическая информация. Практическая значимость исследования: может сыграть определенную положительную роль в исследованиях в области образований. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что проведен сравнительный анализ качества высшего образования стран региона (СНГ, Прибалтика, Иран и Турция) с использованием критерия количества опубликованных статей на 10 тысяч жителей страны.

Ключевые слова: экономический рост, медиана, научная статья, таксономия Блума, качество образования

INDICATORS OF QUALITY EDUCATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract

The main objective of the study is to investigate international experience for identifying qualitative indicators of education that affect economic growth and conducting comparative analysis for the countries of the region on this basis. The research was carried out using abstraction methods and system analysis, logical generalization and statistical analysis.

The result of the study is a comparative analysis of the quality of higher education in the countries of the region. In addition, for each country in the region, the number of researchers per 10 thousand population of the country was calculated, which is one of the most significant elements of the human resources of higher education. Limitations of the study: great practical information is required. Practical significance of the study: it can play a certain positive role in studies in the field of education. Scientific novelty and originality of the research is a comparative analysis of the quality of higher education in the countries of the region (CIS, Baltic, Iran and Turkey) was conducted using the criterion of the number of published articles per 10 thousand population of the country.

Keywords: economic growth, median, scientific article, Bloom's taxonomy, quality of education

Təhsilin iqtisadi artıma, elmə, inkişafa müsbət təsiri danılmazdır və bu sahədə müxtəlif mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar var. 1970-ci illərə qədər iqtisadi artımda və insan kapitalının formalaşmasında təhsilin əsasən kəmiyyət göstəricilərinə üstünlük verilirdi. Bu baxımdan əhalinin savadlılıq dərəcəsi, orta təhsillə əhatə olunma səviyyəsi və nəhayət, təhsilin pillələri əsas götürülürdü. Bu qəbildən olan məlumatlar bir çox ölkələrin statistika idarələrinin məcmuələrində öz əksini tapır. Azərbaycanda isə bu haqda kifayət qədər məlumatlar ARDSK-nın həm rəsmi saytında, həm də komitənin nəşr etdiyi statistik məcmuələrdə [1,2] çap edilir. 1970-ci illərdən sonra isə qərb ədəbiyyatlarında [3-5] keyfiyyət göstəriciləri də iqtisadi dövriyyəyə cəlb edildi. Bu sahədə aşağıdakı nəticələr əldə edilib:

1. Təhsilin keyfiyyəti insanların gəlirlərinə, gəlirlərin bölgüsünə və iqtisadi artıma güclü təsir göstərir. Burada təhsilin keyfiyyəti dedikdə insanların əldə etdikləri biliklər, bacarıq və vərdislər, habelə kompetensiyalar başa düşülür.

2. İqtisadi artıma bir sıra digər amillər də təsir edir ki, bunların da arasında səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi institutların rolu xüsusilə önəmlidir. İqtisadi institutlar dedikdə zamanətli mülkiyyət hüququ, əmək və əmtəə bazarlarının açıq olması, beynəlxalq bazarlarda iştirak etmək imkanları nəzərdə tutulur.

3. Təhsilin inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki vəziyyəti isə, adətən, əhalinin təhsillə əhatə olunması və təhsilin səviyyələri göstəriciləri ilə təsvir olunması nəticəsində göstərilən mənzərədən daha zəifdir.

4. Təhsilin keyfiyyəti dedikdə təhsil prosesinin çıxışında önəmli olan biliklər başa düşüldüyünə görə məktəbdə vaxt keçirməni göstərən təhsil illərinin sayı önəmli hesab edilmir.

5. Məktəblərin resurslarının artırılması özlüyündə uğuru təmin etmir. Belə ki, məktəblərin keyfiyyətinin artırılması struktur institusional dəyişiklikləri tələb edir. Məsələn, resurs siyasətinin komponentləri olan sinifdə şagirdlərin sayının azaldılması, müəllimlərin əmək haqlarının artırılması, məktəbə yönəldilən vəsaitlərin artması və s. şagirdlərin nəticələrinə stabil müsbət təsir göstərmir. Bunun baş verməsi üçün müvafiq institusional dəyişikliklər də aparılmalıdır.

6. Şagirdlərin uğurlarında müəllimin keyfiyyətinin ən önəmli amil olduğu təsdiqlənir. Lakin “keyfiyyətli müəllim necə olmalıdır?” sualının pedaqoji elmlərdə ümumi qəbul edilmiş bir təsviri yoxdur.

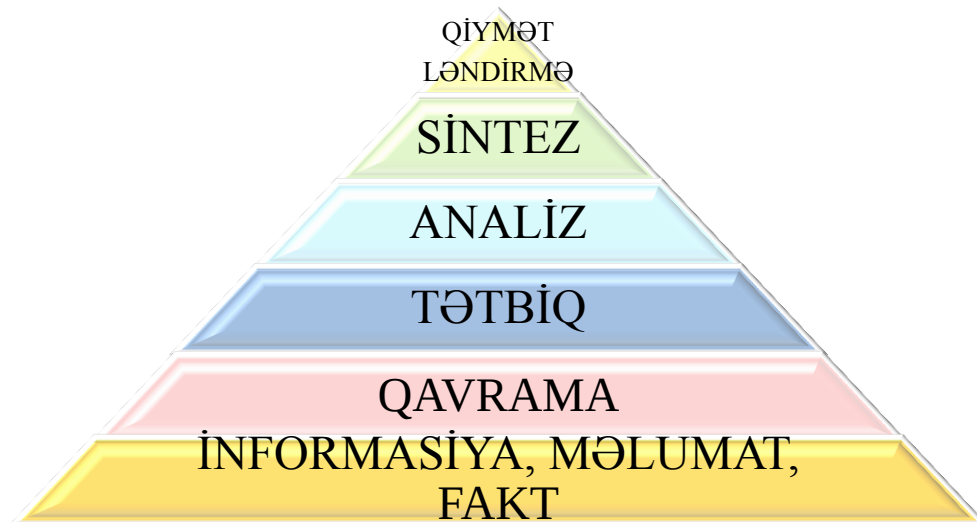
7. Dünyada yürüdülməli təhsil siyasətində ən böyük problem şagirdlərin nəticələrinin artırılmasında stimulların olmamasıdır. Məsələn bundadır ki, konkret məktəbin yaxşı nəticələri heç bir vəchlə stimullaşdırılmır.

8. Məktəblərdə stimullaşdırma aparmaq üçün 3 yol təklif edilir: a) şagirdlərin nəticələrini ölçməyə imkan verən effektiv yoxlama sisteminin təmin edilməsi; b) məktəblərin müstəqil qərarlar qəbul etməsini təmin edən muxtariyyət hüququ; c)

şagirdlərin və onların valideynlərinin məktəbləri seçmək hüququ və məktəblər arasında rəqabətin təşviq edilməsi.

9. Təhsilə qoyulan investisiyaların akademik uğurlara çevrilməsi üçün təhsilə cəlb edilmiş bütün tərəflərin stimulları olmalıdır ki, şagirdlərin nəticələri yüksəlsin.

Təhsilin iqtisadi artıma təsirini qiymətləndirmək üçün təhsilin məqsədlərinə baxaq. İsveçrə psixoloqu Bloom [6] təhsilin məqsədlərini belə təsvir edib [Bloom, B.S. (Ed.). Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., Krathwohl, D.R. (1956). [Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain.](#): N.Y.].

Şəkil 1. Təhsil məqsədlərinin Bloom bölgüsü

Bu bölgüdə 3 məqsəd qoyulur: 1) sadə biliklərin mənimsənilməsi; 2) bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsi; 3) kompetensiyaların formalaşdırılması. Bölgüdə aşağıdan yuxarıya doğru hər cüt pillə sadalanan bir məqsədə uyğun gəlir. Əmək məhsuldarlığına, insan kapitalının keyfiyyətinə daha çox təsir edən məhz burada göstərilən ikinci və üçüncü məqsədlərdir. Sadə biliklər isə, bir qayda olaraq, işçinin fəaliyyətində fon rolunu oynayır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikadan məlumdur ki, əgər hər hansı bir prosesə çoxlu sayda təsadüfi amillər təsir edərsə və bu amillərdən hər birinin təsiri kiçik olarsa, onda son olaraq həmin proses normal paylanma qanununa tabe olur. Bu baxımdan fərz etmək olar ki, abituriyentlərin də bilikləri bu qanuna tabe olmalıdır. Azərbaycanda hər il davamlı olaraq təxminən 100 000 (yüz min) nəfərdən artıq abituriyent qəbul imtahanlarında iştirak edərək ali məktəbə daxil olmaq üçün DİM-in (Dövlət İmtahan Mərkəzi) təşkil etdiyi sınaqlarda güclərini sınayır. Vurğulanan 100 min nəfər əslində 100 min sınaq deməkdir və bu məqam ona görə önəmlidir ki, normal paylanma qanunu böyük sayda sınaqlar üçün keçərli hesab edilir.

Azərbaycanda bu sahədə vəziyyəti araşdıraraq. 2005-2015-ci illər ərzində TQDK (indiki DİM) tərəfindən aparılmış ali məktəblərə qəbul imtahanları [7] onu göstərib ki, abituriyentlərin qəbul əyrisi normal paylanmadan sola sürüşüb. 0-700 ballıq şkalada qiymətləndirmədə orta qiymət 350 olmalı idisə bunun əvəzinə 200 bal olub. Bu isə ümumilikdə orta təhsilin səviyyəsinin qənaətbəxş olmadığını göstərir. Gələcək perspektivdə onun normal paylanma əyrisi formasına salınması arzu edilən olardı.

Xarici təcrübə onu da göstərir ki, fərdlərin gəlirlərinə müsbət təsir göstərən ən önəmli amil onların riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə orta qiymətdən daha çox sağ tərəfə meyillənmələri olub. Yəni şagird orta məktəbdə riyaziyyatdan orta qiymətdən neçə standart kənarlaşma qədər sağa meyillənən integral nəticə göstərirsə onun gəlirləri də bir o qədər çox olub.

Cəmiyyətin inkişaf etməsi üçün vacib olan amillərdən biri də onun fərdlərinin yeni bilik və texnologiyaları mənimsəmə vərdişlərinin olmasıdır. Belə vərdişlərin olması innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə şərait yarada bilər, iqtisadiyyatın çevikliyini və rəqabətqabiliyyətliyini artırır.

Təhsilin iqtisadi artıma təsir edən keyfiyyət amilləri olaraq aşağıdakı göstəriciləri qeyd edək:

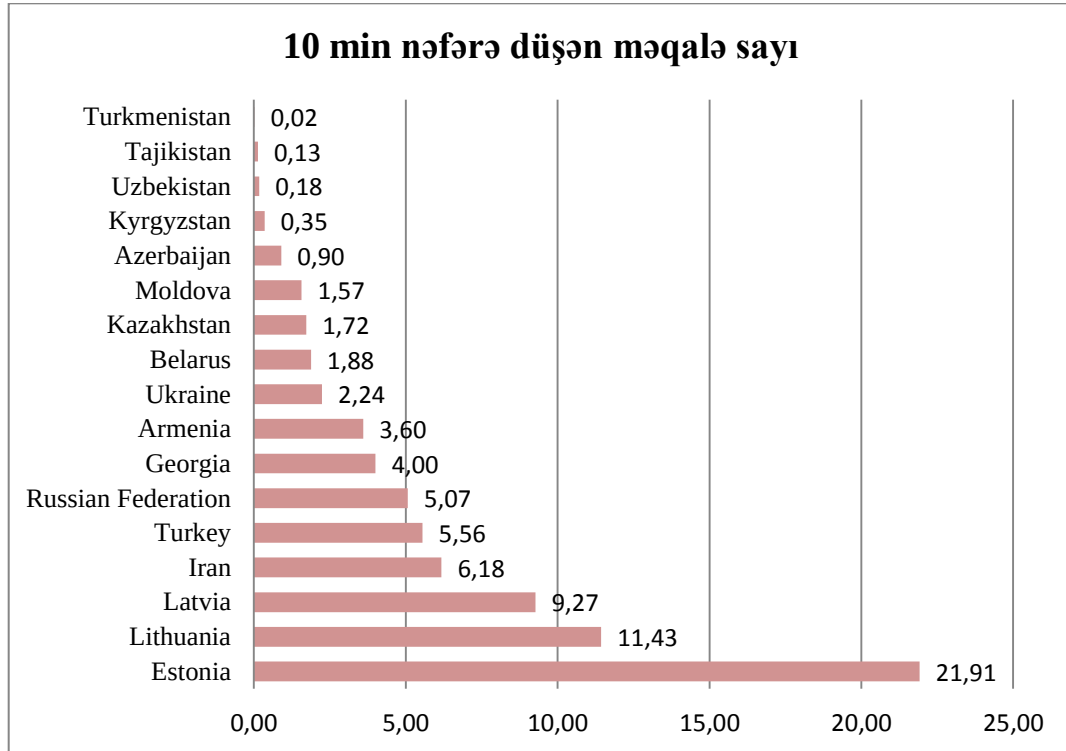
- 1) Ali məktəblərə qəbul imtahanlarında ölkə üzrə formalaşan median qiyməti;
- 2) Ölkə əhalisinin yeni bilik, texnologiya və vərdişləri qəbul etmə bacarıqları;
- 3) Kompüter və internet bacarıqları;
- 4) Xarici dili bilmə bacarıqları.

Bunlar arasında birinci, üçüncü və dördüncü göstəricilər ölçülə bilən olduğu halda ikinci göstəricini ölçmək nisbətən çətindir. Məsələn, Azərbaycanda birinci göstəricinin ədədi qiyməti 2005-2015-ci illər üçün 200 bal olub. Dördüncü göstəricini müxtəlif beynəlxalq sertifikatların köməyi ilə ölçmək olar, məs., IELTS-in balı ilə.

Bəs ölkənin təhsil sistemini ümumilikdə necə xarakterizə etmək olar. Təbiidir ki, burada beynəlxalq müqayisələrin aparılması zəruridir. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan PISA [8] yarışmasına yalnız 2006 və 2009-cu illərdə qatılıb və nəticələrimiz ürəkaçan olmayıb. 2012 və 2015-ci illərin yarışmalarında isə ölkə olaraq iştirak etməmişik. Təhsil sahəsində ölkələr arasında beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün PISA-da müvafiq alətlər mövcuddur və onlardan istifadə edilməsi fərsətlərini əldən vermək məqsədəuyğun deyil.

Bəs ölkələrin ali təhsildəki uğurlarını necə qiymətləndirmək olar? Tədqiqatların birində [9] ölkənin ali təhsil sistemini xarakterizə edən göstərici olaraq ölkə əhalisinin hər 10 min nəfərinə düşən məqalələrin sayı qəbul edilib. Burada məqalə dedikdə nüfuzlu Thomson Reuters və ya SCOPUS şirkətinin elmi bazasında təmsil olunan jurnal məqaləsi, ya da nüfuzlu konfranslarda məruzə edilmiş və adıkeçən bazalarda indeksləşmiş məruzə mətni nəzərdə tutulur. Baxılan göstəricinin üstün cəhəti onun əlçatanlığı və ölçüləbilən olmasıdır.

Şək.2-də keçmiş SSRİ respublikaları və yaxın qonşularımız olan İran və Türkiyə dövlətləri üçün müvafiq göstəricinin qiymətləri göstərilib. Azərbaycanın nəticəsi Orta Asiya respublikalarından yuxarı olsa da (Qazaxıstan istisna təşkil edir), yerdə qalan keçmiş SSRİ respublikalarından xeyli geridə qalır. Bu isə ölkənin ali təhsil sistemində görüləcək işlərin həddən artıq çox olduğunu göstərir.

Şəkil 2. Ölkə əhalisinin 10 min nəfərinə düşən məqalə sayı

Mənbə: [10] əsasında müəllifin hesablamaları

Bu göstəricinin müəyyən mənada ölkənin ali təhsil sistemini xarakterizə etməsi isə onunla izah edilir ki, araşdırma aparən tədqiqatçı bir müəllim kimi də tələbələrinə daha çox fayda verə bilər.

Araşdırmaların resurs təminatı da vacib məsələlərdən biridir. Resurs təminatı baxımından ölkədə fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların sayı mütləq göstərici kimi, ölkə üzrə 10 min nəfərə düşən tədqiqatçı sayı isə nisbi göstərici kimi xüsusi maraq doğurur [11].

Cədvəl 1 əsasında baxılan ölkələr üzrə on min nəfərə düşən tədqiqatçı sayı göstəricisinin ədədi ortası 19 nəfər təşkil edir. Azərbaycanın müvafiq göstərici 24,62 olaraq orta qiymətdən yuxarıdır. Lakin məhsuldarlıq baxımından (şəkil 2-yə bax) ölkəmizin tədqiqatçıları baxılan region üzrə ortadan zəif nəticələr göstərir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, təhsilin keyfiyyətinin iqtisadi artıma təsirini qiymətləndirmək kifayət qədər çətin məsələdir və bu təsir birbaşa olmayıb işçi qüvvəsinin

keyfiyyəti vasitəsi ilə dolayı yolla baş verir.

Cədvəl 1. MDB, Baltikyanı ölkələr, İran və Türkiyə üçün 2014-cü ildə tədqiqatçı sayının mütləq və nisbi göstəriciləri

Mənbə: [11] və [12] əsasında müəllifin hesablamaları

s/s	ÖLKƏ	ƏHALİNİN SAYI (mln.nəfər)	TƏDQİQATÇI SAYI (nəfər)	10 MİN NƏFƏRƏ DÜŞƏN TƏDQİQATÇI SAYI (nəfər)
1	TACİKİSTAN	8,30	3 600	4,34
2	ÖZBƏKİSTAN	30,70	15 888	5,18
3	İRAN	77,40	53 515	6,91
4	QIRĞIZISTAN	5,80	4 200	7,24
5	GÜRGÜSTAN	4,80	5086	10,60
6	TÜRKİYƏ	77,20	89 283	11,57
7	MOLDOVA	4,10	5 100	12,44
8	QAZAXISTAN	17,30	25 800	14,91
9	ERMƏNİSTAN	3,00	5 600	18,67
10	LATVIYA	2,00	3 768	18,84
11	AZƏRBAYCAN	9,48	23 329	24,62
12	UKRAYNA	42,90	109 600	25,55
13	BELARUS	9,50	27 200	28,63
14	LİTVA	2,90	9 023	31,11
15	ESTONIYA	1,30	4 270	32,84
	AVRO ZONASI	337, 899 564	3 572 724	35,72
16	RUSIYA	143,70	727 000	50,59
17	TÜRKMƏNİSTAN	5,30	məlumat yoxdur	məlumat yoxdur

Qeyd: İran üzrə tədqiqatçıların sayı haqda 2014-cü il üçün məlumat mənbədə olmadığı üçün 2012-ci il məlumatından istifadə edilib.

Cədvəldən görünür ki, baxılan 17 ölkə arasında yalnız Rusiyanın 10 min nəfərə düşən tədqiqatçı sayı göstəricisi Avrozona ölkələrinin müvafiq göstəricisindən böyükdür. Litva və Estoniyanın müvafiq göstəricisi isə adıkeçən göstəricinin qiymətindən bir az kiçikdir. Azərbaycan üçün isə bu göstəricinin qiyməti avrozona qiymətindən təxminən 31% azdır. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan innovativ iqtisadiyyata keçmək üçün elmi araşdırmaçıların yetişdirilməsi və inkişafı üçün təsirli tədbirlər görməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. ARDSK. Bakı. 2016. – 504s.
2. Azərbaycan rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. ARDSK. Bakı. 2016. – 284 s.
3. Ханушек Э., Вессман Л. Роль качества образования в экономическом росте (часть 1)/ жур."Вопросы образования". 2007. №2, 3. С. 86-115.
4. Ханушек Э., Вессман Л. Роль качества образования в экономическом росте (часть 2)/ жур."Вопросы образования". 2007. №3. С. 115-185.
5. Ханушек Э., Кимко Д. Образование, качество рабочей силы и потенциал нации/ жур."Вопросы образования". 2006. № 1. С. 154-193.
6. Bloom, B.S. (Ed.). Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., Krathwohl, D.R. (1956). Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain.: N.Y.
7. 2015/2016-cı tədris ili üçün tələbə qəbulu və ümumi təhsil müəssisələri üzrə buraxılış imtahanlarının nəticələrinin elimi-statistik təhlili. "Abituriyent" jurnalı, № 12, 2015, 520 s.
8. Təhsildə yeniyetmələr arasında beynəlxalq yarışma proqramı. <http://www.oecd.org/pisa>
9. Jang C. Jin, Lawrence Jin. Research Publications and economic growth: evidence from cross-country regressions/ Applied Economics, 2013, 45, p. 983-990.
10. Scimago Lab-ın rəsmi saytı. <http://www.scimagojr.com/countryrank.php?year=2016> (son müraciət tarixi: 21.12.2017).
11. <https://datamarket.com/data/set/15yx/researchers-in-rd-per-million-people#> (son müraciət tarixi: 21.12.2017)
12. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_gind&lang=en (son müraciət tarixi: 21.12.2017)

AZƏRBAYCANDA FİSKAL KONSOLIDASIYA POST-NEFT DÖVRÜNÜN YENİ ÇAĞIRIŞI KİMİ

R.A. Şərifov

Marketing və Kommunikasiya departamentinin direktoru, UNEC

rasim.sarifov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 13 December 2017; accepted 21 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Post-neft dövründə fiskal konsolidasiya əsas prioritet məqsədlərdən birinə çevrilmişdir. Aydındır ki, vergi gəlirləri yerinə qiyməti qlobal tələb və təkliflə formalaşan neft gəlirləri hesabına böyüyən büdcə və bu büdcə xərcləri nəticəsində yaranan iqtisadi inkişaf dayanıqlı hesab edilmir. 2018-ci ildən neft qiymətlərinin artması ilə büdcə xərclərinin yenidən artması Azərbaycan büdcəsində fiskal konsolidasiyanın vacibliyini bir daha təsdiq edir. Amma fiskal konsolidasiyanın necə aparılması da bir o qədər vacibdir. Vergi dərəcələrinin yüksəlməsi ilə konsolidasiya aparmaq inkişafda olan ölkə iqtisadiyyatına, əsasən də əmək və kapital bazarlarına güclü ziyan vura bilər. Məhz buna görə, konsolidasiyanın büdcə xərclərinin azaldılması ilə aparılmasının lazımı olduğu görünür. Bu addım iqtisadiyyata qısa müddətdə mənfi təsir göstərsə də, uzun müddətdə büdcədən olan lazımsız və qeyri-effektiv xərclərin azaldılması ilə birlikdə özəl sektorun mərkəzdə olduğu stabil iqtisadiyyat yarada və büdcənin vergilər hesabına maliyyələşməsinə mümkün edə bilər.

Açar sözlər: fiskal siyasət, fiskal konsolidasiya, büdcə xərcləri, maliyyə, post-neft dövrü

JEL Classification: E62

ФИСКАЛЬНАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК НОВЫЙ ВЫЗОВ ПОСТНЕФТЯНОГО ПЕРИОДА

Резюме

В постнефтяную эпоху финансовая консолидация стала одним из ключевых приоритетов. Очевидно, что налоговые поступления не являются устойчивыми из-за растущих бюджетных и бюджетных расходов, которые генерируются доходами от нефти, вызванными глобальным спросом и предложением. Повторное увеличение бюджетных расходов за счет повышения цен на нефть с 2018 года еще раз подтверждает важность бюджетной консолидации в бюджете

Азербайджана. Но также важно как делать фискальную консолидацию. Консолидация с ростом налоговых ставок может оказать существенное влияние на экономику развивающейся страны, прежде всего на рынки труда и капитала. Поэтому представляется, что консолидация должна проводиться с сокращением бюджетных расходов. Хотя этот шаг может оказать негативное влияние на экономику в краткосрочной перспективе, при долгосрочной перспективе наряду с сокращением ненужных и неэффективных издержек, может создать стабильную экономику с частным сектором в центре, бюджет которой может финансироваться за счет налогов.

Ключевые слова: фискальная политика, фискальная консолидация, бюджетные расходы, финансы, постнефтяная эпоха

FISCAL CONSOLIDATION IN AZERBAIJAN AS A NEW CHALLENGE FOR THE POST-OIL PERIOD

Abstract

As a result of constant increase of oil revenues to the budget there has been somewhat of an overspending habit in state budget expenditures of Azerbaijan. But an economic growth which is based on the budget spending, generated from the oil sector which is dependent on the global demand and supply oil instead of tax revenues, is seriously unstable. That volatility was felt starting from 2014 after the oil prices decreased. The expected increase of state budget expenditures of 2018 as a result of the increased oil prices once again approves the need for fiscal consolidation in Azerbaijan. On the other hand the way which the fiscal consolidation is undertaken is equally important. Consolidation by increase of tax rates can do great damage to the overall economy of the developing state, especially to labor and capital markets. For that reason, it is clear that the consolidation must be carried by spending cuts. Despite the fact that this step will show negative effect on the economy in the short run, in the long run it can create a stable economy that is built upon the private sector by reducing unnecessary and ineffective expenditures of the state budget and by making tax revenues the main source of state budget income.

Key Words: Fiscal Policy, Fiscal Consolidation, Budget Expenditures, finance.

JEL Classification: E62

Giriş

Fiskal siyasət hökumətin dövlət xərcləri, borclanma və vergi toplama kimi alətlərdən istifadə edərək, iqtisadiyyata birbaşa təsir etməsinə deyilir. Bu siyasətin əsasən iki – genişlənən və daralan növləri vardır. Genişlənən fiskal siyasətin ilkin məqsədi əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini və bunun nəticəsi olaraq, məcmu tələbi artırmaq, iqtisadiyyatı

resessiya və deflyasiyadan qorumaqdır. Vergi səviyyəsinin aşağı salınması və əhaliyə transfer ödənişlərinin artırılması bu siyasətin əsas göstəricilərindən bəziləridir.

Bunun əksi olaraq, məhdudlaşdırıcı fiskal siyasət və ya fiskal konsolidasiya hökumətlər tərəfindən keçirilən, vergi gəlirlərini artırmaq və ya büdcə xərclərini azaltmaqla yerli və milli səviyyədə büdcə kəsri və inflyasiyanın aşağı salınmasını hədəfləyən siyasətə deyilir. Bu siyasəti tətbiq edən hökumətlər əsasən büdcə xərclərini azaltmağa və vergi gəlirlərini optimal şəkildə xərcləməyə çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal konsolidasiya əsasən xarici borcların yox, büdcə kəsirini azaltmaq üçün istifadə edilir.

2014-cü ildə neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsindən sonrakı üç il ərzində Azərbaycan hökuməti büdcəsinin xərclərində azalma müşahidə edilmişdi. Lakin büdcə xərcləri 2018-ci ildə neft qiymətlərinin də nisbətən yuxarı qalxması ilə yenidən artacaq. Hökumətin fiskal siyasətindəki bu dəyişikliyi ölkə iqtisadiyyatına həm qısa, həm də uzun müddətdə öz təsirini göstərəcək.

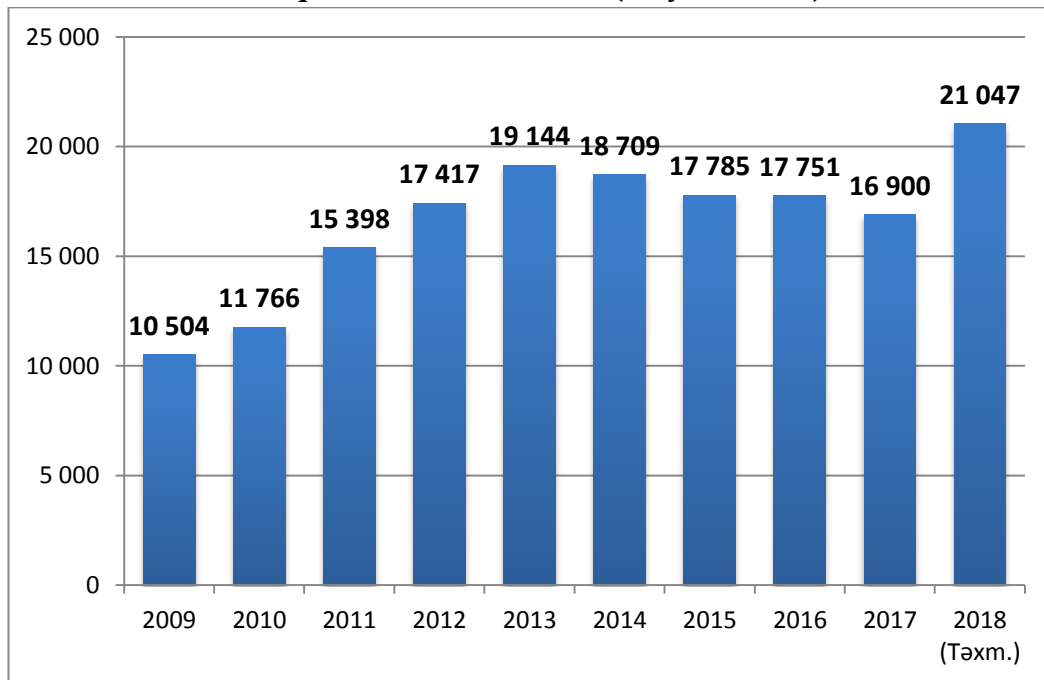
Son illərdə yüksək borcu olan bəzi ölkələr: Yunanıstan, İslandiya, İrlandiya, Portuqaliya və İspaniya öz ÜDM-in 5 – 12%-i həcmində fiskal konsolidasiya ediblər [1, s. 7]. Avropa Mərkəzi Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) 110 milyard ABŞ Dolları dəyərindəki kömək paketləri Yunanıstandakı böhrana son qoya bilməməsindən sonra ölkə ciddi fiskal konsolidasiyaya getməli oldu. BVF-in son hesabatlarında bu addımların əhali üçün qısa müddətdə çətinliklər yaratdığı vurğulansa da, eyni zamanda iqtisadiyyatı stabiləşdirdiyi də qeyd olunur [2, s. 10]. Belə ki, bir çox ölkələrdə genişlənən fiskal siyasət hökumətin borclanması ilə həyata keçirilir. Bu isə, öz növbəsində ölkədəki faiz dərəcələrini yuxarı qaldıraraq, banklardan borc götürməyi daha baha edir. Nəticə olaraq, özəl sektorun borc götürməyə və investisiyalara marağı azalır. Bu halın investisiya və istehlaka olan mənfi təsirlərini yumşaltmaq üçün mərkəzi banklar adətən faiz dərəcələrini aşağı salırlar.

Məhdudlaşdırıcı və ya genişlənən fiskal siyasətin iqtisadiyyata olan effektivə bir-başə təsir edən əsas faktor fiskal multiplikatordur. Bu multiplikator hökumətin iqtisadiyyata daxil etdiyi hər bir məbləğin ölkə iqtisadiyyatını nə qədər artırdığını göstərir. Əgər əhalinin əksəriyyəti onlara gələn əlavə vəsaitləri xərcləməyə meyillidirsə, deməli bu multiplikator daha yüksəkdir. Aydındır ki, bu göstərici yuxarıdırsa, ölkə iqtisadiyyatı qısa müddətdə fiskal konsolidasiyadan daha çox çətinlik çəkəcək. Avropanın son illərdə üzləşdiyi xarici borc böhranında fiskal multiplikatorun gözləniləndən daha yuxarı olması fiskal konsolidasiyanın effektlərini daha da ağır etmişdir [3, s. 82].

Diaqram 1-dən də görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərində 2014-cü ildən başlayan azalma trendi 2018-ci ildə davam etməyəcək. Dünya bazarında neft qiymətlərinin nisbətən artımı ilə bərabər, növbəti ilin büdcəsinin xərcləri 2017-ci ildən 23.7% yüksək olması gözlənilir. 2018-ci ildə neft sektoru yenidən

büdcənin yarısından çoxunu təşkil edəcək, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın qlobal bazardakı neft qiymətlərinə görə daha da həssas olması deməkdir.

Diagram 1: Büdcə xərcləri (milyon manat)

Mənbə: Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, 2017

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən, 2017-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında Azərbaycanın büdcə kəsiri 593 milyon manat olub. Bu məbləğ ilk 10 ayın ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) təqribən 1.05%-ə bərabərdir. 2018-ci ildə neft sektorundan gələn gəlirlərdəki gözlənilən artıma baxmayaraq, Milli Məclisdə yenilikcə qəbul edilən büdcə layihəsinin büdcə kəsiri 920 milyon manat olmaqla 2017-ci ilin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsindən 275 milyon manat və ya 42.6% daha yüksəkdir.

Ədəbiyyata baxış

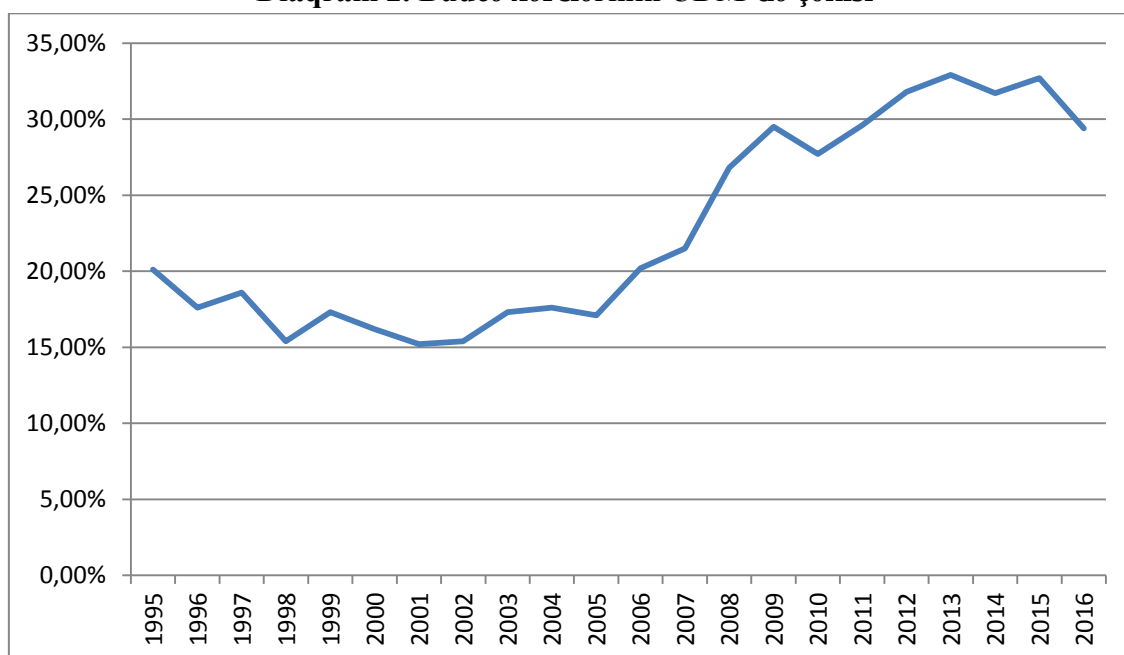
Fiskal konsolidasiyanın iqtisadiyyata təsiri haqqında iqtisadçılar arasında ciddi fikir ayrılığı var. Ümumiyyətlə bir çox iqtisadçı bu siyasətin iqtisadiyyatı uzun müddətdə canlandıracağına, qısa müddətdə isə artırılmış vergilərin və ya azaldılmış xərclərin iqtisadiyyatı geriye çəkəcəyi fikrini müdafiə edir. Lakin bir sıra araşdırmalar, Keynesian görüşlərin əksinə olaraq, hökumət borcunun aşağı salınmasının iqtisadiyyata hətta qısa müddətdə də müsbət təsir etdiyini göstərir. 1970 illə 2007 arasında OECD ölkələrini araşdırarkən, vergi dərəcələrinin yuxarı qaldırılması ilə həyata keçirilən fiskal konsolidasiyanın ölkə iqtisadiyyatına hökumət xərclərinin kəsilməsi ilə olan konsolidasiyadan daha çox mənfi effekti olduğu nəticəsinə gəlinib [4, s. 1]. Bunun əsas səbəbi vergilərin qaldırılmasının biznes inamına və özəl investisiyalara ciddi təsir etməsidir. Lakin fiskal konsolidasiyanın iqtisadiyyata təsiri bütün ölkə qruplarında

eyni səviyyədə deyil. Belə ki, konsolidasiyanın müsbət təsiri ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə tərs mütənəsib olduğu müəyyən edilib. Araşdırmalarda fiskal konsolidasiyanın müsbət effektinin ən yüksək olduğu ölkələr Yüksək Borclu Kasıb Ölkələr qrupuna daxil olanlar olduğu qeyd olunur [5, s. 20].

Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Dünyaya İqtisadi Baxış” hesabatında Ümumi Daxili Məhsulun 1%-ə bərabər olan fiskal konsolidasiyanın ÜDM-i iki il ərzində 0.5% azaltdığı, işsizlik səviyyəsini isə 0.3% artırdığı deyilir. Bu siyasət eyni zamanda öz təsirini valyuta məzənnəsində də göstərir. Belə ki, ÜDM-in 1%-ə bərabər olan konsolidasiya milli valyutanın 1.1% dəyər itirməsinə gətirib çıxarır. Valyutadakı bu dəyəritirmənin müsbət cəhəti isə ixracın adətən 0.5% artmasında özünü göstərir [6, s. 94]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əgər bir çox ölkə eyni zamanda məhduləşdirici fiskal siyasət aprarsa, milli valyutanın dəyəri digər valyutalara nəzərən eyni qala və konsolidasiyanın mənfi effektlərini daha güclü edə bilər. Məhduləşdirici fiskal siyasətin uzunmüddətli təsirlərinə gəldikdə isə hesabatda qeyd edilir ki, xarici borcun ÜDM-ə olan nisbətini 10% azaltmaq hasilatı 1.4% artırır [6, s. 95].

Beynəlxalq Valyuta Fondunun bir digər - “Fiskal siyasət və uzun müddətli artım” adlı araşdırmasında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq fiskal defisit təsirinin qeyri-xətti olduğu vurğulanır [7, s. 7]. Məqalələr göstərir ki, fiskal defisit azaldılmasından yaranan müsbət effekt inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fiskal defisit ÜDM-in 1.5%-dən az olduğunda yoxa çıxır [8, s. 17].

Diagram 2. Büdcə xərclərinin ÜDM-də çəkisi

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017

Azərbaycanın fiskal siyasəti

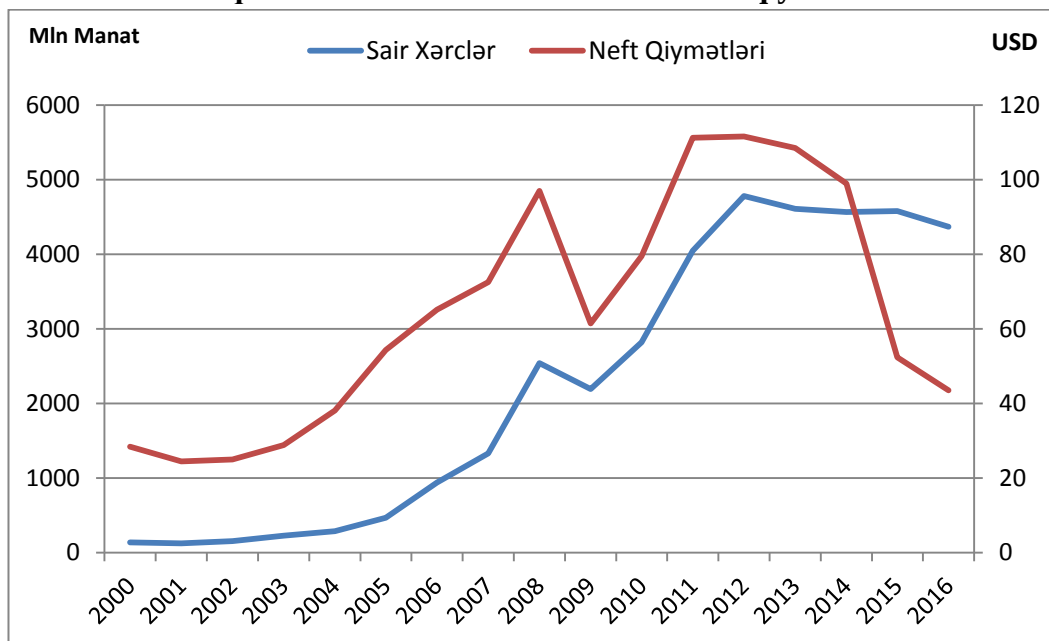
İllər boyu davam edən yüksək neft qiymətləri və hasilatı dövrü Azərbaycan büdcəsi üçün bir növ “yüksək xərcləmə” ənənəsi yaratmışdı. Qlobal böhranın nəticəsi olan 2009-cu il büdcəsi istisna olmaqla Azərbaycan büdcəsinin xərcləri 1998-ci ildən 2014-cü ilə qədər hər il daha da artıb. Hökumətin iqtisadiyyatda illər ərzində artan payını diaqram 2-dən də aydın şəkildə görmək olar.

Bu artan büdcə xərcləri illər boyu davam edən yüksək ÜDM artımında önəmli rol oynayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xərclərin böyük bir hissəsi inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi, vergi gəlirləri hesabına yox, neft fondundan gələn transferlərin hesabına maliyyələşib.

Əvvəla, ÜDM artımının büdcədən, büdcənin də neft qiymətlərindən asılı olması qiymətlər düşən zaman ÜDM artımının da yavaşlayacağı deməkdir. Məhz buna görə də, V. Bayramov və G. Abbas araşdırmalarında Azərbaycan, Rusiya, Qazaxstan kimi ölkələrin iqtisadiyyatlarını “subsidiyalanmış iqtisadiyyatlar” adlandırırlar [9, s. 149]. Belə ki, Azərbaycanın ÜDM-in artımı ilə qlobal neft qiymətləri arasında güclü müsbət əlaqənin olması təəccüblü deyil. Elə buna görə də, 2016-cı ildə neft qiymətləri son on ildə ən aşağı həddində olan zaman Azərbaycan iqtisadiyyatında 3.1% azalma müşahidə olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kiçilmə ölkə iqtisadiyyatında 1995-ci ildən bəri olan ilk mənfi ÜDM artımı göstəricisidir.

Neft bumu dövründə hökumət büdcəsinin “Digər xərclər” hissəsinin yüksək olması xüsusilə diqqəti cəlb edir.

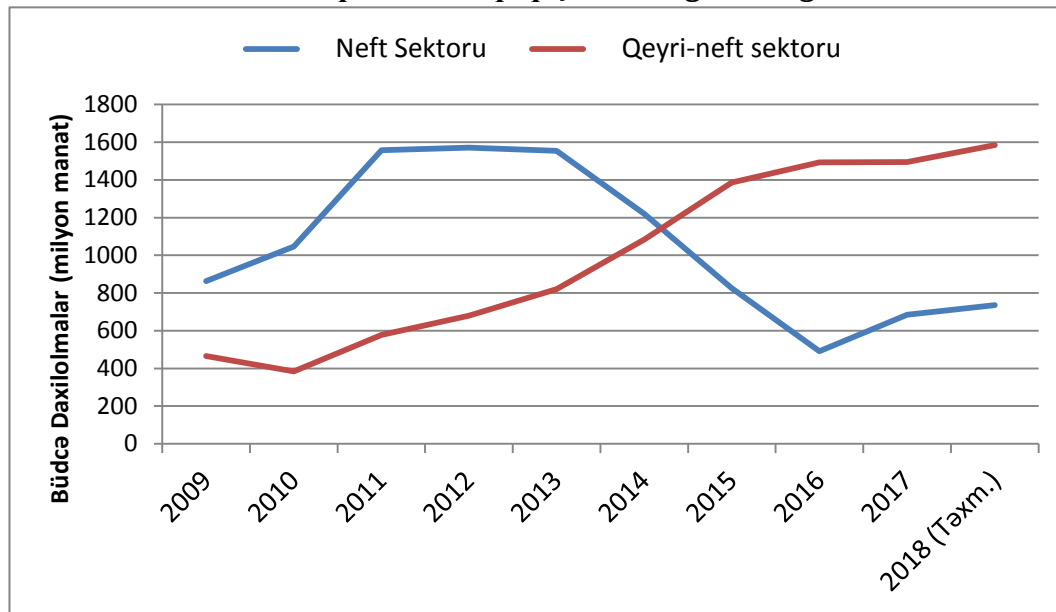
Diaqram 3. Büdcənin sair xərcləri və neft qiymətləri

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017

Xarici bazarlardakı tələb-təklifdən asılı olmayan, bir başqa sözlə, vergi gəlirləri üzərində qurulan bir büdcə yaratmaq hökumətin əsas məqsədlərindən biridir. 2011-ci ildən başlayaraq neft qiymətlərinin artım tempinin sonlanmasından sonra qeyri-neft sektoru üzrə hüquqi şəxslərdən gələn vergi daxilolmalarının artımı, vergi bazasının müəyyən qədər genişləndirilməsi bu istiqamətdə atılan müsbət addımlardandır. Belə ki, neft gəlirlərini kompensasiya etmək məqsədilə hökumət vergi yayınmasının qarşısını almaq üçün bəzi islahatlar aparmış və məqsədinə müəyyən qədər çatmışdır. Biz bu addımların effektini Diaqram 4-dən də görə bilərik.

Diaqram 4. Hüquqi şəxslərin gəlir vergisi

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017

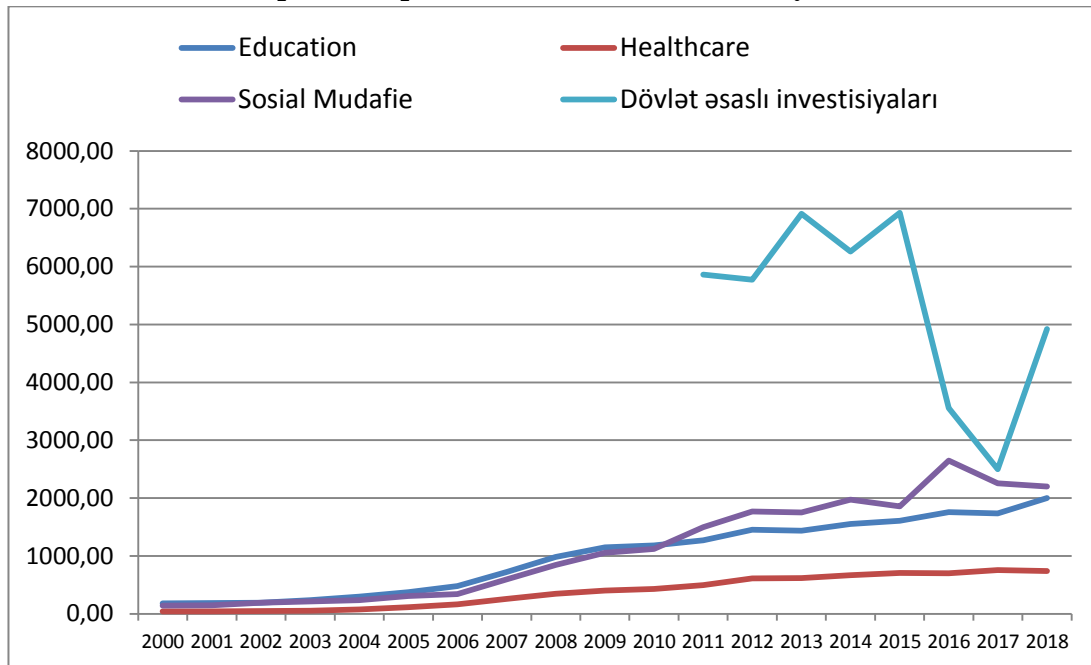
Azərbaycanda fiskal konsolidasiya

2014-cü ildən 2017-ci ilə qədər davam edən fiskal kiçilmə daha çox dövlət investisiya qoyuluşu olmuşdur. Belə ki, 2015-ci ildən 2017-ci ilə qədər bu kateqoriyaya aid olan xərclər 63.9% aşağı düşmüşdür. 2016-cı ilin dövlət büdcəsinin xərcləri 2015-ci ilə nisbətən cəmi 34 milyon manat az olmasına baxmayaraq, dövlət investisiya qoyuluşu üçün həmin göstərici 3 milyard 375 milyon olub. Dövlət investisiya qoyuluşlarındakı bu kəskin düşüş(m) sosial müdafiə və təhsil kimi digər kateqoriyaların xərclərinin artması ilə balanslaşdırılıb [9, s. 4].

Neft qiymətlərinin qeyri-stabilliyindən yaranan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Dünya Bankı 2015-ci ildə “ölkə tərəfdaşlıq çərçivəsi”-ndə Azərbaycan üçün fiskal konsolidasiyanın çıxış yolu olduğunu qeyd etmişdi. Dünya Bankına görə bu təklifiin əsas səbəbi neft fondundan asılı olan büdcənin aşağı neft qiymətləri və hasilatı, regional iqtisadi qeyri-stabillik dövründə ən yaxşı variantının özəl sektorun mərkəzdə

olduğu iqtisadi siyasətin olmasıdır. Özəl sektorun, əsasən özəl investisiyaların və sahibkarlığın neft qiymətlərindən asılı olmaması bu sahəni iqtisadiyyat üçün daha etibarlı edir. Dünya bankına əsasən, hökumət özəl investisiyaları artırmaq üçün bir sıra islahatlar keçirməli, yaxşı biznes mühiti, rahat uzunmüddətli maliyyələşmə sistemi və effektiv şəkildə tənzimlənən marketlər yaratmalıdır [10, s. 11].

Diagram 5. Spesifik xərclərin illər üzrə dəyişməsi

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, 2017

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fiskal konsolidasiyanın həyata keçirilməsinin 2 əsas yönü var: artırılmış vergilər və ya azaldılan xərclər. Azərbaycan kimi inkişafda etməkdə olan ölkədə vergiləri artırmaq ölkənin əmək bazarlarına və kapital xərclərinə ciddi durğunluq və ya geriləmə gətirə bilər. Bu səbəbdən optimal variant xərclərin azaldılması ilə fiskal konsolidasiyaya getməkdir. Bu həm ölkə iqtisadiyyatının qlobal neft tələb-təklifindən irəli gələn gözlənilməz “şok”lardan qoruya, həm özəl sektorun inkişafına təkan verə, həm də qeyri-effektiv olan xərclərin miqdarını azaltmaqda kömək edə bilər. Aydın ki, fiskal konsolidasiya qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcək, çünki məcmu tələbin formalaşmasında dövlət büdcəsinin xərcləri ciddi rol oynayır. Bu neqativ faktora baxmayaraq, orta və uzunmüddətli zamanda fiskal konsolidasiyanın iqtisadiyyata müsbət təsirləri onun qısamüddətli mənfi təsirlərini üstələyir.

2014-cü ildən bəri dövlət büdcəsinə olan daxilolmalarda neft sektorunun payı düşərək 2017-ci ildə 47.4% olmuşdur, lakin 2018-ci ildə neft sektoru yenidən büdcənin dominant sektoru olmaqla daxilolmaların 55.1%-ni təşkil edəcək.

Nəticə

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, neft gəlirləri hesabına yaranan yüksək büdcə xərcləri iqtisadiyyatda özəl sektorun zəif inkişafına, vergilərin öz əhəmiyyətini itirməsi və vergidən yayınmanın artmasına, büdcə xərcləri üzərində olan nəzarətin azalmasına və ümumi olaraq büdcənin qeyri-optimal şəkildə xərclənməsi ilə nəticələnir. Bu kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün yaxşı dizayn edilmiş konsolidasiya ən optimal variantdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında fiskal konsolidasiyanın vergilərin artırılması ilə aparmaq özəl sektorda geriləməyə səbəb olaraq, ölkə iqtisadiyyatına həm qısa, həm də uzun müddətdə böyük çətinliklər yarada bilər. Buna görə konsolidasiya məhz büdcə xərclərinin azaldılması ilə aparılmalıdır. Bundan başqa, neft bumu dövründə sürətlə artan “sair xərclər”in yenidən əvvəlki kimi yüksəlməsinin qarşısını almaq fiskal konsolidasiyanın nəticəsi ola biləcək müsbət təsirlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Sutherland, D. Hoeller P., Merola R. “Fiscal Condolidaction: How much, how fast, and by what means”, OECD Economic Policy Papers, 2012.
2. IMF Country Report No. 17/229, International Monetary Fund, 2017
3. Monthly Bulletin, European Central Bank, December 2012.
4. Alesina A. & Ardanga S. “Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending”, National Bureau of Economic Research, 2009.
5. Estevao M. & Samake I. “The Economic Effects of Fiscal Consolidation with Debt Feedback”, IMF Working Paper
6. “Recovery, Risk and Rebalancing” World Economic Outlook, October 2010.
7. “Fiscal Policy and Long-term Growth” IMF Policy Paper, June 2015.
8. Adam S. & Bevan D. “Non-linear Effects of Fiscal Deficits on Growth in Developing Countries”, University of Oxford, 2001.
9. Bayramov V. & Abbas G. “Oil shock in the Caspian Basin: Diversification policy and subsidized economies”, Resources Policy volume 54, 2017.
10. “Azerbaijan Economy in the First Seven Months of 2016; Brief Overview”, Center for Economic and Social Development (CESD), 2016.
11. Report No. 95860-AZ, the World Bank Group, 2015.
12. Bayramov, Vugar and Orujova, Laman “Volatility, Diversification and Oil Shock in Resource-Rich Turkic Countries: Avenues for Recovery”, Bilig, no. 83 (2017): 303-325.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN KORPORATİV BRENDLƏNMƏSİNƏ YANAŞMA

T. S. Süleymanov

müəllim, Beynəlxalq iqtisadiyyat (ingilisdilli) kafedrası, UNEC

e-mail: turan.suleymanov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 13 December 2017; accepted 21 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi ali təhsil müəssisələrində korporativ brendləmə anlayışı və bununla əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi və təhsil sektorunda korporativ brendin tətbiq olunması istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsinə olan yanaşmalar araşdırılmış və ali təhsil müəssisələrində korporativ brendin tətbiq olunması zamanı məhsul və xidmət brendlərindən fərqli cəhətləri müəyyən edilmiş, korporativ brendlənmənin təhsil sektorunda tətbiq olunması imkanları və xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha çox elmi və praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: ali təhsil müəssisələrinin idarəedilməsi və brendlənməsi sahələrində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: bu sahədə mövcud olan müxtəlif nəzəriyyələrin təhlili əsasında ümumiləşdirmə aparılmışdır.

Açar sözlər: ali təhsil müəssisəsi, brend, korporativ brend, brendləmə, universitetlərin brendlənməsi.

JEL Classification: M1, M3

APPROACH TO CORPORATE BRAND BUILDING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

There is an increasing tendency in branding of higher education universities around the globe. One of the most common brand concepts is corporate branding. It is used by the majority of higher education institutions to brand and position themselves on the

minds of diverse stakeholder. Distinct features of the education sector and the difference among product, service and corporate brands raise questions in regard to the different ways of usage and application of the same concept for university branding than the business sector. Author aims to study application of corporate branding in higher education institutions and analyze existing approaches to branding in education services sector.

Keywords: higher education institution; brand; corporate brand; branding; university branding

ПОДХОД К КОРПОРАТИВНОМУ БРЕНДИРОВАНИЮ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Резюме

Основная цель исследования заключается во внесении предложений и рекомендаций в области изучения понятия корпоративного брендинга в высших учебных заведениях и происходящих в связи с этим процессов, анализа нынешней ситуации и применения корпоративного бренда в образовательном секторе. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования, как системный анализ и логическое обобщение. Как результат исследования, изучены подходы к корпоративному брендингу высших учебных заведений, выявлены отличительные особенности брендов продукции и услуг при применении корпоративного бренда в высших учебных заведениях и исследованы возможности и особенности применения корпоративного брендинга в образовательном секторе. Ограничения исследования: требует больше научной и практической информации. Практическое значение исследования: может сыграть позитивную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, проводящих исследования в области управления высшими учебными заведениями и брендинга в них и работающих в данной сфере. Научная новизна и оригинальность исследования: проведено обобщение на основе анализа существующих в этой области различных теорий.

1. Giriş

Uzun müddət Qərbdə məhsul və xidmətlərin fərqləndirilməsi üçün istifadə olunan brendləmə konsepti son illərdə ölkəmizdə də yeni mərhələyə qədəm qoyub. Bu proses həm brendlərin tətbiq olunması sferası, həm də yeni brend növlərinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, respublikamızda ənənəvi xidmət və məhsul brendlərindən fərqli olaraq artıq ölkə, şəhər, yer və hətta universitet brendlənməsi

anlayışları yaranıb və tətbiq olunur. Bu yeni fenomenin öyrənilməsi və araşdırılması artıq alim və tədqiqatçılar üçün yeni bir tədqiqat sahəsinə çevrilib.

Hal-hazırda brendləmə prosesinin geniş yayıldığı sahələrdən biri də təhsil sektorudur. İqtisadi ədəbiyyatda ən çox tədqiq olunan sahələrdən biri də elə ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi olub. Universitetlərin beynəlmilləşməsi və bu sektorda baş verən qlobal trendlər ali təhsil müəssisələri arasında güclü rəqabət mühitinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Digər sahələrdə olduğu kimi universitetlər arasında da güclü rəqabət qabiliyyətinin yaradılması və saxlanması üçün onların brendlənməsi zərurətə çevrilmişdir. Ona görə ki, güclü brendlənmiş universitetlərə digərlərindən fərqli olaraq daha çox tələbə, daha savadlı müəllim və tədqiqatçını cəlb etmək imkanı əldə edilir. Bu da öz növbəsində respublikamızda təhsilin keyfiyyətinin artırılması, elmi infrastrukturumuzun və tədqiqat bazamızın daha güclü inkişafına xidmət göstərir. Dünya təcrübəsinə baxdığımız zaman inkişaf etmiş elmi infrastrukturunu olan ölkələrin dünya bazarında daha güclü rəqabət qabiliyyətinin olduğunu müşahidə edə bilərik (1).

Ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan brendləmə növlərinin ən geniş yayılanlarından biri korporativ brendləmədir. Təsədüfi deyil ki, Amerika ali təhsil müəssisələrinin, xüsusən də biznes məktəblərinin korporativ brendlənməsi səviyyəsi Şimali Amerikada qida sektorundakı brendləmədən daha yüksəkdir (7). Amerika Birləşmiş Ştatlarından fərqi olaraq Avropadakı ali təhsil müəssisələrində korporativ brendləmə prosesi nisbətən zəif inkişaf etmişdir (7). Buna baxmayaraq, ümumilikdə ali təhsil müəssisələrində korporativ brendləmə prosesi dünyada artan tempə davam edir.

İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, ali təhsil müəssisələrində korporativ brendləmə prosesi çox çətin, eyni zamanda mürəkkəb bir prosesdir. Çünki təhsil xüsusi bir xidmət sahəsidir və bu xidmətin istehlakçıları biznes sektorundakı kimi adi müştərilər deyil. Məhsul və xidmət brendlənməsi ilə müqayisədə universitet brendlənməsi özünəməxsus biznes mühitində baş verir, fərqli, həm də çeşidli maraqlı tərəflərin istək və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir. Bütün bu fərqlilikləri nəzərə alan müəllif bu məqalədə ali təhsil müəssisələrində korporativ brendləmə prosesi və universitet brendi konseptini araşdırmağı qərara alıb.

2. Brend Konsepti

Brendlər insan həyatının demək olar ki, bütün sferasını əhatə etməklə yanaşı, insanların dünyaya baxışının formalaşmasında önəmli rollardan birini oynamaqdadır. Aakerə (1996) görə brendlər alıcıların özlərini ifadə etməsinə köməklik göstərməklə yanaşı, alış zamanı riski azaldır və müxtəlif brendlərlə dolmuş bazarlarda naviqasiya rolunu oynayır. Ona görə də hər hansı bir məhsulun alınmasından təhsil almaq üçün universitetin seçilməsinə qədər insanların qərar vermə prosesində brendlərin çox böyük təsiri danılmaz faktır.

Azərbaycan dilində istifadə etdiyimiz brend sözü müasir ingilis dilində “brand

sözündən keçmişdir. Güman edilir ki, İngilis dilindəki “brand” sözünün mənşəyi qədim Skandinaviya sözü olan “brandr” dir. Bu sözün qədim vikinqlər tərəfindən İngiltərəyə gətirildiyi və müasir ingilis dilində “brand” kimi işləndiyi iddia olunur. İqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif brend növlərindən istifadə edilir. Bunların arasında ən çox yayılanları məhsul, xidmət və korporativ brendlərdir. Keller və Lehmann (2003) görə şirkətlər brenddən şirkətin ən önəmli aktivini və ad kimi istifadə edərək müştərilərə təsir edir və bazarda öz məhsul və xidmətlərini başqalarından fərqləndirirlər. Ümumilikdə isə Kapferer (2004) təklif edir ki, brendi üç qütbədən ibarət olan sistem kimi başa düşmək lazımdır. Bu qütblərin birincisi məhsul və ya xidmətdir, ikincisi brend konsepti, yəni irəli sürülən dəyər təklifləri və üçüncüsü isə brendin adı və simvollarıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda brend konseptinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur ki, bu da tədqiqatlar zamanı bir sıra problemlər yaradır. Stern (2006) görə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu bir sıra tədqiqatçının eyni konsepti müxtəlif adlar və ya müxtəlif konseptləri eyni adlar altında araşdırmasına gətirib çıxarmışdır. Bunun qarşısını almaq üçün Stern (19, s. 217) təklif edir ki, brend konsepsiyasının tərifini üçün həm hərfi, həm də məcazi mənə önəmli aspekt kimi götürülməli və beləliklə gündəlik danışmaq dilindəkilər elmi istifadə üçün rəsmi dilə çevrilməlidir. Daha sonra Stern brendin isim və fel olmaqla iki klassifikasiyasını verir. Birinci klassifikasiyada brendə ifadə forması kimi, ikinci klassifikasiyada isə məhsulu mənə etmək üçün olan bir proses kimi yanaşılır. Stern qeyd edir ki, fiziki dünyada brend ad və ya marka olub məhsul ilə əlaqələndirildiyi halda, insanların beynində psixoloji mənə kəsb edir.

Qərbi dünyasında brendlər uzun müddət məhsulların fərqləndirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə, şirkət (bütün məhsul və xidmətlər) üçün bir brendin istifadə olunmasını nəzərdə tutan yeni bir brend konsepti “master brend” və ya “korporativ brend” yaranmağa başladı. Korporativ brend konsepsiyası iqtisadi ədəbiyyatda yeni sayılır və sadəcə 1990-cı illərdə bəzi brendləmə və kommunikasiya konsultantları tərəfindən istifadə olunmağa başlanmışdır. 1995-ci ilə qədər korporativ brend konsepsiyası bir sıra tədqiqatçının diqqətini cəlb etməyə başladı və bu zaman da populyarlaşmağa başlamışdır.

Korporativ sözünün mənşəyi qədim latın sözü “corpus”dur (15, s. 19). Latın dilindəki “corpus” sözünün mənası dilimizdə bədən, korpus kimi tərcümə olunur. Şirkət üçün bir brenddən istifadə etmək imkanının mövcudluğu akademiklər və menecerlər arasında korporativ brendə olan marağı artırmağa başladı. Əksər hallarda şirkətlər törəmə şirkətlər, korporasiyalar, şəbəkələr və sair təşkilati strukturlardan ibarət olduğu üçün bütün bu biznes strukturları üçün bir korporativ brendin istifadə edilməsi get-gedə daha çox mənə kəsb etməyə başladı (15; 16). Amerika Marketing Assosiasiyası 1960-ci ildə brendə belə tərif vermişdir: “brend bir satıcı və ya satıcılar qrupunun məhsul və xidmətlərinin müəyyən olunması və onların rəqib şirkətlərin məhsul və xidmətlərindən fərqləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan bir ad, termin, işarə,

simvol, dizayn və bunların kombinasiyasıdır”. Bu tərifin yüksək aktuallığına baxmayaraq, dəyər yaratmaq və müştəri əlaqələri üçün önəmli olan brendin qeyri-maddi aspektləri burada öz əksini tapmayıb (2). Brendin qeyri-maddi aspektlərini nəzərə alan Chernatony brendi maraqlı tərəflərə xüsusi bir təcrübə vəd edən funksional və emosional dəyərlər toplusu kimi tərif etməklə daha yaxşı əhatə etmişdir (10, s. 4). Birinci tərif daha çox məhsul brendləri üçün xarakterik olduğu halda, ikinci tərif həm xidmət, həm də korporativ brendlər üçün aktual hesab oluna bilər.

Brend nəzəriyyələrinin müəyyən xüsusiyyətlərinin hər üç brend konseptinə tətbiq oluna bilməsinə baxmayaraq, məhsul, xidmət və korporativ brendlər arasında qeyd olunacaq qədər fərqlər mövcuddur. Məhsul brendi və korporativ brend arasındakı fərq daha açıq görünməkdədir. Balmer və Gray (2003), de Chernatony (2002), Hatch və Schults (2001) öz əsərlərində bunu qeyd etmişlər. Lakin xidmət brendi və korporativ brend arasında fərq o qədər aydın deyil və buna görə də, bir sıra tədqiqatçılar arasında bu sahədə müzakirələr hələ də aparılmaqdadır. Aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərə görə korporativ brend və məhsul brendlərinin menecmentini fərqləndirmək olar:

1. Məhsul brendinin idarə olunması zamanı əsas təsir dairəsi əsasən müştəri olduğu halda, korporativ brend menecmentində buraya müxtəlif maraqlı tərəflər əlavə olunur (6).
2. Korporativ brend məhsul brendindən fərqli olaraq vizual təqdimat ilə yanaşı, şirkətin tarixi, dəyərlər sistemi, reputasiyası və insanların da təqdimatını əhatə edir (14).
3. Korporativ brendləmə zamanı şirkətin marketinq və brendləmə sahələrinin yenidən qiymətləndirilməsi tələb olunur.
4. Sosial məsuliyyət korporativ brendin başqa bir xüsusiyyətidir.
5. Korporativ brendin dəyəri onun insanların beynində özünü fərqləndirmə bacarığından yaranır (6).

3. Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi

Təhsil sektoru xüsusi bir xidmət növü olduğuna görə məhsul və xidmət brendlənməsi kimi ənənəvi brend konsepsiyalarının ali təhsil müəssisələrində tətbiqi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən doğru sayılmır. Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsi məhsul və xidmət sahələrinin brendlənməsindən bir sıra aspektlərinə görə fərqlənir. Korporativ brendlənmənin əsasını maraqlı tərəflərin qəbul etdiyi “strategik vizyon” (strateji görmə), təşkilatı mədəniyyət və korporativ imicin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir (12, s. 1047). Vizyon, mədəniyyət və imic brend ədəbiyyatında ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridir. Brend vizyonu universitetin hansı istiqamətdə getmək istədiyini və hansı brend hədəfləri olmasını göstərən əsas ideyadır. Hatch və Schlutza (2003) görə korporativ brendin yuxarıda qeyd olunan 3 əsas elementi və onların inteqrasiyası korporativ brendin uğurunu müəyyən edir. Brend ədəbiyyatında mədəniyyət dedikdə, təşkilatı mədəniyyət nəzərdə tutulur. Schien (2004) təşkilatı mədəniyyətə

təşkilatın daxilindəki fərdlərin xarici mühit içərisindəki həyati vacib problemləri və daxilindəki bütövləşmə problemlərini həll edərkən qrupun bir zaman müddətində öyrəndiyi şeylər kimi tərif verir. Təşkilatı mədəniyyət müəssisəni diqqətdə saxlayan ideologiya olub, sosial bir formalaşmadır. Hər hansı bir müəssisənin təşkilatı mədəniyyəti üç yerə bölünür. Bunlara eksponatlar, dəstəklənən dəyərlər və əsas ehtimallar daxildir. Korporativ imic dedikdə müəssisənin maraqlı tərəflərdə yaratdığı imici başa düşülür. Güclü inam yaratmaq üçün maraqlı tərəflərə kömək edən korporativ brend dəyərləri müəssisənin təşkilatı mədəniyyəti ilə əlaqəli olmalıdır. Korporativ brend imici strateji düşünmə prosesində və qarşısındakının nə olduğunu dərk etməkdə maraqlı tərəflərə köməklik göstərir.

Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsi konsepsiyasının digər brend konsepsiyalarından daha bir fərqi universitetlərin brendlənməsi zamanı ayrı-ayrı məhsul və ya xidmət deyil, ümümlilikdə universitetin bir brend altında korporativ səviyyədə brendlənməsindən ibarətdir (5, s. 176). Bundan irəli gələrək, universitetin korporativ brendlənməsi və bu brendin maraqlı tərəflərə çatdırılması zamanı ayrı-ayrı proqram və xidmətlər deyil, universitetin korporativ brend kimliyi əsas götürülür. Brend kimliyi korporativ brend qurulması prosesində ən önəmli yeri tutur. Brend kimliyini təqdim etdiyi istiqamət, məqsəd və məna brendin təbiətinin özəyini təşkil edir (2). Aaker brend kimliyi konsepsiyasını izah edən zaman ümumi brendlərdən danışır, lakin əsaslandırma zamanı bir sıra korporativ brend nümunələrini qeyd edir. Aakerə görə brend kimliyi beş komponentdən ibarətdir. Bunlara əsas dəyərlər, genişləndirilmiş dəyərlər, brend assosiasiyaları, funksional mənfəətlər və emosional mənfəətlər daxildir. Ona görə “əsas kimlik” brend kimliyinin ən önəmli aspekti olub onun mərkəzi və qiymətsiz bir parçasıdır (2, s. 178). Təşkilatı mədəniyyətin əsas dəyərlər sistemi brendin fundamental inanclar və dəyərlər sistemini təqdim edir. Brendin genişləndirilmiş kimliyi isə çevikliliyi artıraraq strukturlaşdırır və brendi tamamlayır. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda brend assosiasiyaları məhsul, təşkilatı, şəxsi və simvolik olaraq qruplara bölünür.

Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsi zamanı digər ənənəvi brendlərdən fərqli olaraq brendləmə prosesi tək-cə marketing şöbəsi ilə məhdudlaşmır (9). Uğurlu brendləmə prosesi universitetin rektorunun rəhbərliyi altında universitetin müvafiq resurslarının və departamentlərinin cəlb olunması ilə inteqrasiya olunmuş strategiya əsasında həyata keçirilir.

Ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsinin məhsul brendlənməsindən fərqləndirən digər bir önəmli aspekt isə maraqlı tərəflərin genişliyi və fərqliliyidir. Məhsul brendlərinin brendlənməsi zamanı əsas maraqlı tərəf müştəri olduğu halda, universitetlərin korporativ brendlənməsi zamanı əsas maraqlı tərəflərə tələbələr, akademik və inzibati işçilər, gələcək tələbələr, şirkətlər, iş götürənlər, məzunlar, media, donörlər və ictimaiyyət daxildir (3, s. 41, 177). Eyni zamanda ali təhsil müəssisələrinin

korporativ brendlənməsi zamanı müxtəlif tərəflərin maraqlarının və oynadıqları rolun aydın başa düşülməsi çox önəmli məsələlərdən biridir. Ali təhsil müəssisələrində maraqlı tərəflərin ən önəmlisi müəllimlər və tələbələrdən ibarətdir. Universitet korporativ brendinin uğuru universitetin müəllim və tələbələrinin günlük həyatında onların universitetin brendini anlaması və onu dəstəkləməsindən çox asılıdır. Son zamanlar sosial media vasitələrinin geniş istifadə olunması bu prosesin önəmini daha da artırmışdır. Digər önəmli maraqlı tərəf isə məzunlar sayılır. Brendləmə prosesi keyfiyyətlə sıx bağlıdır. Xüsusilə təhsil sektorunda keyfiyyətli təhsil məzun üçün daha yaxşı iş imkanı deməkdir. Bu ideya da ali təhsil müəssisələrində brend konseptini daha bir dəyərli komponent olan məzunlarla əlaqələndirir. Ali təhsil müəssisələrində brendləmə prosesində məzunlarla iş önəm kəsb edir. Belə ki, məzunlar ali təhsil müəssisəsinin bir nov vizitkəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda onlar təklif olunan təhsil proqramlarının məzmununun zənginləşdirilməsində və aktuallığının qorunmasında əvəzsiz xidmət göstərmək imkanına malikdirlər. Məzunların universitetdə əldə etdikləri bilik və təcrübəni əsas götürərək deyə bilərik ki, onların cəmiyyətdə və öz ətrafında universitetin brend səfir rolunu oynamaq imkanı da var. Universitetin son məhsulu kimi onlar insanlar tərəfindən qəbul olunur və sözsüz ki, həyatlarındakı uğurların bir qismi universitetin adı ilə bağlanır. Digər önəmli maraqlı tərəf isə gələcək tələbələrdir (11). Universitetlərin korporativ brendlənməsi zamanı akademik və inzibati işçilər danılmaz bir rola sahibdir və onlar qərarların verilməsində önəmli rol oynayır. Universitetin işinin koordinasiyası və səmərəliliyi onun inzibati işçilərindən asılı olur. İctimai rəy universitetlərin cəmiyyətdəki imicini əks etdirməklə yanaşı, brendləmə prosesinin uğurlarının ölçü meyarı kimi də istifadə oluna bilər. Universitetlərin korporativ brendinin digər tələbələrə və digər xarici maraqlı tərəflərə çatdırılması həmin təhsil müəssisəsi işçilərinin öz universitetinin korporativ dəyərlər sistemini və korporativ kimliyini nə qədər başa düşməsindən və onların 3-cü tərəflə kommunikasiyasından asılıdır. Dövlətin maraqlı tərəf kimi də böyük rolu vardır. Dövlət universitetlərin fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi baza və standartlar yaratmaqla yanaşı, bəzi ölkələrdə onların maliyyələşməsində önəmli rol oynayır. Müəssisələr isə məzunları işə götürməklə yanaşı, dünya təcrübəsinə əsasən universitet layihələrinin maliyyələşməsində də önəmli rol oynayır.

Ali təhsil müəssisələrini digər brend növlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların əsas müştərisi olan tələbələrə yanaşma tərzindən ibarətdir. Biznes prinsiplərinin ali təhsil müəssisələrində tətbiqi ali təhsil sektoru mühitinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Təhsil sektorunda tələbələrə (və gələcək tələbələrə) ali təhsil müəssisələrinin müştərisi kimi yanaşılması bir həqiqətdir. Bunun da əsas səbəbi ali təhsil müəssisələrinin məhsulu kimi təklif olunan təhsil proqramlarının müştərilərinin tələbələr olması ilə əlaqələndirilir. Tələbələrə sadəcə müştəri kimi yanaşmaq doğru deyil. Səbəblərdən birincisi bu sektorun təklif etdiyi xidmətlə əlaqədardır. İkincisi isə əgər

tələbələrə biznes prinsipləri əsas götürərək sadəcə müştəri kimi yanaşılsaydı, o zaman gərək təhsil proqramları və kolloviyumlar tələbələrin, yəni əsas müştərilərin tövsiyəsi və rəyləri əsasında hazırlanmalı idi. Digər tərəfdən tələbələr universitetlərin akademik həyatının partnyoru kimi də qəbul olunur, hansı ki, onların dəstəyi ilə universitetlər inkişaf edir. Belə bir yanaşma Bologna Prosesində də qeyd edilməkdədir. Ümumilikdə isə ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendi qurulan zaman əsas hədəf qrupu olan tələbələrə həm müştəri, həm də universitetin akademik partnyoru kimi baxır və onlara brendləmə prosesinin iştirakçısı kimi yanaşılır.

Ən son olaraq, ali təhsil müəssisələrinin korporativ brend konseptini digər brend konseptlərindən fərqləndirən əsas aspektlərdən biri də brendləmənin məqsədi ilə əlaqədardır. Ənəvi məhsul və xidmət brendlənməsində əsas məqsəd brend olunan məhsul və ya xidmətin bazaradakı digər məhsul və xidmətlərdən fərqləndirilməsindən ibarət olduğu halda, ali təhsil müəssisələrinin korporativ brendlənməsi buna əlavə olaraq, güclü bağlılıq və universitetə sahiblənmə hisslərini də qarşısına hədəf qoyur (12). Belə ki, bu proses zamanı universitetin işçiləri, tələbələri və hətta məzunları arasında həmin müəssisənin korporativ brendinə və dəyərlər sisteminə bağlılıq hissi yaranır. Çünki universitetin korporativ brendini öz şəxsi kimliyinin bir hissəsi kimi görən tələbələr məzun olduqdan sonra da universitetlə əlaqələrini kəsmir və dəstək göstərirlər. Universitetin korporativ brend kimliyini özlərinin həyatının bir parçası hesab edən və dəyərlər sistemini öz iş həyatında tətbiq edən işçilər cəmiyyətdə və digər xarici maraqlı tərəflər arasında güclü brend imicinin yaranmasına, müsbət ictimai rəyin formalaşmasına köməklik göstərirlər.

4. Nəticə

Ali təhsil müəssisələrində korporativ brend konsepsiyasının məhsul və xidmət brendləri konsepsiyaları ilə müəyyən oxşarlığına baxmayaraq, bu brend konsepsiyaları arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Ali təhsil sektorunun xüsusiyyəti, maraqlı tərəflərin genişliyi və müxtəlifliyi, brendləmənin məqsədi, müştəriyə yanaşma və tətbiq olunma strategiyası bu fərqlərin bir qismini təşkil edir. Müəllif düşünür ki, bu ilkin araşdırmanı brend qurulması nəzəriyyələri və brend menecmenti sahəsi üzrə dərin tədqiqatlar aparmaqla daha da genişləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Muradov Ə., Bağırzadə E. 2016, “Thomson Reuters”ə çıxış universitetlərin dünya elminə integrasiyasını sürətləndirəcəkdir. AR Maliyyə Nazirliyi, “Maliyyə və uçot” jurnalı, 2016/1, s.38-41.
2. Aaker, D., 1996. Building Strong Brands. Simon & Schuster UK Ltd.
3. Aaker, D. (2003), The Power of the Branded Differentiator, Sloan Management Review, Fall, s. 83-7.

4. American Marketing Association (1960) Marketing definitions: a glossary or marketing terms, Chicago, American Marketing Association
5. Argenti, P., 2000. Branding b-schools: reputation management for MBA programs. *Corporate Reputation Review* 3 (2), 171-178.
6. Balmer, J., Gray, E. 2003. Corporate Brands: What are They? What of Them? *European Journal of Marketing*, Vol. 37, s. 972-997.
7. Balmer, J.M.T. & Liao M. 2007. Student corporate brand identification: an exploratory case study. *Corporate Communication: An International Journal*, [online]. 358, Available at: <http://www.emeraldinsight.com/1356-3289.htm>
8. Chapleo, C. (2004), "Interpretation and implementation of reputation - brand management by UK university leaders", *International Journal of Educational Advancement*, Vol. 5, No. 1, s. 7-23
9. Chapleo C. (2005) Do Universities Have "Successful" Brands? *The International Journal of Educational Advancement* 6 (1): 54-64.
10. de Chernatony, L. 2001b, Would a Brand Smell Any Sweeter By a Corporate Name?, Birmingham University Business School.
11. Gross, K., & Godwin, P. (2005). Education's many stakeholders. <http://www.universitybusiness.com>
12. Hatch, M. and Schultz, M.J., 2001. "Are the strategic stars aligned for your corporate brand?" *Harvard Business Review*, Vol. 79 No. 2.
13. Hatch, M. & Schultz, M., 2003. Bringing the Corporation Into Corporate Branding, *European Journal of Marketing*, Vol. 37, s. 1041-1064.
14. Ind, N., 1997. *The Corporate Brand*, Macmillan Press Ltd. Kapferer, J-N., 2001, [re]inventing the brand. *British Library Cataloguing in Publication Data*.
15. Kapferer, J.N., 2004. *The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term*. 3rd ed. London: Sterling, VA
16. Knox, S., Bickerton, D., 2003. The six Conventions of Corporate Branding, *European Journal of Marketing*, Vol. 37, s. 998-1016.
17. Samuel M. Natale and Caroline Doran. *Journal of Business Ethics* Vol. 105, No. 2 (January 2012), s. 187-196
18. Schein, E. H., 2004. *Organizational culture and leadership*. 3rd ed. San Francisco: Jossey-Bass, cop.
19. Stern, B. 2006. What Does Brand Mean? Historical-Analysis Method and Construct Definition, *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 34, s. 216- 223
20. Chapleo, C. (2005) Do Universities Have "Successful" Brands? *The International Journal of Educational Advancement* 6 (1): 54-64.

LOGİSTİK MƏRKƏZ ÜÇÜN YER SEÇİMİNİN XÜSUSİYYƏT VƏ METODLARI

N.F. Rüstəmov

Müəllim, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

n.rustamova@atmu.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 17 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 17 December 2017; accepted 22 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi logistik mərkəzlər üçün yer seçimi meyarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsinin əsas amillərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə məqalədə logistik mərkəzlərin yer seçiminin əhəmiyyəti, müxtəlif metodları və problemləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi sistemli təhlil, ümumi təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, logistik mərkəzlər üçün yer seçimində nəzərə alınmalı faktorlar qeyd edilmişdir. Belə faktorlara misal olaraq, məhsulların tədarük həcmi, nəqliyyat xərcləri, fəaliyyət göstərdiyi bazara yaxınlıq və s. kimi logistikanın əsas müəyyənləşdirici amillərini qeyd edə bilərik. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat mövzusu daha geniş praktiki bilik tələb edir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: araşdırılan mövzu günümüzdə aktualdır. Belə ki, hazırda ölkəmizdə də logistikanın inkişafı və logistik mərkəzlərin qurulması əsas prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu səbəbdən də logistik mərkəz üçün yer seçiminin müəyyənləşdirilməsi metodları və əsas faktorlarının araşdırılması mərkəzlərin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: araşdırılan mövzu məhdud səviyyədə tədqiq edildiyi üçün məqalə bu sahədə yeni bir çıxır açaır.

Açar sözlər: logistik mərkəz, xərclərin minimumlaşdırılması, yer seçimi, ağırlıq mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi metodu, evristik metod.

Jel Classification: A10

ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДЫ ВЫБОРА МЕСТ ЛОГИСТИЧЕСКОГО ЦЕНТРА

Резюме

Основная цель исследования изучить ключевые факторы при определении критериев выбора места для логистических центров. С этой целью были изучены важность, различные методы и проблемы выбора местоположения логистиче-

ских центров. Исследование проводилось на основе таких исследовательских методов, как системный анализ, общий анализ и логическое обобщение. Как результат исследования выявлены факторы, которые следует учитывать при выборе логистических центров. Примеры таких факторов включают основные детерминанты логистики, как доставку продукции, транспортные расходы, близость к рынку, на котором они работают и так далее. Ограничения на исследования: предмет исследования требует более широких практических знаний. Практическое значение исследования: тема, которая в настоящее время изучается, актуальна. Таким образом, развитие логистики и логистических центров в нашей стране является одним из основных приоритетов. По этой причине центр логистики может сыграть важную роль в создании центров для выявления методов и ключевых факторов, определяющих выбор местоположения. Научная новизна и оригинальность исследования: поскольку предмет изучается на локальном уровне, статья оставляет новый след в этой области.

Ключевые слова: логистический центр, снижение затрат, выбор места, метод определения центра тяжести, эвристический метод.

CHARACTERISTICS AND METHODS OF LOCATION SELECTION OF LOGISTICS CENTERS

Abstract

The main purpose of the study is to research main factors in order to properly identify the criteria of the location selection of logistic centers, therefore the article suggests the significance, various methods as well as the challenges of the selection of logistic locations. This research paper has been written by using certain research methods, such as scientific systematic analysis, logical generalization and general analysis. As a result of the study, the factors to be taken into consideration in the location selection of logistic centers have been mentioned. As an example to such factors, procurement amount of products, transportation costs, proximity to the relating market and other pivotal identifying factors of logistic, are stated. The restrictions to the study: the topic of the study requires more detailed knowledge. The practical significance of the study: the topic is currently actual. In other words, the development of logistic and the establishment of logistic centers are one of the priorities. That is why, studying the methods and crucial factors identifying the location of logistic centers, might play an important role in establishing the centers. The scientific innovation and genuineness of the topic: Because the topic has undergone limited research, this article is a new path to further studies.

Keywords: logistics centers, minimizing costs, location selection, the method of determining the center of gravity, heuristic method.

Hər bir sektorda özü ilə bərabər ciddi dəyişikliklər gətirən rəqabət xidmət sektorunda da özünü büruzə verir. Müştəri istək və ehtiyaclarını tez bir zamanda əksiksiz yerinə yetirən müəssisələr rəqabətdə hər zaman bir addım öndə olurlar. Bu səbəbdən də müştəri ilə daim əlaqədə olan xidmət sektorları üçün yer seçimi vacib amildir. Logistik mərkəzlərinin də quruluş yer seçiminin müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli qərardır. Logistik mərkəz şəhər mərkəzindən kənarda, lakin əlçatan bir mövqedə olmalıdır. Fərqli daşıma sistemləri ilə daşıma imkanlarını təmin etmək çox əhəmiyyətlidir. Avtomobil yoluna yaxın, daxilində dəmiryolu nəqliyə olan, limanlara və aeroportlara yaxın olan mərkəzlər logistik xərclərin azalmasında əhəmiyyətli imkanlar təmin edir. Ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri qurulacaq logistik mərkəzlərin yük proqnozlaşdırılmasının və ola biləcək sıxlığın planlaşdırılmasıdır. Logistik mərkəzlərdə sosial müəssisələr, anbarlar, gömrük mütləq şəkildə olması lazımlı obyektlərdir. Logistik mərkəzlərin səmərəli və effektiv istifadə edilə bilməsi üçün uğurlu planlaşdırmanın olmağı ən əhəmiyyətli amildir. Logistik fəaliyyətlərin bazarın tələbinə uyğun olaraq tənzimlənməsi logistik mərkəzlərin planlaşdırma müddətinin ilkin müddəələrindəndir. Planlaşdırma mərhələsində 2 amil əsas götürülür. Əvvəla, xərclər üzərində müəyyənləşdirici rol oynayan coğrafi yerləşmə; ikincisi isə sifarişlərin vaxtında və tez bir zamanda çatdırılması əsas müəyyənləşdirici faktor olduğundan, fəaliyyət göstərdiyi bazara yaxınlıq və əlçatanlıq amilləri ön plandadır [1, s.4].

Logistik mərkəzlərin növləri isə (yerli, regional və beynəlxalq) iqtisadi miqyasın müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətlərdir. Şəhərdə yarana biləcək sıxlığın hesablanması makrosəviyyə, ərazinin böyüklüyü və coğrafi məkanın bəzi meyarlarının təhlili mikrosəviyyəli analizdir. Yuxarıda verilən meyarları nəzərə alaraq, yer seçimi üçün alternativlər təyin edildikdən sonra seçilmiş ərazilərin bir-biri ilə müqayisəsi aparılmalıdır. Bunun üçün isə bizə ərazilərin sosial-iqtisadi göstəriciləri, bazar strukturu, SWOT (PEST) analizi və daşınma infrastrukturu vəziyyətini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Uzun müddət üçün planlaşdırılan və yüksək büdcəli investisiya olan logistik mərkəzlərin qurulmasında dövlət əsas rol oynasa da, özəl sektor da aktiv olaraq iştirak edir. Logistik mərkəzləri planlaşdırma mərhələsində qlobaldan beynəlxalq, regional və yerli səviyyəyə qədər müxtəlif təsnifatlandırılma edilir. Belə müxtəlif qiymətləndirmə meyarları ilə planlaşdırılan mərkəz yeri ilə mövcud logistik mərkəzlər müqayisə edilir [1, s.4].

Müxtəlif ədəbiyyatlarda da logistik mərkəzlər təsnifləşdirilərkən, 4 yerə – beynəlxalq, regional, yerli və hər hansı şirkətə və ya spesifik bir sektora aid edilən logistik mərkəzlər olaraq bölünür. Yerli bazarlarda fəaliyyət göstərən LM-lər birnövlü nəqliyyatdan istifadə etdikləri halda, regional 2, qlobal LM-lər isə daha çox nəqliyyat növündən istifadə edir.

LM-lərin quruluş yeri, planı hazırlanarkən, mütləq şəkildə, daxilində olacaq müəssisələrin xüsusiyyətləri və hansı sahələrə aid olacağı əvvəlcədən təyin edilməlidir. Mərkəzlərin yer seçimi qədər onların daxilində hansı müəssisələrin, fəaliyyətlərin olacağı diqqət mərkəzində saxlanılmalı amillərdir. LM-lərin quruluş yeri iqtisadi, coğrafi, ekoloji, siyasi və sosial olmaqla bir-birini dəstəkləyən müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyənləşdirilir. Bütün bu qeyd edilən faktorların əsasında seçiləcək yerin şirkətlərin ehtiyaclarını ödəyə biləcək keyfiyyətdə olması və şirkətlərin məqsədlərinə çatma bilmələri üçün lazımı şərtləri təmin etmək dayanır. Yer seçiminə təsir edən əlçatanlıq, infrastruktur, daxili bazarlara və sənaye sahələrinə yaxınlıq kimi amillərin əhəmiyyət dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi və bu meyarlara cavab verən ərazilərin müqayisə edilməsi ilə qərar qəbulu prosesi tamamlanır. Logistik mərkəzlərin xidmətlərini tam olaraq həyata keçirə bilmələri üçün nəqliyyat növlərinin eyni anda istifadə edilə bilməyi vacib faktorlardandır. Bu səbəbdən də mərkəzin qurulacağı ərazinin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə yaxınlığı və müxtəlif nəqliyyat növlərinin olması əhəmiyyətli amildir. Avropada olan LM-lərin çoxu bölüşdürmə və nəqliyyat fəaliyyətlərinin mərkəzində və əsas magistralara yaxınlığı ilə seçilir. Logistik mərkəzlər üçün quruluş yeri seçimi zamanı ənənəvi meyarlar olaraq xarakterizə edilən miqyas iqtisadiyyatı, nəqliyyat xərcləri və faktor xərc üstünlükləri kimi xərc əsaslı dəyişənlərlə bərabər, regional infrastruktur və yerli bacarıqlar kimi ünsürlər də əsas götürülməlidir. Logistikanın müxtəlif sahələrə aid fəaliyyətlərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, logistik mərkəzlər də strukturları baxımından çoxfunksiyalı sahələrdir. Bu səbəbdən də regional prioritet və məhdudiyyətlərə əsasən LM-lərin investisiya siyasətləri və yer seçimi meyarlarının uyğun metodologiya ilə müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı, müştəri məmnuniyyətini təmin etmək məcburiyyəti və çatdırma şərtləri yer seçimi qərarlarına təsir edən əsas amillərdəndir. Bu halda əsas müəyyənləşdirici meyar çatdırma xərclərinin minimumlaşdırılması və ümumilikdə, xərclərin azaldılması ilə maksimum gəlir əldə edilməsi və ən uyğun yer seçimi üçün optimal modelin tapılması lazımdır. Logistik mərkəz üçün yer seçimi şirkətlərin xərcləri ilə gəlirləri arasındakı fərqi, yəni mənfəətin ən yüksək səviyyədə olmasını təmin etməlidir. Beləliklə, yuxarıda dediklərimizi ümumiləşdirsək, qeyd edə bilərik ki, logistik mərkəz quruluş yeri seçimində qərara təsir edən bütün amillər nəzərə alınmalıdır. Strukturuna və mərkəzlərin fəaliyyət göstərdiyi sahəyə əsasən qərar meyarlarının bir-birindən fərqli ola biləcəyi qaçınılmazdır. Logistik mərkəz yer seçimində nəzərə alınmalı olan qərar meyarlarını keyfiyyət, kəmiyyət və xərc amilləri kimi təsnifatlaşdırma bilərik. Planlaşdırmada həm iqtisadi, həm də texniki faktorlar nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilən təsnifatlaşdırmaya əsasən hər bir meyarı aşağıda verilmiş cədvəllərdə daha aydın görə bilərik.

Əsas meyar	İkinci səviyyə meyarlar	Üçüncü səviyyə meyarlar
Xərclər		
	Sabit xərclər və sərmayə	
		Ərazi xərci
		İnşa xərci
	Dəyişən xərclər	
		Çatdırma xərcləri
		Lizing xərci
		Vergilər
		əməliyyat xərcləri
		Texniki servis xərci

Əsas meyar	İkinci səviyyə meyarlar	Üçüncü səviyyə meyarlar
Kəmiyyət		
	Əlçatanlıq	
		Demiryolundan məsafə
		Limanlardan məsafə
		Avtomobil yolundan məsafə
		Aeroportdan məsafə
		Tələb nöqtələrindən məsafə
		Gömrüklərdən məsafə
		Yük axınları
		Çatdırmanın keyfiyyəti və həcmi
	İnfrastruktur	
		İnformasiya texnologiya infrastrukturunu
		Elektrik, qaz, su, tullantı tədarükü
		Havalandırma sistemi
	Müəssisə xüsusiyyətləri	
		Müəssisələrin genişləndirilmə imkanları
		Müəssisələrin tutumu
		ərazinin istifadəsi
	Ərazinin xüsusiyyətləri	
		İqlim
		Coğrafi vəziyyət
	İşçilər	
		İşçilərin mövcudluğu
		İşçilərin xərcləri

Əsas meyar	İkinci səviyyə meyarlar	Üçüncü səviyyə meyarlar
Keyfiyyət		
	Menecmentin təbiəti	
		Menecmentin vəziyyəti
		Məhsul xüsusiyyətləri
		Xidmət səviyyəsi
		Əsas ixtisaslaşmalar
		Beynəlxalq strateji ortaqlıqlar
	Sosial fayda	
		ətraf mühitin qorunması
		sıxlıq
	Ekoloji dəyişikliklər	
		Xarici dövlər siyasətləri
		İnfrastruktur modernləşdirmə
		Dil və mədəniyyət

Metodlar. Yer seçiminin qərarlaşdırılmasında istifadə edilən əsas metodlar bunlardır [9, s. 6]:

- Tam seçim metodu;
- Evristik metodu;
- Ağırlıq mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi metodu;
- Nümunə nöqtəsi metodu;
- Mənfəətin maksimumlaşdırılması metodu;
- İnvestisiyaların geri dönmə nisbəti metodu;
- Simulyasiya metodu.

Sadaladığımız metodları qısa olaraq açıqlayaq. Tam seçim metodu ilə ən optimal yer seçimi bütün alternativlərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Bu metod riyazi proqramlaşdırma üsulu ilə kompüterlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Burada nəqliyyat şəbəkəsinin geniş olması bu metodun düzgün və ölçüləbilən nəticələr verməsini çətinləşdirir. Tutaq ki, nəqliyyat şəbəkəsi n qovşaqdan ibarətdir. Bu halda 2^n variantları tapılmalıdır. Göründüyü kimi n böyüdükcə, məsələnin həlli, yəni ən optimal variantın tapılması da qəlizləşir [16].

Evristik metod böyük praktiki məsələlərin həlli üçün effektivdir. Bu, çox da böyük olmayan hesablamalarla optimal seçimə yaxın nəticə verir. Lakin tam optimal nəticəni əldə etmək mümkün olmur. Evristik metod anlayışı bu metodun əsasında insan təcrübəsi və intuisiyası dayandığını göstərir. Bu metod problemlərin qeyri-şablon həlli üsuludur və formal-məntiqi və digər rəşional metodların əksidir. Yaradıcı iş üçün əsas şərt müsbət düşünmək və müvəffəqiyyətə inanmaqdır. Bu üsulda qeyri-standart işlər üçün insan beyni əvvəlcədən hazırlanmalıdır [15].

Ağırlıq mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi metodunda uyğun yer riyazi düsturlar vasitəsi ilə tapılır. Bu üsul yer seçimi üçün ən asan və rahat qrafiki metoddur. Bu zaman hər hansı yüngül materialdan mərkəzin fəaliyyət göstərəcəyi regionun formasına uyğun hissə (lövhə) kəsilir. Bu lövhədə istehlakçı axınları olan hissələrdə yüklər bərkidilir. Sonra model balanslaşdırılır, yəni lövhənin optimal dəyərə yaxınlaşdıran ağırlıq mərkəzi tapılır. Burada, ilk öncə ən böyük dəyərə malik yüklər və bir-birindən ən uzaq məsafədə olan yüklər tapılır (aralarındakı məsafə ikiye bölünür). Orta nöqtə qeyd edilir. Sonra eyni prosedur bütün yüklər üçün edilir və yüklərlə lövhənin çəkisi eyniləşənə qədər proses təkrarlanır. Alınan nöqtələri qırıq xətlərlə birləşdirib, alınmış çoxbucaqlının ağırlıq mərkəzi tapılır. Əgər ağırlıq mərkəzi olaraq tapdığımız nöqtəni regionun logistik mərkəzi olaraq müəyyənləşdirsək, bu nöqtədə nəqliyyat xərcləri minimumlaşır[14].

Nümunə nöqtəsi metodunda mərkəzin xidmət göstərəcəyi sahədəki avtomobil yolu şəbəkəsinin düzbucaqlı konfigurasiyasının qurulma imkanı olduğu halda, optimal yer seçimi mümkün olur.

Mənfəətin maksimumlaşdırılması metodu gəlirlərdən xərclər çıxıldıqdan sonra mənfəətin ən yüksək səviyyədə ola biləcəyi yerin ən uyğun quruluş yeri olduğunun müəyyənləşdirilməsidir.

İnvestisiyaların geri dönmə nisbəti metodu iqtisadi termindir, investisiyanın daxilində mənfəətin nisbətini ifadə edir. Ən aşağı geri dönmə nisbətinə sahib olan quruluş yeri seçilir.

Simulyasiya metodu statistik bir vasitə olub, daşıma müddətindəki materialların nəql edilməsi kimi bütün fəaliyyətlərin, məhdudlaşdırıcı faktorlar da nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməsi nəticəsində mənfəəti maksimum səviyyəyə çatdıran quruluş yerinin təyin edilməsini özündə birləşdirir.

Qeyd etdiyimiz metodlarla yanaşı, logistik mərkəz quruluş yeri seçimində 1. İstehsal faktorlarının müqayisə edilməsi metodu və 2. Xərc analizi metodlarından da istifadə edilir. Logistik mərkəzlərin qiymətləndirilməsində və alternativ yerlərin seçimində bir çox metoddan istifadə edilir. Bu metodların bir hissəsi statistik və bir hissəsi də riyazidir. Bir neçə alternativ arasından logistik mərkəz üçün uyğun olanı seçmək ümumiyyətlə çoxməqsədli yanaşmaları özündə birləşdirir. Logistik mərkəzlərin qiymətləndirilməsində istifadə edilə biləcək metodlara – Analitik iyerarxiya prosesi, Delfi metodu, Riyazi proqramlaşdırma metodu, çoxməqsədli riyazi metodlarını da misal kimi göstərə bilərik. Delfi metodu digər metodlara nəzərən tətbiq edilməsi daha sadə olan metoddur. Lakin bu metodun bəzi problemləri də vardır. Bu problemlərdən ən əsası mütəxəssis fikirlərinin əldə edilməsi və ya düzgün mütəxəssisləri tapa bilməkdir.

LM-lərin planlaşdırılmasında Avropada 3 əsas yanaşma mövcuddur: bunlardan birincisi şəhər modelidir. Bu yanaşmaya əsasən çatdırma fəaliyyətləri böyük şəhərlərdə birləşdirilir və daşıma növü dəyişikliyi yük maşınlarından daha kiçik nəqliyyat növlərinə

qədər nəzərdə tutulur. İkinci yanaşma Lm-in intermodal terminal ilə bütünləşməsinə əsaslanmışdır. Üçüncü model isə sığınacaq modelidir. Bu modelə əsasən LM-lər hər hansı limana uyğun şəkildə qurulmalıdır.

Problemlər. LM-ləri idarəetmə mərhələsində də müxtəlif problemlər yaşana bilər. Yəni mərkəzlər layihə tamamlanıb fəaliyyətə başladıqdan sonra, ilk öncə effektivliyi ölçülür. Bu məsələdə əsas təyinedici özəllik yer seçimi qərarının düzgün edilib-edilməsidir. Həm də mərkəz fəaliyyətə başladıqdan sonra planlaşdırma mərhələsində hər hansı infrastruktur əksikliklərinin olub-olmadığı müəyyən oluncəkdir. LM-lərdə yaşana biləcək başqa bir problem daşıma vasitələrinin sayının çatışmaması səbəbindən xərclərin optimallığının pozulmasıdır. Bu halda mərkəzlər boş qala bilər. Bu problemin əksi də ola bilər. Bu səbəbdən də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mərkəzlərin genişlənmə imkanları olmalıdır. Yer seçimi qərarı verilirəkən mərkəzdə olacaq müəssisələr də müəyyən oluncədirilməlidir. Bunun da əsasında şirkətlər daxildəki müəssisə və ortaq istifadə sahələrində necə bir iş axınının olacağını əvvəlcədən təyin edərək, ən müvafiq alternativ seçilməlidir. Xüsusən də dövlət idarəetməsi olan mərkəzlərdə elastik və müştəri ehtiyaclarına sürətli cavab verə bilməyən strukturlarda problem yaranır. Logistik mərkəz qurulması qərarını dövlət və özəl sektor təmsilçiləri birgə verməlidirlər. Bunun əsas səbəbi isə veriləcək qərarın nəticələrinin həm dövlətə, həm də özəl sektora təsirinin olmasıdır. LM-lər üçün hal-hazırda yaşanan problemlərdən biri də qanunlarla bağlı problemlərdir. Mərkəzlərlə bağlı qanunların qarışıqlığı onların fəaliyyətində gecikmələrin yaranmasına səbəb olur.

Nəticə. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, ən uyğun yer şirkət xərclərini minimum səviyyədə saxlayan coğrafi məkandır. Hər hansı regionda logistik mərkəz üçün yer seçiminin müəyyən oluncədirilməsi üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir [9, s.5]:

1. İstehsalçı firmanın və məhsul istehlakçıların (müştərilərin) yerləşməsi;
2. Məhsulların tədarük həcmi, istehsal həcmi;
3. Uyğun qiymətlə keyfiyyətli işçi qüvvəsi təmin etmək;
4. Çatdırma marşrutları (nəqliyyat şəbəkəsinin xarakteri);
5. Nəqliyyat xərcləri (tariflər);
6. Enerji resurslarını aşağı qiymətlə istifadə edə bilmək imkanları;
7. Fəaliyyət göstərən bazara yaxınlıq.

Ədəbiyyat

1. Yusif Bayraktan, Mehmet Özbilgin. "Türkiyədə regionların logistik mərkəz investisiya səviyyələrinin bulanıq məntiq metodu ilə müəyyən oluncədirilməsi". Erciyes Universiteti İqtisadi və İdari Elmlər Fakültəsi jurnalı, 43, 2014
2. Bamyacı, M.(2008). "Müasir logistika menecmenti: Təşkilati Logistika Bölgələri üçün bir yer seçim modeli" (Doktora Tezi). İstanbul Universiteti, İstanbul.

3. Birsəl, A. və Cerit, A.G., “Logistik şirkətlərin quruluş yeri seçimində ərazi faktoru”, İzmir Ulaşım Sempozyumu, İnşaat Mühəndisləri Odası İzmir Şöbəsi, 2009, İzmir.
4. R. G. Brown, Decision Rules for Inventory Management. Hinsdale, IL: Dryden Press, 1967.
5. Andrejev S., Volkov V, Paatla A, Fehlhaber B., (1997). Working Paper for ministry of Transport, Finland. Logistic Center Project.
6. Taniguchi, E., Noritake, M., Yamada, T. & Izumitani, T., (1999). Optimal size and location planning of public logistics terminals. Transportation Research Part E, 35.
7. Elgün Mahmut N. və Cemal Elitaş, “Yerli, regional və Beynəlxalqdaşıma və ticarət baxımından logistik mərkəz seçimində bir model nümunəsi”, CBÜ sosial elmlər jurnalı, 9. 2011
8. Awasthi A., Chauhan S., Goyal S. (2011). A multi-criteria decision making approach for location planning for urban distribution centers under uncertainty. Mathematical and Computer Modelling.
9. B. Türker Palamutçuoğlu. Logistik menecment. Celal Bayar Universiteti. 2012
10. Kayıkcı Y. (2010). A conceptual model for intermodal freight logistics center location decisions. Procedia Social and Behavioral Sciences, 2.
11. Klapita, Vladimir ve Svecova, Zuzana (2006), “Logistics Centers Location”, Transport, 21.
12. Baki, Birdoğan ve Peker, İskender (2012), “Logistik Mərkəzlər və Rize İlinin Logistik Mərkəz Olma Potensialının qiymətləndirilməsi”, Rize Sektörel inkişaf Sempozyumu, 23 Şubat 2012, Rize.
13. Chen, Yan ve Qu, Lili (2006), “Evaluating the Selection of Logistics Centre Location Using Fuzzy MCDM Model Based on Entropy Weight”, Proceedings of the 6th World Congress on Intelligent Control and Automation, China.
14. https://www.profiz.ru/se/8_2004/mesto_sklada/
15. http://msk.treko.ru/show_dict_210
16. https://studme.org/1059042823032/logistika/metod_polnogo_perebora

İNSAN RESURSLARI MENECMENTİNİN STRATEJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M. A. Əliyeva

müəllim, Menecment kafedrası, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

mansuma.orucova@atmu.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 18 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 20 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 18 December 2017; accepted 20 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi strateji insan resurslarının idarə edilməsi prosesinin izah edilməsi və bu istiqamətdə təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Məqalədə strateji insan resursları idarə edilməsinin təşkilatın planlaşdırma, daxili və xarici mühit münasibətləri, müəssisə siyasətləri, müəssisə-işçi münasibətləri, məsələlərin fəaliyyət və vəzifələrini öhdəsinə götürməsi problemlərindən bəhs olunur. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Məqalədə müəssisələrdə strateji insan resursları idarə edilməsinin klassik metodlardan üstün cəhətləri kimi vəzifə öhdəliyinin düzgün icra edilməsi, konpitetlik ilə işə götürülən işçinin işə uyğunlaşdırılması, özünü inkişaf etdirməsi üçün veriləcək təlim-tədris fəaliyyətləri, hüquq və azadlıqların işçiyə öyrədilməsi fəaliyyətləri əsaslandırılır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq təklif olunur ki, bu xüsusiyyətlərin düzgün tətbiq olunması müəssisənin rəqabətə davamlılığının təmin olunmasına gətirib çıxaracaq. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: müəssisənin rəqabətə davamlılığının təmin olunmasında strateji insan resurslarının idarə edilməsi əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: araşdırılan sahə yeni tədqiqat sahəsi olduğu üçün məqalə bu sahənin araşdırılması üçün ilkin addım hesab oluna bilər.

Açar sözlər: strateji insan resursları menecmenti, planlama, performansın qiymətləndirilməsi, rəqabət üstünlüyü.

Jel Classification: A10

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Резюме

Основная цель исследования - объяснить стратегический процесс управления человеческими ресурсами и внести предложения и рекомендации в этом направлении. В статье рассматриваются проблемы управления стратегическими ме-

роприятиями и обязанностями по управлению персоналом в более глубоких вопросах, таких как планирование, внутренние и внешние отношения окружающей среды, политика предприятия, отношения между предпринимателями и работниками и подходы к возникающим инцидентам.

Исследование проводилось на основе методов исследования, таких как научная абстракция, систематический анализ и логическое обобщение.

В статье рассматриваются преимущества классических методов управления стратегическими человеческими ресурсами, таких как правильное выполнение должностных обязанностей, адаптация работодателя к месту работы, учебно-воспитательная деятельность для саморазвития, деятельность по обучению работников правам и свободам. В результате исследования предлагается, чтобы надлежащее применение этих функций обеспечило конкурентоспособность предприятия. Ограничения исследования: требуется обширная практическая информация. Практическое значение исследования: стратегическое управление человеческими ресурсами может играть важную роль в поддержании конкурентоспособности предприятий. Научная новизна и оригинальность исследования: поскольку стратегическое управление человеческими ресурсами является новой областью исследований, статью можно рассматривать как начальный шаг в изучении данной области.

Ключевые слова: стратегический менеджмент человеческих ресурсов, планирование, оценка персонала, конкурентное преимущество.

STRATEGIC FEATURES OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

Abstract

The main objective of the research is to explain the strategic human resource management process and make suggestions and recommendations. The article will show deeper issues than strategic human resource management, planning, internal and external environment relationships, business policies, enterprise-employee relationships, operations and the problem of the undertaking commitments after emerging cases. The research was carried out on the basis of research methods such as scientific abstraction and systematic analysis, out of source modernization. The article focuses on the main purpose of strategic human resource management, the proper functioning of the duty, the adaptation of the employee to the work, training activities for personal development, and the training about rights of the employee. As a result of the research it is suggested that the proper application of these features will lead to the competitiveness of the enterprise. Research restrictions: requires extensive practical information. The practical significance of the research: Strategic human resource management

can play an important role in maintaining enterprise competitiveness. Scientific innovation and originality of the research: Since the investigated area is a new research area, it can be considered as the first step for the investigation of the field.

Keywords: Strategic human resources management, planning, performance evaluation, competitive advantage

Müəssisələr mal ya da xidmət vermək məqsədilə yaradılan təşkilatlardır. İstehsalı həyata keçirərkən tələb olunan bir sıra əsas amillər vardır ki, bunlara istehsal amilləri deyilir. Bir müəssisənin təşkil edilə bilməsi üçün dörd növ resursu birləşdirmək lazımdır. Bəziləri bu mənbələri fərqli şəkildə dəyərləndirir və bir iqtisadi sistemin uğurlu işləyə bilməsi üçün “təbii sərvətlər/material, sərmayə, insan resursları/əmək və təşəbbüskar/cəhd ruhu” kimi müəyyən vasitələrə ehtiyac olduğunu bildirirlər. Bu faktorlara “texnologiya” elementini əlavə edənlər və bu vasitələri 5M olaraq ələ alanlar da var. 5M-in Man (İnsan), Machine (Maşın), Money (Kapital), Material (Material), Management (Menecment) olduğu ifadə edilir. Buradakı insan faktoru digər bütün vasitələrdən daha vacib, daha fərqli və daha dəyərlidir.

Müəssisənin müvəffəqiyyətə nail olması və hədəflərinə çatması üçün bütün bu resurslardan effektiv, səmərəli, düzgün istifadə edilməsi və idarə edilməsi lazımdır. Əmək (iş qüvvəsi) kimi səciyyələndirilən insan resursları digər bütün resurs və vasitələri idarə etməyə borcludur. Buna görə də, bütün faktorlardan daha fərqli bir mövqedə önə çıxan faktorun insan resursları olduğunu söyləmək mümkündür. Strateji insan resurslarının idarə edilməsini xarakterizə edə bilmək üçün ilk növbədə insanı tanımaq və sonra insan resurslarının idarə edilməsi haqqında məlumat vermək lazımdır. İnsan resursları idarəsində insan resursları funksiyaları həm bir-birlərindən, həm də müəssisə strategiyasından müstəqildir.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin mərhələləri bir-birinə uyğundur və onların hamısı bütövün bir hissəsi kimidir. Əvvəldən kadrlar şöbəsi olaraq adlandırılan departamentlər müəssisələrə personal təmin etmə, seçmə, təsnif etmə, təyin, qeydiyyat alma və tənzimləmə, vəzifədə yüksəlmə kimi məsələlərdə fəaliyyət göstərirdi.

İnsan resurslarının idarə edilməsində, yuxardakı funksiyalara əlavə olaraq planlaşdırma, daxili və xarici mühit münasibətləri, müəssisə siyasətləri, müəssisə-işçi münasibətləri, yeni ortaya çıxan hadisələr qarşısında göstəriləcək rəftar kimi daha əhəmiyyətli məsələlərdə fəaliyyətlər və vəzifələri də öhdəsinə götürür.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsində isə personalın təmini iş və işçi təhlili edilərək həyata keçirilir. Bu çərçivədə doğru işə doğru işçi siyasəti ilə işə götürülən işçinin işə uyğunlaşdırılması, özünü inkişaf etdirməsi üçün veriləcək təlim-tədris fəaliyyətləri, hüquq və azadlıqların işçiyə öyrədilməsi fəaliyyətləri də həyata keçirilir. Bu fəaliyyətlər aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- işçi planlaşdırması,
- işin təhlili,
- işə uyğun kadr tapmaq və seçmək,
- işə adaptasiya (oriyentasiya),
- işçinin təhsili,
- karyera imkanları və idarə olunması,
- performansın qiymətləndirilməsi,
- qiymətləndirmə və əməkhaqqı strategiyası,
- işin qiymətləndirilməsi,
- intizam və cəza strategiyaları,
- iş sağlamlığı və təhlükəsizliyi,
- strateji insan resurslarının informasiya sistemi.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin ilk mərhələsi müəssisənin mövcud vəziyyətinə və gələcəkdə arzu edib planlaşdırdığı hədəflərə görə tələb edilən işçi planlaşdırılması mərhələsidir. Qurulan planların effektiv və səmərəli ola bilməsi üçün uzun dövrlü olması və yaxşı bir planlaşdırmanın məhsulu olması vacib şərtidir.

Müəssisə üçün tələb olunan işçi planlaşdırması strateji insan resurslarının planlaşdırılması ilə mümkündür. Qurulan planlaşdırma mövcud insan resursu və potensialı ilə uyğun olmalıdır. Zərurət yarandıqda, başqa mənbələrdən, müəyyən olunan xüsusiyyətlərə malik olan yeni işçini işə qəbul etmədən istifadə edilir.

Bu planlaşdırmalar edilərkən tələb olunan işçi sayı da bu şəkildə təsnifatlandırıla bilər (3, s. 51).

Real işçi planlaşdırılması - müəssisənin hədəflərinə çatması üçün görülməli işi şəxsən icra edən işçilərin planlaşdırılmasıdır. Bu işçi qrupu müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və ya xidməti şəxsən ortaya çıxardan işçilərdir.

Ehtiyat iş görən planlaşdırılması - müəssisənin qəza, xəstəlik, məzuniyyətlər, icazə kimi vəziyyətlərdə ortaya çıxan işçi qüvvəsi itkisini aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən personalın planlaşdırılmasıdır. Bu işçi qrupunun planlaşdırılması ilə gözlənilməz hallar qarşısında müəssisənin işçi qüvvəsinin itkisi minimuma endirilmiş olacaq.

Əlavə işçi planlaşdırılması - müəssisənin işdən çıxarmaları, istefa kimi səbəblərlə yaranan biləcək ləngimələri aradan qaldırmaq məqsədi ilə etdiyi planlaşdırma. Müəssisənin işçi qüvvəsi dövr nisbəti ilə hesablanarsa, yaxşı nəticələr verər.

Yeni işçi planlaşdırılması - müəssisənin başqa bir yerdə ya da başqa bir iş yolunda investisiya qoyma ehtimalına qarşı edilməli olan işçi planlaşdırmasıdır. Strateji planlarını yaxşı müəyyən etmiş müəssisələr bu planlaşdırmanı əvvəldən hazırlamaqla belə vəziyyətlər üçün əvvəlcədən tədbirlər görərək yeni vəziyyətə hazır olurlar.

İşin təhlili müəssisənin fəaliyyət sahəsinə görə istehsal etdiyi məhsul və ya xidməti təqdim etmək prosesinin, qısa desək, görülməli olan işlərin ən incə detalına qədər qiymətləndirilməsi prosesidir. İşin təhlili əsnasında işin şəxsiyyəti, işin ehtiva

etdiyi vəzifə və məsuliyyətlər, işin görüldüyü ekoloji amillər və fərdi tələbatlarla əlaqədar məlumatlar toplanır. Bu məlumatlar toplanarkən müşahidə, müsahibə, anket kimi texnikalar istifadə edilə bilər.

İşə uyğun kadr tapmaq və seçmək müəssisəyə tələb olunan və işin xüsusiyyətlərinə malik olan işçi ilə təmin edilməsi mərhələsidir. Buna görə də, iş yerində hazırda fəal şəkildə işləyən və ya işdən kənar olan və bu vəzifəyə namizəd şəxslərin müraciət etməsi təmin olunur.

İşə uyğun personalın tapılması və seçilməsi müddətində daxili mənbələr və xarici mənbələr kimi iki variantdan istifadə edilir. Daxili mənbələrdən personal təmin etmədə yüksəlmə (qalxma) və köçürmələr (daxili transfer) istifadə edilir. Xarici mənbələrdən personal təmin etmədə isə elanlar, birbaşa müraciətlər ya da CV-nin göndərilməsi, vasitəçilərlə müraciət etmə, iş qurumu, xüsusi məşğulluq ofisləri, təhsil təşkilatları, əlil və keçmiş məhkumlar, subpodratçı işçi icarəçisi hesab edilə bilər.

İşə uyğunlaşdırma üzrə təlimlər, müəssisələrə işə qəbul edildikdən sonra tətbiq edilən mərhələdir. Uyğun texnikalarla seçilən işçinin müəssisəyə, mühitin şəraitinə, işə və əməkdaşlığa uyğun gəlməsini təmin etmək, təlim şəklində ifadə edilə bilər.

İşə qəbul üzrə təlim (orientasiya) müəssisədə ilk dəfə işə başlayanlara ya da müəssisə daxilində yerdəyişikliyi etməklə yeni bir işə başlayanlara tətbiq olunmalı olan proqramların məcmusudur. Başlanılan yeni işin tələbləri, istifadə ediləcək alətlər, vəsaitlər və təchizatlar, işlə bağlı təlimlərin keçirilməsi, müəssisənin ümumi sahələri və qaydaları öyrədilir. İki növ işə uyğunlaşdırma proqramı vardır.

Hərtərəfli şəkildə işə uyğunlaşdırma təlimi. Belə təlimlər zamanı müəssisənin fiziki quruluşu, ümumi sahələri, yeməkhana, istirahət sahələri, sosial sahələri, idman sahələri, əsas idarəetmə qaydaları, giriş-çıxış və mühafizə, əməkhaqqı kimi məsələlər barədə məlumatlar verilir.

Yerli bazada işə uyğunlaşdırma təlimi. İş yerinin fiziki şəraiti, işin tələb etdiyi, istifadə ediləcək alətlər, vəsait və təchizatlar, vəzifə və məsuliyyətləri, idarəetmə siyasəti, nəzarətçi və həmkarları, ayaqyolu, mətbəx kimi ümumi sahələrlə tanış edən məlumatlar verilir. Müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş və işə uyğunlaşdırma təlimindən keçmiş işçilərə görə işin tələblərinin öyrədildiyi təlim proqramıdır. Müxtəlif forma və üsullarla aparıla bilər (3, s. 145-161).

İşçiyə şəxsən iş zamanı verilən “iş yerində təlim” üsullarını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

İşçilərin müəyyən edildiyi zaman və müddətlərdə dəyişiklik edilən “iş dəyişdirmə rotasiyası” üsulları;

Usta-şagird münasibətlərində ən sınaılmış və yaxşı təchiz edilmiş bir işçinin vasitəsi ilə verilən “Mentor (bələdçi)” üsulları;

Vəzifə və məsuliyyətlərin müəyyən zaman məsafəsi ilə bir-birinə verilməsinə əsaslanan “vəzifə müddəti” üsulu ilə işçi təlimləri aparıla bilər.

Hər kəs işlədiyi yerdə özünü daha yuxarılarda görmək arzusundadır. Bunu ya hörmətinin artması, ya da daha çox gəlir əldə etməsi üçün edir. Həmin yüksəkliklərə nail olmaq üçün ilk növbədə işçilərin bacarıq və üstünlükləri əhəmiyyət kəsb edir. Karyera imkanları və rəhbərliyi məsələsi ilə bağlı hazırlanan planda əsas məqsəd bacarıqlı, işi bilən işçinin müəssisədə qalması və çalışqan biri olmasıdır. Karyera imkanları və rəhbərliyinin üsulları aşağıda göstərilmişdir (3, s. 168-176):

- bacarıqlı işçinin müəssisə daxilində başqa bir müəssisəyə işə götürülməsi məsələsinə əsaslanan “Daxili işəgötürmə”,
- səlahiyyətli müdir və rəhbərlərin bir yuxarı rəhbərliyə məlumat verməsi məsələsinə əsaslanan “Təvsiyə və təkliflər”,
- bacarıqlı işçinin olduğu departamentdə yüksəlməsi məsələsinə əsaslanan “Təqdimatlar”,
- məhsuldarlığın azaldılmasında rolu olan işçilərin işdən kənarlaşdırılması məsələsinə əsaslanan “İşdən çıxartmalar”,
- vəzifə müddəti başa çatan işçilərin təqaüdə çıxarılması məsələsinə əsaslanan “Təqaüdçülük”,
- gələcəyi vəd edən və rəhbərlik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən işçilərin tam təchiz olunaraq işin özəyində yetişdirilməsi məsələsinə əsaslanan “Rəhbər inkişafı” proqramları.

Əməkhaqqı və ya maaş işçilərin gördükləri işin qarşılığında müəssisədən aldıkları maddi qarşılıqdır. Dövlət siyasətləri ilə səriştəsiz işçiyə ödənilən minimum əməkhaqqı qiymətqoymada əsasdır. Cəmiyyət belə iqtisadi hadisələri qiymətləndirərkən minimum əməkhaqqı baza kimi götürülür. Müxtəlif qaydalarda qiymətqoyma işləri aparılır. İşin qarşılığında əməkhaqqı, birdəfəlik hesab əməkhaqqı, premiya, pay şəklində də ödənilir. Eləcə də əməkhaqqı yanında eyni şeylər ilə də qiymətqoyma işləri aparıla bilər.

İşin qiymətləndirilməsi, iş və dəyər arasında bir əlaqə yaradaraq ortaya çıxan maddi (əməkhaqqı) ədalətsizliklərin həlli yolunu tapmasına imkan yaradır. İşin qiymətləndirilməsi bir metoddur.

Sadə bir izahla nəzərdə tutulan işin çətinlik dərəcəsinin müəyyən edilməsi, ölçülməsi və qiymətləndirilməsidir. İşin qiymətlənməsi işin qiymətləndirilməsidir, işçinin kim olduğuna baxılmır və diqqət edilmir (8, s. 31).

İntizam təşkilatın qaydaları və standartları çərçivəsində işçinin riayət edəcəyi qaydalar (10, s. 478). Cəza isə həmin qaydalara riayət edilmədikdə yaranan vəziyyətə qarşılıq tətbiq olunan sanksiyalardır.

Fərqli yaş, təhsil və sosial qruplardan təşkil olunan işçilər eyni məqsəd üçün bir araya gəlirlər. İşçi heyətinini uyğunlaşma içində olmalarını təsis edəcək bir qrup qay-

daların da müəyyən edilməsi mühümdür. Bunları da intizam və cəza strategiyaları olaraq vurğulaya bilərik.

İntizam qaydaları da özəl və ümumi ola bilər. Yəni müəssisənin xüsusiyyətinə əsasən xüsusi intizam qaydaları müəyyən edilə bilər. Digər tərəfdən ümumi olaraq qəbul edilən bütün növ qaydalar da intizam qaydaları daxilindədir. Bu qaydalar işçinin düzgün davranmasını, hörmət ilə yanaşmasını, xoş görünüşlü və təvazökar olmasını əsas tutur. Bunun sayəsində işçi özünü inkişaf etdirir və başqa sözlə, məhsuldarlıq da artır. Təşkilati mühitdə profilaktik, düzəliş, mərhələli və konstruktiv intizam olaraq intizam növlərindən bəhs edilir (3, s. 337-339).

İntizam cəza demək deyildir. Cəza intizamsızlıq nəticəsində tətbiq olunan bir sanksiyadır. Əgər ortada bir intizamsızlıq varsa, cəza tətbiq etmədən əvvəl bunun səbəbləri, sübutları və qeydiyyatı araşdırılmalı və ondan sonra cəza verilməlidir. Eyni intizamı pozanlar arasında fərq qoymadan eyni cəzalandırma üsulu tətbiq edilməlidir. Əks halda etibarsızlıq və narahatçılığa səbəb olar. Cəza ədalətli şəkildə olmalı və günahın qarşılığı olmamalıdır. Cəza çox gecikdirmədən intizamsızlığa görə dərhal verilməlidir.

İşçilər iqtisadi cəhətdən və fərdi olaraq müəssisədən asılıdırlar. Bu səbəblə fiziki iş şəraitində həyatlarına və səhhətlərinə zərər verəcək bir çox risklə qarşı-qarşıya qalırlar. Bu risklər iş qəzası və peşə xəstəliyi olaraq işçilərə narahatçılıq yaradır. Bu yerdə müəssisə iş sağlamlığını və təhlükəsizliyini, proqramlarını həyata keçirəcək, işçiləri həmin risklərə qarşı maarifləndirmək, təlim və mühafizə xidmətlərini öhdəsinə götürür.

Müasir dövr ilə bərabər insan həyatına inteqrasiya olan kompüterli sistemlər bir çox komfortu da özündə gətirmişdir. Strateji İnsan Resursları İnformasiya sistemi müəssisənin insan resurslarına dair bütün növ məlumat, sənəd və informasiyanın toplanaraq işlənməsinə imkan verən sistemlərdir.

İndiki vaxtda bu kimi fəaliyyətlər tamamilə kompüter sistemləri tərəfindən həyata keçirilir. İşçilərin giriş-çıxışlarının tutulduğu puantaj sistemləri, təyin etmək, yüksəlmək, vəzifəsini artırmaq kimi məlumatlar, yemək, nəqliyyat vasitəsi kimi imkanları təmin edən ağıllı kartlar, şəxsi və qeydiyyat barədə məlumatlar tamamilə kompüter şəraitində saxlanılır. Bu sistemlər sayəsində sürətli şəkildə işləri yerinə yetirmə qabiliyyəti, təhlil etmə, uyğun olan məlumatların saxlanması işinin sürətində və məhsuldarlıqda artım olmuşdur.

Sosial medianın da gün keçdikcə həyatımıza daha çox daxil olmasına paralel olaraq bu növ məlumatların bir hissəsi bu məcralara köçürülmüş və məlumatları tez müddətdə əldə etmək mümkün olmuşdur.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi üçün qəti və dəqiq xüsusiyyətlər təyin etməklə bunu hər müəssisə üçün tətbiq edilən etmək olduqca çətindir. Əsasında insan olduğu üçün, insanı təsirli və səmərəli olaraq istifadə etmək vacibdir.

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi tətbiq edildiyi mühitin, cəmiyyətin hətta ölkənin belə ictimai, mədəni, əənəvi, struktur və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqliliyini göstərir. Digər tərəfdən, Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin bir sıra yazılmayan ortaq xüsusiyyətləri də vardır. Bu xüsusiyyətlər qısa şəkildə aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi bu işin peşəkarları və yuxarı idarə edənlər tərəfindən həyata keçirilir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsində əsl məsuliyyət idarə edənlərə aiddir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi işçilərin fərdi inkişafına da fayda verir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi mədəni və mənəvi dəyərlərə fayda verir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi yeni işə götürmə və təşkilatdaxili yerdəyişdirmələrdə yanaşmalar təyin edir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi müəssisənin təyin edilmiş hədəflərə çatmasını təmin edir,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi işgörelərin daxili və xarici əlaqələrini də nizamlayır,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi birlikdə hərəkət etmək və komanda işini ön planda tutur,
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi təsirli və qəbul edilə bilən bir mükafatlandırma sistemini, bununla əlaqədar işləyən bir performans sistemini aşkar edir.
- Strateji insan resurslarının idarə edilməsi əsas vasitə olan insan cəvhrini işləyərək fərdilikdən təşkilatlandırmaya, hətta ictimailəşdirməyə doğru güclü bir dəyişmə imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. Boone, L. E., Kurtz, D. L. (1988). *Comtemporary Businness*. USA: Dry Press.
2. Budak, G., Budak, G. (2004). *İşletme Yönetimi*. İzmir: Fakülteler Kitapevi
3. Alpugan, O., Diğerleri., v. (1997). *İşletme Ekonomisi ve Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
4. Sabuncuoğlu, Z. (2013). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım AŞ. 7. Baskı.
5. Wright, P. M., McMahan, G. C. (1992). Theoretical Perspectives for Startegic Human Resource Management. *Journal of Management*,
6. Yüksel, Ö. (2004). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ankara: Gazi Kitapevi 5. Baskı.
7. Cem, C. (1977). İşgörenin Değerlendirilmesi. *Sevk ve İdare Dergisi*, Sayı:107 Sayfa:24.
8. Akün, F. (1985). İş Değerlemesinin Temelleri. *Türkiye’de İş Değerlemesi Uygulamasına Geçişin Teknik- Hukuki Meseleleri Semineri* (s. 27-39). İstanbul: Kutay Eğitim Araştırma Merkezi.

9. Apalı, H. H. (2010). İşə Dayalı Ücret Yapısının Oluşturulmasında İş Değerlemesinin Önemi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*
10. De Cenzo, D. A., R.Robbins, S. (1988). *Personel/Human Resource Management*. New Jersey: Prentice Hall.

İNNOVASIYA KONSEPSİYALARI VƏ ONLARIN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

N.V. Abdullayeva

Dissertant, "Biznesin idarə edilməsi" kafedrası, UNEC

Email: abdullayeva.n@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 5 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 18 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 5 December 2017; accepted 18 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi innovasiyanın ətraflı təsvirini vermək və tarix boyu hansı mərhələlərdən keçərək hansı konsepsiyalarda təzahür etdiyini araşdırmaqdır. Innovasiyaların tarixi inkişafda əsas aspektlərinin təhlilindən sonra əvvəlki analiz mərhələsində seçilmiş yeniliklərin aspektlərinin necə əks etdirdiyini öyrənmək üçün müxtəlif tədqiqatlardakı yeniliklərin təriflərinə daha yaxından baxmaq və nəzəriyyələrə münasibət bildirmək lazımdır. Innovasiyanın hansı tarixi mərhələlərdən keçməsi, onun konsepsiya və təsvirlərində hansı spesifik xüsusiyyətlərin olması və növlərinin tədqiqində alimlərin mülahizələrinin təhlil edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Innovasiya aspektlərinin "innovasiya prosesləri" və "innovasiya bir obyekt kimi" funksiyaları ilə innovasiya daha geniş inkişaf etmişdir. Tədqiqatın nəticəsi: Innovasiya modelləri makrosəviyyədən fərdi firma səviyyəsinə keçdi. Innovasiya konsepsiyasının vahid və qəbul edilməyən bir təsəvvürü yoxdur. Innovasiya tipologiyası daha çox və ya daha yaxşı strukturlaşdırılmış sistemdən çox sayda müxtəlif elementi olan bir sistemə keçdi. Artıq müəyyən edilmiş innovasiya növləri (məhsul və ya proses innovasiyası kimi) ilə yanaşı, innovasiyanın tamamilə yeni növləri də var (məsələn, yaranan innovasiya və ya üzvi innovasiya). Innovasiyanın bu yeni növləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən tez-tez müxtəlif cür şərh edilir və nadir hallarda anlaşılan anlayışa malikdir.

Açar sözlər: innovasiya, təşkilat, konsepsiya, aspekt, təhlil.

Jel Classification: O31, O39, O10

THE CONCEPT OF INNOVATION AND ITS DEVELOPMENT STAGES IN HISTORY

Abstract

The purpose of the research is to provide a detailed description of the innovation and to examine in what concepts the phases have passed throughout the history. After reviewing the key aspects of innovation development, it is important to look closely at the definitions of innovations in different studies and to express their views on the

theories to learn how the aspects of the innovations selected in the previous analysis are reflected. The history of innovation, its specifications in its concepts and descriptions, and the analysis of scholars' views on the types of research, constitute the scientific refinement of the research. Innovative aspects have evolved in a more innovative way to "innovation processes" and "innovation as an object". Result of the research: Innovation models passed from macroeconomic to individual firm level. The concept of innovation has no single and unacceptable impression. The innovation typology has moved from one or more different elements into a single system, much larger or better structured. Along with certain types of innovations (such as product or process innovation), there are also completely new types of innovation (eg innovation or organic innovation). These new types of innovation are often called by different writers and have rarely understood concepts.

Keywords: innovation, organization, concept, aspect, analysis.

КОНЦЕПЦИЯ ИННОВАЦИИ И ЭТАПЫ ЕГО ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Цель исследования - подробное описание инноваций и изучение инновационных концепций, отражающих этапы его исторического развития. После рассмотрения ключевых аспектов развития инноваций важным является рассмотрение определений инновации в различных исследованиях и выражение точки зрения о теориях с целью узнать, как отражены аспекты инновации, выбранные в предыдущем анализе. Научную новизну исследования составляет анализ мнений ученых об этапах развития инноваций, о специфических особенностях в ее концепции и описаниях и видах. Инновации получили еще большее развитие с такими функциями как «инновационные процессы» аспектов инновации и «инновация как объект». Виды инноваций преобразовались с одного и нескольких элементов в более широкую и структурированную систему. Наряду с уже определенными типами нововведений (такими, как инновации в продуктах или процессах), существуют также совершенно новые виды инноваций (например, органические инновации). Данные новые типы инноваций часто употребляются разными авторами и редко имеют четко определенную концепцию.

Ключевые слова: иновация, организация, концепт, аспект, анализ.

Giriş. Son otuz il ərzində innovasiya xalqların inkişafı, texnologiyanın sürətli dəyişkənliyi və biznes uğurlarının aparıcılığına sinonim söz olmuşdur. Hazırda innovasiya, sadəcə, "yeni bir şeyin yaradılması" deyil, həm də problemlərin həlli üçün yollar

yaradan bir vasitədir. Sıx global rəqabət və texnologiyadakı sürətli inkişaf rəqabətin üstünlüyünə gətirib çıxarıb. İnnovasiyanın tədqiqində bir çox üsul və vasitələr müəyyənləşdirilib, misal üçün innovasiyanın fərdiləşməsi, komandalar, layihələr yaxud təşkilatlar [1, s. 149-156] və innovasiyanın intensivliyi [21]. Ancaq tarix boyunca yeniliklər və yenilikçilər (eləcə də ixtiralar və ixtiraçılar) həmişə qiymətləndirilməmiş və cəmiyyət tərəfindən çox vaxt rədd edilmişdir. XVIII əsrin sonuna qədər yenilikçilər etibarsız macəraçı idi və cəmiyyət üçün cürbəcür və yalnız dinlə bağlı olan ixtiralara icazə verilirdi. Ümumiyyətlə, yenilik uzun müddət siyasi, ictimai və dini normalardan hər hansı bir kənara çıxma kimi qəbul edilmişdir. XIX əsrin sonlarına qədər innovasiya elmi tədqiqat mövzusu kimi mənə kəsb etmirdi. 1900-cü illərin əvvəllərində innovasiyanın ilk nəzəriyyəsi yaranmış, XX əsrin ikinci yarısından sonra isə innovasiya konsepsiyası elmin müxtəlif sahələrinə yayılmışdır. 1960-1990-cı illər arasındakı müddət yenilik öyrənilməsində haqlı olaraq qızıl çağ adlandırılı bilər. Lakin son on ildə innovasiya konsepsiyası tədricən güclü elmi tərəfdən idarəetmə konsepsiyalarına, şüarlara və şifrələrə köçürülür.

Solomona görə "İnnovasiyalar bir fərqli oyunçunun iştirak etdiyi yaradıcı bir prosesin nəticəsidir və ya daha çox təşkilatın keyfiyyətə yeni bir vasitə-nəticə kombinasiyasına gətirib çıxarır, bazarda və ya bir firmanın əməliyyatlarında ilk dəfə tətqdim edilir".

İnnovasiya konsepsiyaları və onun təsviri

Klassik Schumpeterian təsvirində texniki dəyişiklik "əşyaların istehsalı metodunda tarixi və dönməz bir dəyişiklik" və "yaradıcı məhv" kimi tanınır [3]. Bu tərifə əsasən, praktikada texniki dəyişiklik aşağıdakı formalarda tətbiq oluna bilər:

- istehlakçılara yeni olan malların (məhsulların) və ya əvvəlki versiyalardan daha yüksək keyfiyyətin tətbiqi;
- istifadə olunan xüsusi sənaye və iqtisadi fəaliyyətlərdə yeni istehsal üsullarının həyata keçirilməsi;
- yeni bazarların açılması;
- yeni xammal ehtiyatlarının istifadəsi;
- sənaye sahələrində struktur dəyişikliklərinə gətirib çıxaran rəqabətin yeni formalarının həyata keçirilməsi.

Schumpeterian konsepsiyasına uyğun olaraq, innovasiya fərdi sənaye və bazar seqmentlərində struktur dəyişikliklərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən dəyişikliklərə (geniş (radikal) və ya kiçik (artan)) bağlıdır. Bu yanaşmada yeni istehsal üsulları mütləq yeni elmi kəşflərə əsaslanır. Digər sənaye sahələrində istifadə olunmuş texnologiyaların ilk istifadəsi də yeni metodlarla bağlı ola bilər. İnnovasiya məhsulun istehsal prosesləri və onun istifadəsi ilə bağlı olduğundan, bu konsepsiyanın məzmunu beynəlxalq inkişafda müxtəlif prinsiplərə əsaslanır və hər bir təsəvvür qrupu öz xüsusiyyətlərinə malikdir [4, s. 65-79].

Yeniliklərin əsas anlayışları və növləri (bəzən yeniliklərin "formasını" və ya "tipologiyasını" adlandırılır) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən müəyyən edilir. Bunların ən son yenilənməsi "yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş bir məhsulun (və ya xidmət) və ya prosesin, yeni bir marketinq metodunun və ya biznes təcrübələrinin iş yerlərinin təşkilində və ya xarici əlaqələrdə yeni bir təşkilati metodun tətbiqi" [5, s. 46].

Əvvəlki İƏİT-nin tərfi yenilikləri aşağıdakı kimi təsvir edir: "Yeni və ya təkmilləşdirilmiş hazır məhsulların uğurlu inkişafı və marketinqi, yeni və ya təkmilləşdirilmiş proseslərin və ya avadanlıqların kommersiya istifadəsi və ya yeni bir məhsulun tətbiq edilməsi üçün lazım olan bütün bu elmi, texniki, ticarət və maliyyə addımlarından sosial xidmətə yanaşma. AR-GE bu addımlardan yalnız biridir" [6].

Bu iki nümunədə "innovasiya" anlayışının təkamülü aydın görünür. 1980-ci illərdə innovasiyanın addımları diqqət mərkəzində idi və əsas diqqət yeniliklərin həyata keçirilməsinə, son zamanlarda isə tipologiyasına çevrildi. Son dövrlərdə yenilikləri digər dəyişikliklərdən ayırmaq üçün metodik cəhətdən bəzi dəyişikliklər olmuşdur.

Ümumilikdə innovasiyanın iki əsas (konseptual) aspekti fərqləndirilə bilər [22; 23]:

- innovasiya dəyişiklikləri təşviq edən bir proses kimi
- innovasiya yenilik ilə xarakterizə edilən bir hadisə, obyekt və ya ayrı bir məhsul kimi.

Ancaq bu təsnifat daha da genişləndirilə bilər. "Tədbir, obyekt və ya ayrı bir məhsul kimi innovasiya" bir neçə cəhətə bölüşdürülə bilər: "innovasiya- hadisə", "innovasiya-fiziki obyekt" və "innovasiya-yeni bir şeyin (yeni bir proses və ya bir şeyin) təşkili metodu" şəklində innovasiya aspektlərinin daha ətraflı təsnifatı hazırlanmışdır. Məsələn, Godin (2008) yeniliklərin 12 anlayışını aşağıdakı kimi təsvir edir:

A: innovasiya yeni bir şeyin prosesi kimi:

- innovasiya imitasiya kimi;
- innovasiya ixtira kimi;
- innovasiya kəşf kimi

B: innovasiya insanın yaradıcılıq qabiliyyəti kimi :

- innovasiya xəyal kimi;
- innovasiya ixtiraçılıq kimi;
- innovasiya yaradıcılıq kimi ;

C: yenilik həyatın bütün sahələrində dəyişiklik kimi:

- innovasiya mədəni dəyişiklik kimi;
- innovasiya sosial dəyişiklik kimi;
- innovasiya təşkilati dəyişiklik kimi ;
- innovasiya siyasi dəyişiklik kimi;
- innovasiya texnoloji dəyişiklik kimi;

D: innovasiya yeni məhsulun ticarəti kimi

Yeniliklərin aspekt və ölçülərinin daha ətraflı təsnifatı Ram, Cui və Wu (2010) tərəfindən verilmişdir. Müəlliflər yeniliklərin aşağıdakı aspektlərini fərqləndirirlər:

- innovasiya yeni bir şey kimi;
- innovasiya bir dəyişiklik qovşağı olaraq;
- innovasiya bir prosesi olaraq;
- innovasiya bir dəyər ölçüsü olaraq;
- innovasiya bir ixtira kimi.

İnnovasiya xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi yeniliklərin bir çox tərifində ifadə edilir. Müxtəlif innovasiya tərifləri yeniliklərin yuxarıda göstərilən geniş spektrini əks etdirir. Barnett (1953) innovasiyanı yeni bir şey kimi nəzərdən keçirir. "Hər hansı düşüncə, davranış və ya yeni bir şey mövcud formalardan keyfiyyətcə fərqlənir" [8], Drucker (1985) və O'Sullivan & Dooley (2009) dəyişikliyə belə yanaşır: "İnnovasiya sahibkarlar üçün xüsusi bir vasitədir, dəyişikliyi fərqli bir iş və ya fərqli xidmət üçün bir fürsət olaraq istifadə edən vasitədir. Təcrübə kimi təqdim oluna bilən, öyrədilə bilən, tətbiq oluna biləndir.

İnnovasiya aspektlərinin təhlili göstərir ki, ilk innovasiya anlayışlarından innovasiya aspektlərinin müzakirəsi inkişaf etmişdir. İnnovasiya yalnız dəyişiklik və ya fiziki obyekt kimi deyil, həm də dəyişiklik aləti və bu dəyişikliyin şərtləri kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, innovasiya aspektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- innovasiya yeni bir şey kimi (bəzi real obyekt: məhsul, xidmət və ya proqram);
- innovasiya yeni bir şey yaranması, bir proses kimi;
- innovasiya yeni bir şey yaratmaq üçün bir vasitə kimi;
- innovasiya yeni bir şey etmək üçün şərait (ətraf mühit) kimi ;
- innovasiya bir şeyin ideyası (konsepsiyası) kimi;
- innovasiya yeni bir şey etmək üçün insan qabiliyyətləri kimi;
- innovasiya dəyişiklik prosesi kimi.

İnnovasiyaların tarixi inkişafında əsas aspektlərin təhlilindən sonra əvvəlki analiz mərhələsində seçilmiş yeniliklərin aspektlərini necə əks etdirdiyini öyrənmək üçün müxtəlif tədqiqatlardakı yeniliklərin təriflərinə daha yaxından baxdıqda aydın olur ki, yeniliklərin əsas xüsusiyyətləri fərqli şərtlərə imkan verən yenilik elementinin olmasıdır [10; 23; 24].

İnnovasiya prosesləri

Bir sıra alimlər tərəfindən qəbul edilmişdir ki, "yenilik" meyarı innovasiyaların yeganə kriteriyası ola bilməz, amma praktikada istifadə edilən tətbiqə çevrilmək üçün ixtira və ya ideyalar yenilik qazanır [11;12;14].

1960-cı illərin sonlarında innovasiyaların bir çox konseptual tərifləri hazırlanmışdır. Məsələn, Robertsona görə yeniliklər mövcud formalardan keyfiyyətcə fərqlənən yeni bir fikir, davranış və ya obyekt olaraq praktikada həyata keçirilir və tətbiq olunur" [11, s. 14]. 1960-cı illərin sonlarında baş verən bəzi yeniliklər də "innovasiya bir yenilik

(və ya yenilik qaynağı)" konsepsiyasına yönəlmişdir. Mohrə görə yenilik özünün izləyicilərinə yeni bir məhsul və ya proses hazırlaya bilən "yeni" bir şey yaratma mənbəyi ola bilər [11]. Innovasiya konsepsiyasını təqdim edən müəllif öz işində bir yeniliyi "bu vəziyyət üçün yeni olan vasitələrin və ya məqsədlərin tətbiqi vəziyyətinin müvəffəqiyyətlə tətbiqi" kimi təsvir edir [12, s. 112].

Bu, 1960-cı illərdə yeniliklər əsasən "konseptual aspektləri" ilə təfsir edilən təriflərin mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini nəzərə almadan şərh edilir və ümumiyyətlə, bazarlar və ya fərdi ölkələr deyil, şirkətlərlə bağlı nəzərdən keçirilir [25; 11]. 1980-ci və 1990-cı illərdə "yeni firma", "yeni bazar" və "dünya iqtisadiyyatına yeni" kimi yeniliklərin təsnifat xüsusiyyətlərini əks etdirən bir sıra əhəmiyyətli metodoloji prinsiplər təklif edilmişdir [15; 26].

Rogersin innovasiya tərfi yenilik və yenilik arasındakı əlaqələri anlamaq üçün də vacibdir [13]. Onun fikrincə yenilik "fərdi və ya övladlığa götürmə digər bir vahid tərəfindən yeni qəbul edilən bir fikir, təcrübə və ya obyektidir" [13, s. 12]. Bu tərifə uyğun olaraq, innovasiyanın "yenilik" meyarı, qəbul edənlərin (ardıcılıları) seçimi və qəbul edilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, ideyanın, obyektin və ya praktikanın ideyanın qəbulu dövründə edilən yenilikçi sayılır və o, özündən əvvəlki qəbul edənlər tərəfindən "yeni" hesab olunur. Ancaq ideyanın, obyektin və ya praktikanın yenilik kimi təsnif edilməsi, meyar sistemdə digər izləyicilərin bu ideyanı, obyekti və ya innovasiyanı tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, yenilik haqqında məlumatın mövcudluğu "yenilik" meyarlarının təhrif edilmədiyi və yeniliklərin tətbiq olunduğu andan etibarən nümayəndənin təqibçisi tərəfindən "yeni bir şey" kimi qəbul edildiyi də başa düşülür. Rogersin konsepsiyasını araşdıraraq inkişaf etdirən Walker etdiyi araşdırmada innovasiya təsvirini daha da ümumiləşdirmişdir [14]. Walker yeniləməsinə görə "yeni ideyalar, obyektlər və tətbiqlər yaradılan, inkişaf etdirilən və ya yenidən icra edilən və yeni və yeni qəbul edilən vahid olan bir prosesdir" [14, s. 313].

Yeniliklərin təriflərində əsas konseptual cəhət yalnız "yeni" idi [15; 14; 13]. Xüsusilə, bir neçə tədqiqatçı (məs. Vergragt, Dakhli və de Clercq) yenilik ilə bağlı dəyişikliklərin istifadəçilər tərəfindən sosial məzmununda nəzərə alınmasının lazım olduğunu fərz etmişdir. Buna görə, institusional səviyyədə innovasiyalar bir kəşf deyil, ictimai bir proses hesab edilməlidir. Bu, 10 təşkilatın strukturuna və prosedurlarına təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Innovasiya məqsədi əlavə dəyər yaratmaq olan təşkilatların fəaliyyətinə və inkişafına müsbət təsir göstərir. Buna görə, innovasiya yalnız təşkilatlar üçün əlverişli nəticələrə malik olan dəyişiklikləri əhatə edə bilər. Sonrakı inkişaflarda O'Sullivan və Dooley yeniliklərin konseptuallaşdırılması üçün vacib olan fərziyyəni ifadə edir [24]. Onların fərziyyəsinə görə, innovasiya istifadə üçün məhsulun dəyərinin yüksəldilməsinə yönəlmiş dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, eləcə də innovasiyanı qəbul etmək üçün biliklərin inkişafına kömək etmək prosesidir. Innovasiyanın bu konsepsiyası dəyişikliklərə kömək edən bir

fakt kimi daha aydın şəkildə yeniliklərin müəyyənləşdirilməsinin bir çox aspektlərini əks etdirir. İnnovasiya bir dəyər müəyyənləşdirən konsepsiya kimi yeniliklərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir. Bu konsepsiyada yenilik rəqabət üstünlüyü qaynağı olaraq təyin olunur və iqtisadi artım və rəqabət mühitində şirkətin inkişafının əsas şərtləri üçün həlledici bir fakt kimi qəbul edilir [16, s. 158-176]. Təşkilati baxımdan yeniliklərin qəbul edilməsi əməliyyat effektivliyinin yaxşılaşdırılmasına, dinamik dəyişən biznes mühitində şirkətlərin davamlı inkişafını təmin edən daha yaxşı bir iş təcrübəsi, rəqabət üstünlüyü və elastikliyin yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Daha geniş istifadə olunan konsepsiya yeni məlumatların yaradılması üçün yenilikləri bir vasitə kimi müəyyənləşdirir. [17, s. 1069–1085; 27]. Bu kontekstdə, yeni bir konsepsiya mövcud yeniliklərə daxil edilmiş yeni məhsulların, xidmətlərin, proseslərin və paradigmalara istifadəsinin yeni düşüncə və yeni bilik yollarına gətirib çıxarması mövqeyinə əsaslanır. Bu təkrarlanan bilik dövrü və yeni məlumatların yaradılması öz növbəsində yenilikçi proseslərin intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Radikal və artan yeniliklərin öyrənilməsi yeniliklərin konseptuallaşdırılması üçün də əhəmiyyətlidir [18, s. 682-695]. Radikal yenilik iqtisadiyyatda Schumpeterin araşdırmalarından sonra iqtisadi artım üçün hərəkətverici bir qüvvə kimi qəbul edilir [3]. Müxtəlif tədqiqatlarda istifadə edilən terminoloji və radikal yeniliklərin tərfi tədqiqatın xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənir [29; 30]. Bu cür yeniliklərin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı anlayışlar istifadə edilmişdir: "həqiqətən yeni" [31], "cəhd" ([32], "ayrı-ayrı yenilik" [33]. Digər bir problem radikal yeniliklərin ölçülməsi ilə bağlıdır. Məsələn, Schumpeterian nəzəriyyəsində radikal və digər yeniliklər arasında aydın fərq yoxdur. Schumpeterə görə, "yaradıcı 11 diskursiya" köhnə texnologiyayı əvəz edir və kəmiyyət ölçülməsinə məruz qalan yeni iş imkanlarını genişləndirir. Dahlin və Behrens kimi yazıçılar ixtiraların radikallığının dərəcəsini innovasiya fəaliyyətinə əsaslanan fikirlərin təbiətinə, eləcə də yenilikdə yeni məlumatların və sistemli məlumatların məzmununa birləşdirir (bağlayır)[19]. Kompleks innovasiya anlayışının təbiəti 1970-ci illərin sonlarında və 2000-ci illərdə olduğu kimi, 2000-ci illərin sonlarında da müxtəlif tədqiqatlardakı yeniliklərin tərifində əks etdirilmişdir. Bu təriflər yenilik proseslərinin kompleks təbiətini tez-tez vurğulayır. Texnoloji yeniliklərin xətti modelləri Ar-Ge prosesində əsas addımların təsvir edilməsi və faktlardan sonra layihələrin sənədləşdirilməsində faydalıdır, lakin prosesi real vaxtda başa düşmək üçün xüsusilə faydalı deyil. Xətti modellər baş verənləri, onların necə baş verdiyini təsvir edir və bir növ mövcud olmayan qaydada inancın gücləndirilməsinə meyllidir [20]. Digər modellərdə yeniliklər geniş bir fəaliyyət, təşkilat və vaxt aralığında kəsilir. Boru kəmərinin hər hansı bir hissəsi pozularsa və ya sıxılarsa, axın yavaşlayır [34]. İnnovasiyanı düzgün, yaxşı davranışlı xətti bir proses kimi təsvir edən modellər də mövcuddur. İnnovasiya çox mürəkkəb, qeyri-müəyyəndir və çox vaxt müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. İnnovasiyanı ölçmək də çətinidir və iqtisadi, texnoloji və

digər növ məhdudiyyətləri təmin etmək üçün kifayət qədər texniki bilik və eyni zamanda mükəmməl bazar qərarının sıx əlaqələndirilməsi tələb edilir. Yenilik prosesi yalnız qurğu təminatı deyil, kompleks sistemdə bir sıra dəyişikliklər kimi nəzərdən keçirilməlidir. [34]. İnnovasiya yalnız texnologiyanın inkişafı deyil, maliyyələşdirmə yolu, marketinq və marketinq əlaqələrinin yolu, strateji tərəfdaşlıq yaratma yolu, hökumətlə əlaqə qurma yoludur. Biznesin yenilikçi xarakteri şirkətdə yayılmalıdır [2]. Bu təriflər əsasən innovasiyalı yeni məhsullar üçün sinonimdir, amma laqeydlilik və ya ən azı mövcud məhsullar ilə yeni bazarlara daxil olmaq kimi strategiya yeniliyinə tamamilə zəmanət vermir. Bu strategiyaya əsaslanan yeniliklər bir çox firmanın heç vaxt təqib etmədiyi yeni bir sərhəddir. Bu təhlildən aşağıdakı nəticələr göstərilə bilər: 1) İnnovasiya tərifləri yalnız yenilik ilə deyil, həm də bazarda dəyişiklik və məhsuldarlıq ilə bağlıdır. 2) İnnovasiya dəqiq, hərtərəfli və ümumi qəbul edilən təsəvvürlə (məsələn, "inflasiya", "amortizasiya", "borc" və digər) qəbul edilmiş və ümumi qəbul edilən iqtisadi terminlər bilməz. 3) İnnovasiya idarə heyəti konsepsiyası və elmin müxtəlif sahələri üçün innovasiya məsələsinin müxtəlif aspektləri. İqtisadi nəzəriyyəyə görə, innovasiya "yeni" anlayışına yaxındır, idarəetmə üçün isə "innovasiya məsələlərinin dəyərinin (rəqabət üstünlüyü) yaradılması" xüsusiyyətidir. Aşağıda innovasiya konsepsiyasının tarixi inkişafı haqqında bir təsvir verilir.

İnnovasiyanın 6 aspekti:

- Yenilik baxımından,
- Təyinatın fokusudur,
- Yaratma (ixtira).
- Yeni bir məhsul, xidmət, əşyaların icad edilməsi və obyektlər haqqında yeni düşüncə tərzı və ya inkişaf etdirmək üçün resursların (insanlar, vaxt və pul) istifadəsi,
- Diffuziya və öyrənmə,
- Məhsul, xidmət və ya fikir əldə etmək, dəstəkləmək və ya istifadə etmək,
- Hadisə,
- Tək məhsul, xidmət, fikir və ya qərarın inkişafı kimi ayrı-ayrı hadisələr,
- Dəyişkən (artan və ya radikal) dəyişikliklərin edilməsi. Bəzi yeniliklər kiçik düzəlişlərdir, digər yeniliklər isə təbiətdə radikal və ya dayanıqlıdır.
- Proses (firma səviyyəli) innovasiya tək bir hərəkət deyil, bir firmanın bir nəticəyə (yəni yeniliyə) gətirib çıxarması üçün həyata keçirilən bir sıra fəaliyyətlərdir.
- Müntəzəm (region, təbiət, və s.) səviyyəli proses.

Fərdi və ya firma hüduqlarından kənarda hərəkət edin. İnnovasiya aktında mühüm amillər kimi institusional çərçivələrə, sosial-siyasi şəbəkələrə və proksimal amillərə diqqət ayırın.

Mənbə: Ahmed və Çoban tərəfindən 2010-cu ildə adaptasiya edilmişdir.

İnnovasiya aspektlərinin təhlili göstərir ki, ilk innovasiya anlayışlarında innovasiya aspektlərinin müzakirəsi inkişaf etmişdir. İnnovasiya yalnız dəyişiklik və ya

fiziki obyekt kimi deyil, həm də dəyişiklik aləti və bu dəyişikliyin şərtləri kimi qiymətləndirilir.

İnnovasiyaların tarixi inkişafda əsas aspektlərinin təhlili sonrasında, əvvəlki analiz mərhələsində seçilmiş yeniliklərin aspektlərinin necə əks etdirdiyini öyrənmək üçün müxtəlif tədqiqatlardakı yeniliklərin təriflərinə daha yaxından baxırıq.

Bu təriflərdən anlayırıq ki, yeniliklərin əsas xüsusiyyətləri fərqli şərtlərə imkan verən innovasiya elementinin olmasıdır [10; 23; 24]. 1960-cı illərin sonlarında yeniliklərin bir çox konseptual tərifləri hazırlanmışdır. Məsələn, Robertson yenilikləri mövcud formalardan keyfiyyətə fərqlənən yeni bir fikir, davranış və ya şey praktikada həyata keçirilir və tətbiq olunur" [11, s. 14]. 1960-cı illərin sonlarında baş verən bəzi yeniliklər də "yenilik bir yenilik (və ya yenilik qaynağı)" konsepsiyasına yönəlmişdir. Mohrə görə, yenilik özünün izləyicilərinə yeni bir məhsul və ya proses hazırlama bilən "yeni" yaratma mənbəyi ola bilər [12]. İnnovasiya konsepsiyasını təqdim edən müəllif öz işində bir yeniliyi "bu vəziyyətə yeni olan və-sitələrin və ya məqsədlərin tətbiqi vəziyyətinin müvəffəqiyyətlə tətbiqi" kimi təsvir edir [12, s. 112].

Bu, 1960-cı illərdə yeniliklərin əsasən "konseptual aspektləri" ilə təfsir edilən təriflərin mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini nəzərə almadan şərh edilir və ümumiyyətlə, bazarlar və ya fərdi ölkələr deyil, şirkətlərlə bağlı nəzərdən keçirilir [25; 11; 12]. Rogersin innovasiya tərfi yenilik və yenilik arasındakı əlaqələri anlamaq üçün də vacibdir [13]. Onun fikrincə innovasiya "fərdi və ya götürülmə digər bir vahid tərəfindən yeni qəbul edilən bir fikir, təcrübə və ya obyektidir" [13, s. 12]. Bu tərif "yeniliyin" müstəqilliyini, yenilikçilik dövründən, fəaliyyət göstərdiyi mühitdən və innovasiyanı qəbul edənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, "yeni" termininin mahiyyətini aydınlaşdırır. Bu tərifə uyğun olaraq, innovasiyanın "yenilik" meyarı qəbul edənlərin (ardıcılılarının) seçimi və qəbul edilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, ideyanın, obyektin və ya praktikanın ideyanın qəbuledici dövründə yenilikçi sayılır və o, valideynləri qəbul edənlər tərəfindən "yeni" hesab olunur. Ancaq ideyanın, obyektin və ya təcrübə sistemdə digər izləyicilərin bu ideyanı, obyektini və ya yenilik tətbiqini əvvəllər qəbul etdikləri və ya qəbul etmədikləri ilə əlaqələndirə bilməməsindən asılı olmayaraq, bir innovasiya olaraq təsnif edilir. Xətti modellər baş verənləri təsvir edir, necə baş verdiyini təsvir edir və mövcud olmayan bir növ qaydada inancın gücləndirilməsinə meyillidir [20]. Digər modellərdə yeniliklər geniş bir fəaliyyət, təşkilat və vaxt aralığında kəsilir. Boru kəmərinin hər hansı bir hissəsi pozulsa və ya sıxılsa, axın yavaşlayır [34]. Yenilikləri düzgün, yaxşı davranışlı xətti bir proses kimi təsvir edən modellər, İnnovasiya çox mürəkkəb, qeyri-müəyyən, bir qədər pozğundur və çox növ dəyişikliklərə məruz qalır. İnnovasiyanı ölçmək də çətindir və iqtisadi, texnoloji və digər növ məhdudiyyətləri təmin etmək üçün kifayət qədər texniki bilik və mükəmməl bazar qərarının sıx əlaqələndirilməsini tələb edir. İnnovasiya prosesi yalnız komputer sistemində deyil, həm də bazar şəraitində, istehsalatın imkanları və bilik, innovasiya

təşkilatının sosial kontekstində, kompleks bir sistemdə bir sıra dəyişikliklər kimi nəzərdən keçirilməlidir [35]. İnnovasiya yalnız texnologiya inkişafı deyil, (buraya) maliyyələşdirmə yolu, marketinq və marketinq əlaqələri yolu, strateji tərəfdaşlıq yaratma yolu, hökumətlə əlaqə qurma yolu daxildir.]. Bu təriflərə əsasən innovasiya yeni məhsullar üçün sinonimdir, amma laqeydlik və ya ən azı mövcud məhsullar ilə yeni bazarlara daxil olmaq kimi strategiya yeniliyinə tamamilə zəmanət vermir. Bu strategiyaya əsaslanan yeniliklər bir çox firmanın heç vaxt təqib etmədiyi yeni bir sərhəddir. Bu analizdən aşağıdakı nəticələr göstərilə bilər: 1) İnnovasiya tərifləri yalnız yenilik ilə deyil, həm də bazarda dəyişiklik və məhsuldarlıq ilə bağlıdır (fəth və yeni məhsulların sürətli təşviqi). 2) İnnovasiya dəqiq, hərtərəfli və ümumi qəbul edilən təsəvvürlə (məsələn, "inflyasiya", "amortizasiya", "borc" və digər qəbul edilmiş və ümumi qəbul edilən iqtisadi terminlər) konsepsiya edilə bilməz. 3) İnnovasiya idarə heyəti konsepsiyası və elmin müxtəlif sahələri üçün innovasiya məsələsinin müxtəlif aspektləri. İqtisadi nəzəriyyəyə görə, innovasiya "yeni" anlayışa yaxındır, idarəetmə üçün isə "innovasiya məsələlərinin dəyəri (rəqabət üstünlüyü) yaratmaq" xüsusiyyətidir.

Nəticə

Bu məqalədə anlayışların, aspektlərin, təriflərin və yeniliklərin növləri təhlil edilmişdir. Bu analizdən aşağıdakı nəticələr alınır:

- 1) İnnovasiya konsepsiyası uzun inkişaf tarixinə malikdir. XIX əsrin sonlarına qədər yeniliklər və yeniliklər cəmiyyəti açıq və ya dolayısı ilə rədd edilmiş və inkar edilmişdir. XIX əsrin son onilliklərindən 1960-cı illərə qədər innovasiyalara olan maraq artıb və innovasiya tədqiqatları üçün əsas yaradılmışdır. 1960-1990-cı illər innovasiya konsepsiyası üçün "qızıl dövr" adlandırılabilir. Bu dövrdə yeniliklərin əsas anlayışları və yaxşı qurulmuş metodologiya, yeniləşdirmə proseslərinin analiz modelləri hazırlanmışdır. Ancaq 2000-ci illərdə yeniliklər daha çox səslənmə və yenilik anlayışına çevrildi. İnnovasiya modelləri makrosəviyyədə fərdi firma səviyyəsinə keçdi. İnnovasiya konsepsiyasının vahid və qəbul edilmiş bir təsəvvürü yoxdur.
- 2) İnnovasiya tipologiyası daha çox və ya daha yaxşı strukturlaşdırılmış sistemdən çox sayda müxtəlif elementli bir sistemə keçdi. Artıq müəyyən edilmiş innovasiya növləri (məhsul və ya proses innovasiyası kimi) ilə yanaşı, yeniliklərin tamamilə yeni növləri də var (məsələn, yaranan yenilik və ya üzvi innovasiya). Yeniliklərin bu yeni növləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən tez-tez müxtəlif şəkildə istifadə olunur və nadir hallarda anlaşılın anlayışa malikdir.
- 3) İnnovasiya konsepsiyaları və tipologiyasındakı təkamül tendensiyaları yenilikçilik nəzəriyyəsində problemlər yaradır.

Ədəbiyyat

1. Drucker P.F. (1998). The Discipline of Innovation // *Harvard Business Review*, pp. 149–156.
2. Rasul F. (2003). The Practice of Innovation—Seven Canadian Firms in Profile // *Industry Canada*.
3. Schumpeter J.A. (1934). The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interests and The Business Cycle // London: *Oxford University Press*.
4. Linton J. 2002. Implementation Research: State of The Art and Future Directions // *Technovation*, Vol. 22, No. 2, pp. 65–79.
5. OECD (2005). Oslo Manuals. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, 3rd edition // *OECD*, Paris.
6. OECD (1981). The Measurement of Scientific and Technical Activities // *OECD*, Paris
7. Godin B. (2008). Innovation: the History of a Category // *Working Paper No. 1, Project on the Intellectual History of Innovation*, Montreal: INRS. 62 p.
8. Ram J., Cui B., Wu M.L. (2010). The Conceptual Dimensions of Innovation: A Literature Review // *Proceedings of the International Conference on Business and Information*, Sapporo, Japan, 3rd–5th July, 2010
9. Barnett H.G. (1953). Innovation: the Basis of Cultural Change // New York: *McGraw Hill*.
10. Knight K. (1967). A Descriptive Model of the Intra-Firm Innovation Process // *The Journal of Business*, Vol. 40, No. 4, pp. 478–496
11. Robertson T.S. (1967) The Process of Innovation and Diffusion of Innovation // *Journal of Marketing*, No. 31, pp. 14–19
12. Mohr L.B. (1969). Determinants of Innovation in Organizations // *American Political Science Review*, Vol. 63, No. 1, pp. 111–126.
13. Rogers E.M. (2003). Diffusion of Innovation (5th Ed.) // New York, NY 10020: *The Free Press*.
14. Walker R. (2006). Innovation Type and Diffusion: an Empirical analysis of Local Government // *Public Administration*, Vol. 84, No. 2. 311–335.
15. Kwon T., Zmud R. (1987). Unifying the Fragmented Models of Information Systems Implementation // *Critical Notes in Information Systems Research*, Edited By R.J. Boland Jr. and R.A. Hirschheim, pp. 227–251 // *John Wiley & Sons, Inc.*
16. Johannessen J.-A. (2009). A Systemic Approach to Innovation: The Interactive Innovation Model // *Kybernetes*, Vol. 38 No: 1/2, pp. 158–176.
17. Acs Z. J., Anselin L., Varga A. (2002). Patents and Innovation Counts as Measures of Regional Production of New Knowledge // *Research Policy*, Vol. 31, No. 7, pp. 1069–1085.
18. Ettlie J.E., Bridges W.P., Okeefe R.D. (1984). Organization Strategy and Structural Differences for Radical versus Incremental Innovation // *Management Science*, Vol. 30, No. 6, pp. 682–695.

19. Dahlin K., Behrens D. M. (2005). When Is an Invention Really Radical? Defining and Measuring Technological Radicalness // *Research Policy*, Vol. 34, No. 5, pp. 717–737.
20. Carlsson B., Stankiewicz R. (1991). On the Nature, Function, and Composition of Technological systems // *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 1, pp. 93–118.
21. Hollestein, 1996
22. Cooper J.R. (1998). A Multidimensional Approach to the Adoption of Innovation // *Management Decision*, Vol. 36, No. 8, pp. 493–502.
23. Gopalakrishnan S., Damanpour F. (1997). A Review of Innovation Research in Economics, Sociology and Technology Management // *Omega*, Vol. 25, No. 1, pp. 15–28.
24. O'Sullivan D., Dooley L. (2009). Applying Innovation // *Sage Publications, In*
25. Carroll J. (1967). A Note on Departmental Autonomy and Innovation in Medical Schools // *The Journal of Business*, Vol. 40, No. 4, pp. 531–534
26. Bacon F.R., Butler T.W. (1998). Achieving Planned Innovation: A Proven System For Creating Successful New Products and Services // New York: *Free Press*.
27. Strambach S. (2002). Change in the Innovation Process: New Knowledge Production and Competitive Cities—The Case of Stuttgart // *European Planning Studies*, Vol. 10, No. 2, pp. 214–231.
28. Prabhu və Chandy, 2009
29. Dewar R.D., Dutton J.E. (1986). The Adoption of Radical and Incremental Innovations - an Empirical-Analysis // *Management Science*, Vol. 32, No. 11, pp. 1422–1433.
30. Song M.X., Montoya-Weisse M.M. (1998). Critical development activities for really new versus incremental products // *Journal of Product Innovation Management*, Vol. 15, No. 2, pp. 124–135
31. Rice M.P., Colarelli O'Connor G., Peters L.S., Morone J.B. (1998). Managing Discontinuous Innovation // *Research technology Management*, Vol. 41, No. 3, pp. 52–58
32. Priest W.C., Hill C.T. (1980). Identifying and Assessing Discrete Technological Innovations: An Approach to Output Indicators // *National Science Foundation, Washington*.
33. Botkin J., Dimancescu D., Stata R. (1983). The Innovators: Rediscovering America's Creative Energy // Harper and Row
34. Kline S. J., Rosenberg N. (1986). An Overview of Innovation. In: Landau R., Rosenberg N. (Eds). The Positive Sum Strategy // Washington, D.C.: *National Academy Press*, pp. 275–305.

İNNOVASİYA SAHİBKARLIĞININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEYİLLƏRİ

A. A. Zeynalov

Doktorant, “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrası, UNEC
anar.zeinal@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 21 noyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 21 November 2017; accepted 15 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi sürətlə qloballaşan dünyada innovasiya sahibkarlığının iqtisadi rəqabətə və inkişafa təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatındakı sahibkarlıq fəaliyyətinin cari vəziyyətinin təhlili, ölkəmizin iqtisadi inkişafına innovativ sahibkarlığın verdiyi töhfələrin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, sürətlə güclənən rəqabət mühitində dayanıqlılıq nümayiş etdirmək üçün dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətləri zamanı məhsullarını, xidmətlərini və istehsal üsullarını davamlı olaraq dəyişdirmələri və yeniləmələri istiqamətində iqtisadi və ictimai fayda təmin edəcək yeni fikirlər, üsullar, məhsullar və s. inkişaf etdirmək və bunların tətbiq edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə araşdırılmış və uğurlu təcrübələr göstərilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ölkəmizdə innovasiya sahibkarlığının inkişaf perspektivləri təhlil edilmiş, həyata keçirilməli olan tədbirlər üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, sahibkarlıq, iqtisadi inkişaf, innovativ inkişaf, global iqtisadiyyat .

Jel Classification: O39; O10

ТЕНДЕНЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Резюме

Основной целью исследования является изучение механизмов воздействия инновационного предпринимательства в быстро глобализирующемся мире на экономическую конкуренцию и развитие, анализ текущего состояния предпринимательской деятельности в экономике Азербайджана и определение усилий, вложенных в экономическое развитие страны инновационным предпринимательством. Научная новизна исследования заключается в развитии новых мыслей, методов, продукции и пр., обеспечивающих экономическую и общес-

твенную рационализацию в направлении постоянного изменения и обновления продукции, услуг и способов производства в ходе экономической деятельности государств для демонстрации устойчивости в быстро усиливающейся конкурентной среде и исследовании международного опыта по их внедрению и представлении удачных опытов. В результате исследования проанализированы перспективы развития инновационного предпринимательства, выставлен ряд предложений относительно предпринимаемых мер.

Ключевые слова: инновация, предпринимательство, экономическое развитие, инновационное развитие, глобальная экономика .

STATE REGULATION INCLINATIONS OF INNOVATIVE OWNERSHIP

Abstract

The main purpose of research is the learning of influence mechanisms of innovative ownership to economic competition and development in rapidly globalizing world, analyzing of current situation of ownership activity in Azerbaijan economy and determining of contributions of innovative ownership to economic development of our country. The scientific innovation of research consists of improving new thoughts, methods, products that will provide economic and public benefit in the direction of continuously changing and renewing of products, services and production methods during economic activities of states for demonstrating durability in the rapidly growing competition environment. The international practices had been researched for applying of them and its result was successful. As a result of research, the development prospects of innovative ownership in our country have been analysed and offered actions which may be necessary to do.

Keywords: innovation, ownership, economic development, innovative development, global economics.

Giriş. Dünya iqtisadiyyatının qeyri-stabilliyi fonunda hər bir ölkədə iqtisadiyyatın diversifikasiyası önəmli məqsədə çevrilmişdir. Bu məqsəd Azərbaycan üçün də prioritet məsələlərdən biridir.

Qlobal rəqabətin güclənməsi istehsal və xidmət sahələrini şaxələndirir ki, bu da öz növbəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin əhəmiyyətini getdikcə artırır. Sahibkarlıq, iqtisadi və sosial inkişafda, yeni texnologiya istehsalında, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasında, regionlar üzrə inkişaf disbalansının azaldılmasında və beynəlxalq rəqabətdə açar rol oynayır. İnnovativ sahibkarlar isə bu sahələrdə daha çox fayda verir.

İqtisadiyyatlar ev təsərrüfatları, müəssisə və şirkətlərdən ibarətdir. Hər hansı kiçik müəssisə iqtisadiyyatın ayrılmaz bir hissəsidir. Müəssisə və şirkətlər olmasa,

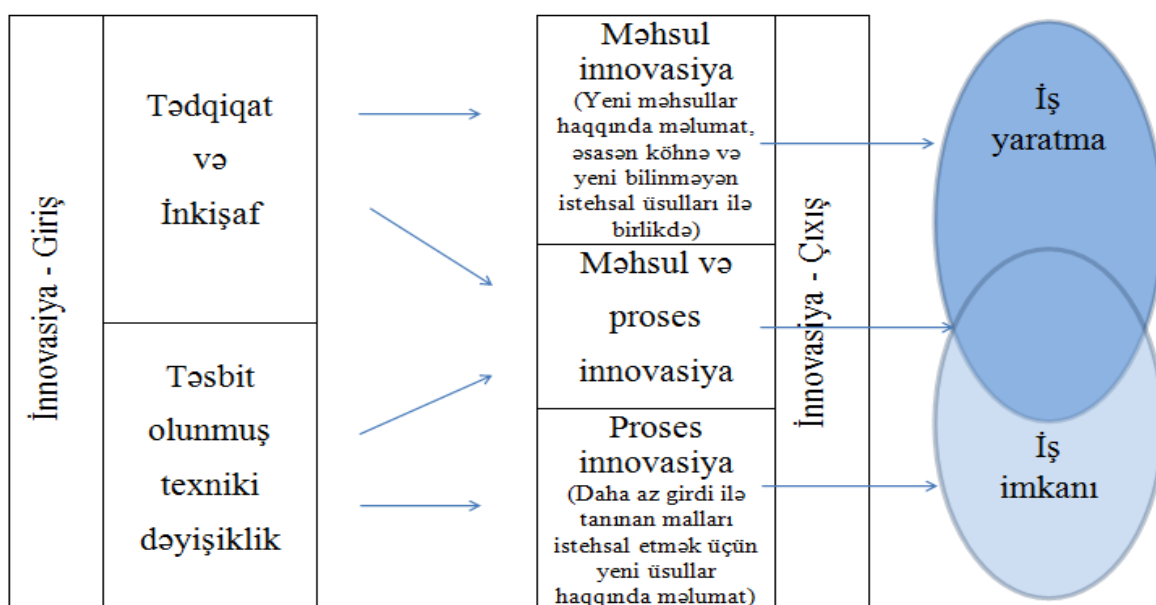
iqtisadiyyatımız ayaqda qala bilməz. Amma hər bir müəssisə cəmiyyətin tələbatını təmin etmək üçün inkişaf etməlidir. Hər fəaliyyətdə, işgüzar, innovativ və bacarıqlı olmaq zəruridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti gəlir generasiya edərək, iqtisadiyyatda maliyyə dayanıqlılığını təmin edir. Bu da öz növbəsində sahibkarlıqda yeniliklərin tətbiqini daha əhəmiyyətli hala gətirir. Nəzərə alınmalıdır ki, sahibkarlar yalnız bu və ya digər həll yolları “istehsal edən” subyektlər deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın innovatorlarıdır.

Innovasiya və sahibkarlıq rəqabətə davamlı və dinamik iqtisadiyyatların əsası kimi qəbul edilir. Aparılan bir çox araşdırmalarda iqtisadi artımla sahibkarlıq arasında müsbət bir əlaqə olduğu və məşğulluğun artmasının mühüm bir qisminin innovativ sahibkarlıq tərəfindən təmin edildiyi ifadə edilir [1].

İnnovativ sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi

Siyasətçilər iqtisadi artımı təmin etmək, həmçinin qlobal iqtisadi və maliyyə böhranının aradan qaldırılmaq üçün səyləri ümumi fonda birləşdirəndə, konkret diqqəti innovasiya sahibkarlığına yönəltmişlər. Belə ki, bu, iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi nəzəriyyəyə görə, innovasiya və texnoloji inkişaf işsizliyə müəyyən mənada mənfi təsir göstərir, lakin innovasiya sayəsində məhsuldarlığın artması və xərclərin azaldılması yeni iqtisadi subyektlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır.

Şəkil 1. *İnnovasiyanın iki üzü: məhsul və proses innovasiyanın məşğulluğa necə təsir göstərir [2].*

Aşağıdakı şəkildə göstərildiyi kimi, innovativ sahibkarlıq innovativ müəssisələr, kiçik və orta müəssisələr, eləcə də gənc və yüksək inkişaf nümayiş etdirən müəssisələrin kəsişməsindən ortaya çıxır.

Şəkil 2. *İnnovasiya sahibkarlığı üçün modul [3].*

Ümumiyyətlə innovativ sahibkarlığa gəlcə, inzibati idarəetmə sistemi, qüvvədə olan qanunvericilik və bu sahədə olan dövlət siyasəti innovativ şirkətlərin böyüməsinə təsir göstərə bilən amillər hesab olunur. İnnovasiya yönümlü yeni müəssisələr, başlanğıc və inkişaf mərhələsində inzibati idarəetmə strukturundan xüsusilə təsirlənir:

- Sadələşdirilmiş inzibati sistem vasitəsilə maneələrin azaldılması sahibkarlığı stimullaşdırır. Əks halda isə, əhəmiyyətli xərclər və mürəkkəb qeydiyyat prosesləri sahibkarlıq fəaliyyətinə mane ola bilər;
- Uzun və xərctutumlu qeydiyyat prosedurları, şirkətin ən kövrək olduğu vaxtlarda sahibkarın və maliyyə resurslarının əməliyyat fəaliyyətindən uzaqlaşdırılmasına səbəb olur;
- Az inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, hüquqi baxımdan çətin və uzun qanunvericilik proseduru sahibkarların biznes fəaliyyətlərini qeyri-formal qaydada aparmağa meyilləndirə bilər. Bunun nəticəsində, sahibkarların qanunlarla təmin olunan imkanlar və himayədən məhrum olmaları, onların işlərinin genişlənmələri üçün zərərli ola bilər.

Bütövlükdə innovasiya sahibkarlığı üçün, dörd siyasi aspekt üzrə ümumi vəzifələr daxildir və xüsusilə aktualdır:

- Müflisləşmə haqqında qanunvericilik: fiziki şəxslər və şirkətlər üçün maliyyə çətinlikləri, administrasiya, müflisləşmə və ləğvetmə ilə bağlı tənzimləyici norma və qaydalar;
- İnzibati struktur: giriş və böyümə, pul ehtiyaclarını və bürokratiya səviyyəsini, yeni şirkət qurmaq üçün zəruri prosedur qaydalara riayət olunmasını və biznes subyektlərinin ilkin mərhələdəki böyüməsini ifadə edir;
- Məhsul bazarı haqqında qanunvericilik: rəqabətin əlverişli olduğu məhsul bazarında rəqabətin artırılması və ya təşviq edilməsi;
- İntellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik: intellektual mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi.

İnnovasiya sahibkarlığı ilə bağlı əsas siyasi aspektlər:

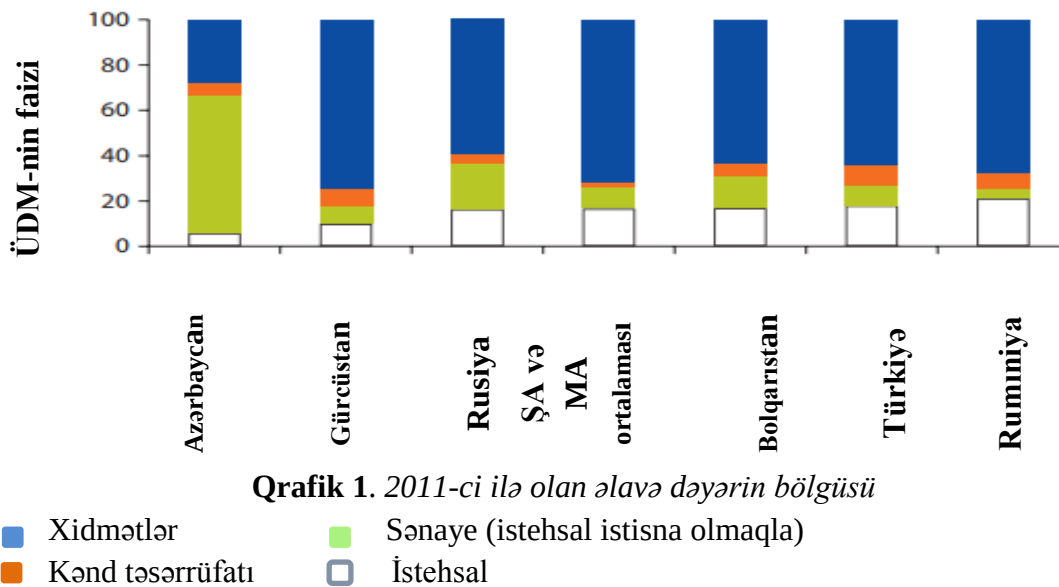
- **Maliyyə xidmətlərinə və resurslarına çıxış**: bir müəssisəni yaratmaq və işlətmək üçün lazım olan sərmayəyə sahib olmaq. Bu, borcların maliyyələşdirilməsi, vençur kapitalı, “iş mələkləri” (yüksək qazancılara sahib, özləri də bir sahibkar olan şəxslər) və digər maliyyə növlərindən ibarətdir. Maliyyənin formalaşması innovativ yeni təşəbbüslərin yaradılması, həyatda qalması və böyüməsində əsas hərəkətverici faktordur. Belə ki, yeni təşəbbüslərin innovativ layihələrə sərmayə qoymalarını, məhsuldarlıq inkişaf etdirmələrini, böyümələrini maliyyə etmələrini və bazar tələbini ödəmələrini təmin edir.
- **İnformasiya və biliyə çıxış**: innovativ sahibkarlıq fəaliyyətlərini bəsləyən müxtəlif özəl, dövlət və akademik informasiya əlaqələrini əhatə edir. Müəssisələr arasında texnoloji əməkdaşlıq, universitet-sənaye interfeysi, “Araşdırma və İnkişaf” investisiyaları və innovasiyaya qarşı digər investisiyalar, intellektual mülkiyyət sistemləri və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına daxilolma ilə məşğul olur. İnformasiya və bilik innovativ sahibkarlıq üçün əsas təşkil edir, çünki innovasiya yönümlü sahibkarlıq imkanlarının əsas mənbəyidir.
- **Bazar mühiti**: daxili və xarici bazarlara daxilolma, məhsul bazarının tənzimlənməsi, rəqabət və dövlət tender üsulları kimi bazarın inkişafı və daxilolmanın müxtəlif aspektləri ilə məşğul olur. Bazar prosesləri innovativ sahibkarlıqda mühüm rol oynayır, çünki bazar fürsətləri nəticədə uğurlu və ya uğursuz biznes üçün şərtləri müəyyən edəcəkdir.
- **İşçi daxilolmaları**: bu siyasət sahibkarlar tərəfindən yüksəkixtisaslı insan kapitalı əldə etmə şərtləri ilə bağlıdır. Bura ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu və miqrasiya daxildir.
- **Sahibkar bacarıqları və mədəniyyəti**: ictimai və mədəni infrastruktur, nümunəvi müəssisə dəstək infrastruktur, müəssisə və sahibkarlıq bacarıqları və təcrübəsi ilə sahibkarlığa münasibətlər. Sahibkarlıq istedadları bazara girişdə

və yeni təşəbbüslərin ortaya çıxmasında həlledici rol oynayır, belə ki, onlar imkanları müəyyənləşdirmək, yeni işlərin icrası, yeniliklər ortaya qoymaq və dəyişən şəraiti öyrənmək və bunlara uyğun situasiyaları müəyyən edirlər. Mədəniyyət, insanların təşəbbüskar olma tendensiyasına təsir edərək, innovativ sahibkarlığa təsir göstərə bilər.

- **Normativ hüquqi baza:** yeni şirkətlərin yaradılmasına və ilkin mərhələdə böyüməsinə təsir edən fiskal rejim, iflas aktları, vergitutma rejimi və müflisləşmə haqqında qanun olan hökumət aktları və dövlət siyasəti

Ölkəmizdə innovasiya sahibkarlığının inkişafının strateji istiqamətləri

Biznes subyektləri yeni investisiyalar qoymaq, iş imkanları yaratmaq, məhsuldarlığı artırmaq və böyüməyi təşviq etməklə dinamik və canlı özəl sektor iqtisadi böyümə üçün çox əhəmiyyətlidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti, yeni müəssisələrin yaradılması, rəqabət və iqtisadi böyüməni dəstəklədiyi üçün özəl sektorun dinamikasında mühüm yer tutur. Bu, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıracaq və yüksək məşğulluq və böyüməni davam etdirəcək. Yüksək böyümə və sahibkarlığın həvəsləndirilməsi Azərbaycanın bu hədəflərə çatması üçün əlavə dəyər və ticarətə açıq sahələrdə yeni imkanlara doğru irəliləməyə kömək ola bilər. Bu iş Azərbaycanda yüksək böyümə potensiallı sahibkarlığın aşağı olduğunu və firmalar arasında innovativ fəaliyyətin çox aşağı olduğunu göstərir. Aşağıda göstərilən amillər ticarətdə inkişafı məhdudlaşdıran və sahibkarlığı əngəlləyən faktorlar kimi çıxış edir:

- kiçik biznes subyektləri arasında rəqabət çatışmazlığı;
- işi inkişaf etdirmək üçün əlverişli olmayan maliyyə sistemləri.

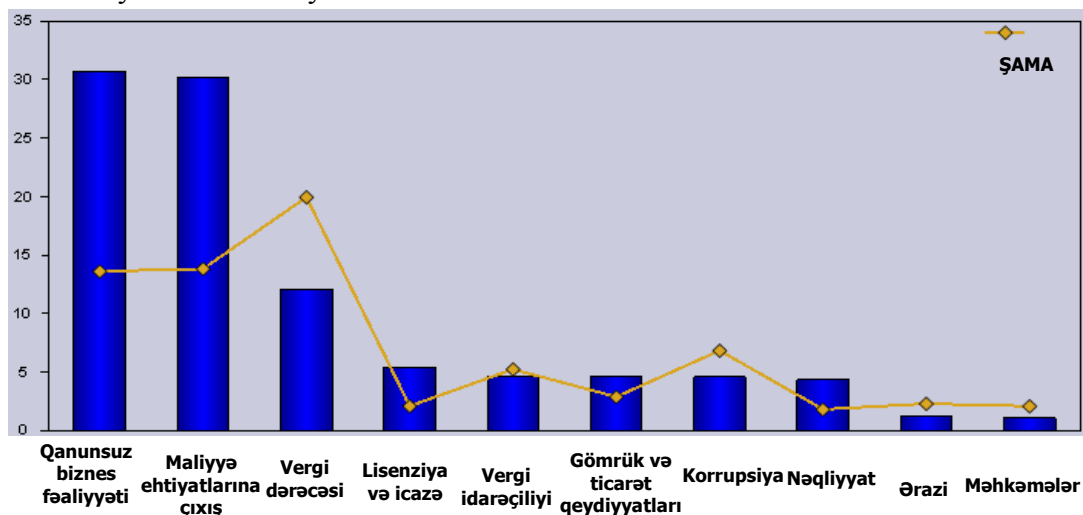
Şirkətlər yüksək faiz nisbətlərini və riskdən çəkinən borc vermə siyasətlərini genişlənmə üçün əhəmiyyətli maneələr olaraq göstərir. Hökumət sahibkarlığa mane olan böhranları aradan qaldıraraq və yeni maliyyə siyasəti vasitələrini hazırlayaraq, sahibkarlığı və yeniliyi təşviq edərək mühüm rol oynaya bilər.

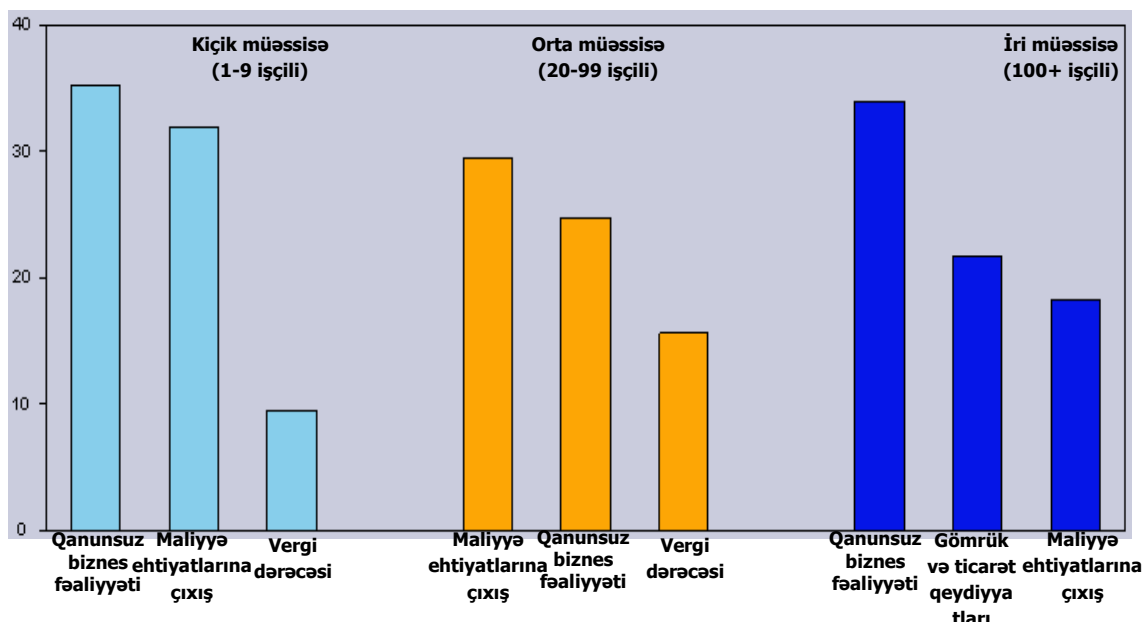
Qrafik 1-də Dünya Bankının Azərbaycan və digər ölkələr üzrə faizlə hesablanmış ÜDM-də 2011-ci il üzrə əlavə dəyərin bölgüsü göstərilmişdir. Dünya Bankının 2013-cü ildə yayımladığı Azərbaycanda biznes mühiti ilə bağlı məlumat qrafikinə nəzər salsaq, innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün atılacaq addımlar və yol xəritəsi üçün köməklik edə biləcəyini görmək mümkündür.

Qrafik 2-də Azərbaycandakı firmaların qarşılaşdığı problemlər ilə Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya (ŞAMA) ölkələrindəki firmaların qarşılaşdığı problemlərin faizlə müqayisəsi qeyd olunmuşdur. Qrafikdən də göründüyü kimi, kiçik, orta və böyük biznes subyektləri üçün 3 əsas problem diqqəti cəlb edir:

- maliyyə ehtiyatlarına çıxış imkanları;
- qanunsuz biznes fəaliyyəti;
- vergi dərəcəsi.

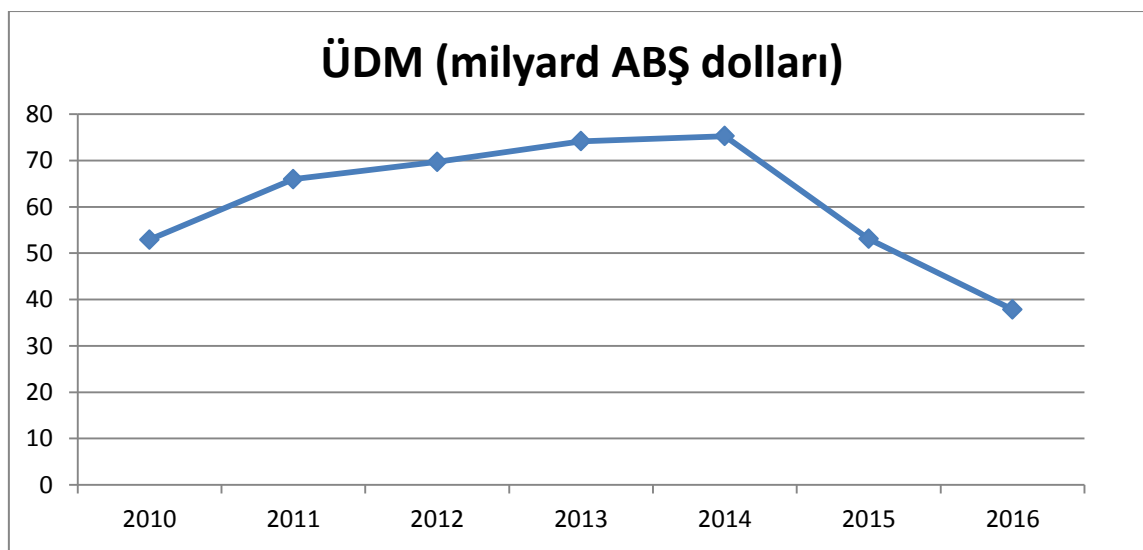
Hər üç problemin həlli istiqamətində son zamanlar ölkəmizdə ciddi addımların atıldığının şahidi oluruq. Bu siyasi tədbirlərdən biri ölkə başçısının ötən ilin sonlarında imzaladığı Fərmanla təsdiq edilən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasıdır. İnkişaf Konsepsiyasının əsas məqsədlərindən biri iqtisadi inkişafın təmin edilməsində böyük rol oynayacaq elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsidir. İnnovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, müasir texnologiyaların mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnoparklar və innovasiya zonalarının yaradılması da nəzərdə tutulur.

Qrafik 2. Müəssisələr tərəfindən qeyd edilən əsas problemlər (%-lə)[4]

Azərbaycanda ümumi daxili məhsul 2014-cü ildən aşağıya doğru tendensiya almışdır. Bunun da əsas səbəbi neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsidir. Bu səbəbdən ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıracaq tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilir. Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və inkişafı özəl sektorun üzərinə düşür.

Qrafik 3. Azərbaycanda ümumi daxili məhsul [5].

Cədvəl 1-də 2015-ci il üzrə global innovasiya indeksi reytingində Azərbaycan dünyada 93-cü, regionda isə 16-cı yerdədir.

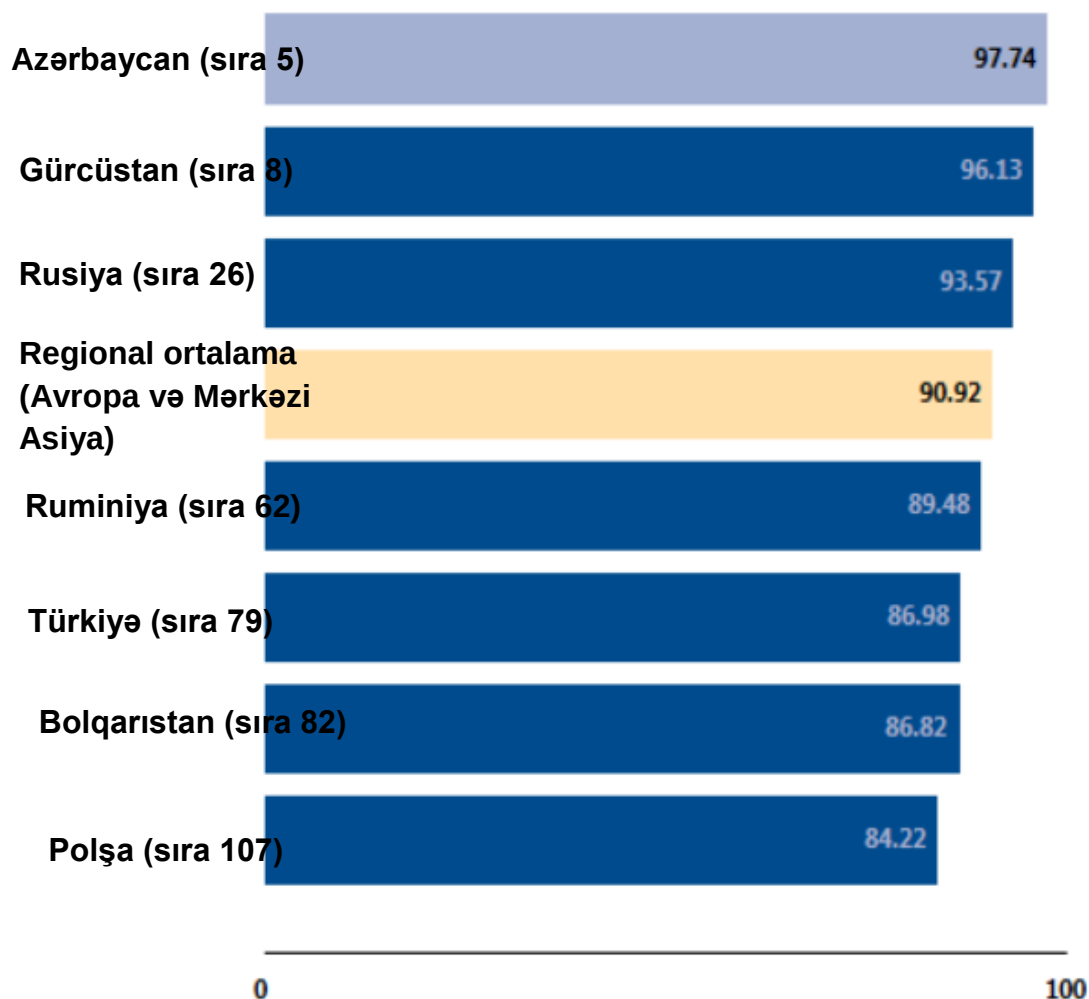
Ölkə	Bal (0-100)	Sıra	Gəlir	Sıra	Region	Sıra	Səmərəlilik nisbəti	Sıra
İsveçrə	68.30	1	Yüksək	1	Avropa	1	1.01	2
Birləşmiş Krallıq	62.42	2	Yüksək	2	Avropa	2	0.86	18
İsveç	62.40	3	Yüksək	3	Avropa	3	0.86	16
Hollandiya	61.58	4	Yüksək	4	Avropa	4	0.92	8
Amerika Birləşmiş Ştatları	60.10	5	Yüksək	5	Ş.Amerika	1	0.79	33
Finlandiya	59.97	6	Yüksək	6	Avropa	5	0.77	41
Sinqapur	59.36	7	Yüksək	7	CŞA və O	1	0.65	100
İrlandiya	59.13	8	Yüksək	8	Avropa	6	0.88	12
Lüksemburq	59.02	9	Yüksək	9	Avropa	7	1.00	3
Danimarka	57.70	10	Yüksək	10	Avropa	8	0.75	49
Hong Kong (Çin)	57.23	11	Yüksək	11	CŞA və O	2	0.69	76
Almaniya	57.05	12	Yüksək	12	Avropa	9	0.87	13
İslandiya	57.02	13	Yüksək	13	Avropa	10	0.98	4
Koreya	56.26	14	Yüksək	14	CŞA və O	3	0.80	27
Yeni Zelandiya	55.92	15	Yüksək	15	CŞA və O	4	0.77	40
Kanada	55.73	16	Yüksək	16	Ş.Amerika	2	0.71	70
Avstraliya	55.22	17	Yüksək	17	CŞA və O	5	0.70	72
Avstriya	54.07	18	Yüksək	18	Avropa	11	0.77	37
Yaponiya	53.97	19	Yüksək	19	CŞA və O	6	0.69	78
Norveç	53.80	20	Yüksək	20	Avropa	12	0.73	63
Fransa	53.59	21	Yüksək	21	Avropa	13	0.75	51
İsrail	53.54	22	Yüksək	22	ŞA və QA	1	0.83	20
Gürcüstan	33.83	73	Aşağı orta	6	Qərbi Asiya	10	0.62	107
Azərbaycan	30.10	93	Yuxarı orta	30	Qərbi Asiya	16	0.60	115

Cədvəl 1. 2015-ci ilin qlobal innovasiya indeksi reytingi [6].

Qlobal mənada, Azərbaycan 190 ölkə iqtisadiyyatları sıralamasında, iş qurmaq asanlığı mövzusunda 5-ci yerdədir.

Azərbaycan 2014-cü ildə pulsuz onlayn qeydiyyat xidmətləri təqdim edərək və ön qeydiyyat formallığını ortadan qaldıraraq, iş qurmağı asanlaşdırdı. 2015-ci ildə onlayn vergi qeydiyyatı üçün elektron imza vasitəsi ilə zamanı azaldaraq, işə başlanmanı asanlaşdırdı. 2016-cı ildən isə təşkilatı möhür istifadə etmək ehtiyacını aradan

qaldıraraq, işə başlamağı asanlaşdırdı. Bütün bunlar ölkə rəhbərliyi tərəfindən biznesə başlamaq və bu mühitin yaxşılaşdırılması, eyni zamanda sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması yolunda uğurlu islahat hesab edilir.

Qrafik 4. İş qurma asanlığı [7].

Nəticə

İnnovasiyanın təsiri ölkələr və təşkilati istiqamətlər arasında əhəmiyyətlidir, global iqtisadiyyatda böyümədə mühüm rol oynayır. Siyasət və institusional mühit innovativ davranışın mühüm müəyyənədicisi kimi çıxış edir. Dövlətin innovasiya yönümlü sahibkarlığa dəstəyi vacibdir. Bu, bir neçə formada təzahür edir. Belə ki, bizneslə məşğul olmaq üçün vençur kapitalın təmin edilməsi, miqrant işçilər və diasporalardan istifadə, texniki və idarəetmə təhsilinin təmin edilməsi, infrastruktur və daha fəal dövlət-özəl sektor tərəfdaşlıq münasibəti çərçivəsində təcəssüm etdirir.

Texnologiya əsaslı innovativ sahibkarlığın inkişaf etməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan müəyyən inkişaf səviyyəsinə ehtiyac var.

Azərbaycanın kəmiyyət və keyfiyyətcə daha çox mühəndis sahibkara ehtiyacı var. Bu sahədə həll edilməsi vacib olan üç əsas problem var:

- I. Təhsil infrastrukturunu probleminin həlli;
- II. Universitetlərdə yetərli praktik əməliyyatların aparılmaması və təhsilin təhsillə (sınıf içi) məhdud olması probleminin həlli;
- III. Universitet nəzdində verilən sahibkarlıq təhsili çatışmazlığı.

İnnovativ sahibkarlıqda, sahibkarlıq qabiliyyətlərinin yanında, işi quran insanın texniki və mühəndislik məlumatı son dərəcə əhəmiyyətlidir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən həyata keçirilən araşdırmalar, sahibkarlığın əsasını bu üç əsas amildə görür: infrastruktur şəraiti, dövlət proqramları və siyasəti, mədəni davranışlar və mövqelər [8].

Ədəbiyyat

1. (Kauffman 2012a, 2012b), (Van Praag və Versloot, 2007).
2. Marco ViVarelli | Innovation and employment.
3. <https://www.innovationpolicyplatform.org/content/innovative-entrepreneurship>
4. <http://www.enterprisesurveys.org> Enterprise Surveys: AZERBAIJAN – 2013
5. www.worldbank.org
6. <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2015-v6.pdf>
7. Doing Business məlumat bazası
8. www.oecd.org - OECD, 2001.

BVF-NİN MALİYYƏ BÖHRANLARI ƏRƏFƏSİNDƏKİ ROLU

E. Z. Orucov

Dissertant, "Azərbaycan" Universiteti

orujov_2022@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 23 noyabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 5 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017
Received 23 November 2017; accepted 5 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi BVF-nin maliyyə böhranları ərəfəsində üzv ölkələrlə əlaqələrinin təhlili və onların iqtisadiyyatlarında oynadığı rolu araşdırmaq, böhran baş verməmişdən əvvəl bu əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrdən ibarətdir. Buna uyğun olaraq məqalədə qlobal maliyyə böhranları ərəfəsində BVF ilə üzv ölkələrin əlaqələri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı sistemli və müqayisəli təhlil, analiz və sintez tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi BVF-yə üzv dövlətlərin maliyyə böhranlarından az zərərlə çıxmaq üçün BVF-nin böhrandan əvvəlki fəaliyyəti araşdırılmışdır. Bundan əlavə, BVF-nin müasir dövrdə qlobal maliyyə sistemində zəruri bir təşkilat kimi üzv ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsiredici gücə malik olduğu vurğulanmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş statistik və elmi analitik materillər tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu sahədə çalışan mütəxəssislər BVF-nin fəaliyyəti və maliyyə böhranları ilə bağlı elmi və praktiki biliklər əldə edə bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: tədqiqat işində BVF-nin statistikalarından, hesabatlarından, proqnozlarından, eləcə də, qlobal maliyyə böhranlarının araşdırılmasına dair elmi tədqiqatlardan istifadə edilərək bir sıra fakt və statistikalar ilk dəfə elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Açar sözlər: BVF-nin rolu, maliyyə böhranları, Bretton-Vuds sisteminin dağılması, yeni dünya sistemi, maliyyə sabitliyi.

Jel Classification: G20, G01, G29, G30, G18

THE ROLE OF IMF IN THE EVE OF FINANCIAL CRISIS

Abstract

The main purpose of the research is to analyze the relationships between the IMF and its Member States in the eve of financial crises and IMF's role in their economies. It also indicates the suggestion and recommendations in the improvement of these relationships before the crisis. Accordingly, the research explores the relationships of

member countries with the IMF on the eve of global financial crises. Methodology: the systematic and comparative analysis, analysis and synthesis research methods were used in the research. Findings: as a result of the research, the IMF's pre-crisis activities were examined to minimize the financial crises in the IMF member states. In addition to this, it has been emphasized that the IMF has contributed to the economies of Member States as an important institution in the global financial system. Research limitations: it requires more extensive statistics and scientific and analytical materials. Practical implications: the researchers who are interested in financial field can get scientific and practical knowledge of the IMF's activities and financial crises. Originality/value: the research has been made available for the first time in a series of facts and statistics based on the IMF's statistics data, reports, forecasts, and research about global financial crises.

Keywords: the role of IMF, financial crisis, the collapse of Breton-Woods system, the system of new order, financial stability.

РОЛЬ МВФ В ПРЕДДВЕРЬЕ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

Резюме

Основная цель исследования - проанализировать отношения между МВФ и его государствами-членами накануне финансовых кризисов и роль МВФ в их экономике. Это также указывает на предположение и рекомендации по улучшению этих отношений до кризиса. Соответственно, исследование исследует отношения стран-членов с МВФ накануне глобальных финансовых кризисов. Методология: в исследовании использовались систематический и сравнительный анализ, методы анализа и синтеза. Результаты: проанализированы докризисные действия МВФ для минимизации финансовых кризисов в государствах-членах МВФ. Подчеркнуто, что МВФ внес вклад в экономику государств-членов в качестве важного учреждения в глобальной финансовой системе. Ограничения исследования: оно требует более обширной статистики и научно-аналитических материалов. Практическая значимость исследования: исследователи, заинтересованные в финансовой сфере, могут получить научные и практические знания о деятельности МВФ и финансовых кризисах. Уникальность исследования: впервые представлено ряд фактов и статистических данных на основе данных статистики, отчетов, прогнозов и исследований МВФ в отношении глобальных финансовых кризисов.

Ключевые слова: роль МВФ, финансовый кризис, крах системы Бреттон-Вудса, система нового порядка, финансовая стабильность.

BVF-nin müşahidə sistemi. Müşahidə Fondu qlobal iqtisadiyyatı və üzv ölkələrin iqtisadi və maliyyə siyasətlərini müşahidə edən sistemdir. Bu sistem ölkələrə iqtisadi təhlükəsizliklərinə və böhranlara qarşı həssaslıq risklərini azaltmağa yönəlmiş məsləhətlər verir. Bu termin ilk dəfə keçən əsrin 70-ci illərinin sonunda BVF-nin Maddələr Sazişinin 22-ci maddəsinin (Nizamnaməsi) ikinci düzəlişində qeyd olunmuşdur. Müşahidənin tövsiyələri üzv dövlətlər üçün məcburi deyil, lakin Fondun beynəlxalq maliyyə sisteminin idarə olunmasında rolu üçün əsasdır. Müşahidənin iki növü var: çoxtərəfli (bu, qlobal iqtisadiyyatın sabitliyinə yönəlib) və ikitərəfli (birbaşa fərdi üzvlərə aiddir). 1981-ci ildən bəri BVF hər il çoxtərəfli müşahidə əməliyyatlarını əks etdirən Dünya İqtisadi Mənzərəsi adlı sənəd nəşr etdirir. İkinci əhəmiyyətli illik müşahidə sənədi ilk dəfə 2002-ci ildə nəşr olunmuş Qlobal Maliyyə Sabitlik Hesabatıdır.

İkitərəfli Müşahidə şərtlərinə görə BVF-nin missiya heyəti BVF-yə üzvlüyün zəruri hissəsi olan hər bir üzv ölkə ilə ayrılıqda IV Maddə üzrə məsləhətləşmələr üçün hər il görüşürlər. BVF-nin missiya heyəti hökumət üzvləri və mərkəzi bank rəsmiləri ilə görüşərək ölkənin iqtisadi maliyyə vəziyyətlərini və siyasətlərini qiymətləndirir. Bundan sonra BVF-nin İcra Şurası üzv dövlətlərin tədbirlər və siyasətlərini qiymətləndirən işçi heyətinin hesabatını nəzərdən keçirərək, onların BVF-nin Maddələr Sazişinə uyğun olub-olmaması haqda qənaətə gəlir. 2007-ci ildə İdarə Heyəti bəyan etdi ki, hər bir ölkənin xarici iqtisadi sabitliyi IV Maddənin məsləhətləşmələrinin əsas məqsədidir [8, s. 57-64].

Bretton-Vuds sisteminin iflası. 1944-cü ildə ABŞ-nin mənafeyinə uyğun olaraq yaradılmış Bretton-Vuds sistemi qloballaşmanın sürət götürdüyü 70-ci illərin əvvəllərində tənəzzülə uğradı. 15 avqust 1971-ci ildə ABŞ prezidenti R. Nikson tədiyyə balansının durmadan artan kəsirlərinin təsiri altında dolların qızıla konvertasiyası prosesini (1 unsiya=35 dollar dəyişdirilməsi qaydasını) dayandırdı. Bununla da qızıl ilə dolların beynəlmiləl dəyəri arasında olan əlaqə qırıldı. Bretton-Vuds sistemi ABŞ-nin dəstəyindən məhrum oldu və iflasa uğradı.

BVF-də yeni islahatlar. Ölkələr arasında dəyişən iqtisadi münasibətlər tədiyyə balanslarının kəsiri və müsbət qalıqlarının qarşısını almaq üçün valyuta məzənnələrinin çevik dəyişdirilməsini tələb edir. Ona görə də valyuta məzənnəsi “üzə” bilməlidir. Digər tərəfdən isə valyuta möhtəkirliyi əməliyyatları vasitəsilə sürətləndirilən valyuta məzənnələrində qısamüddətli dəyişmələr ticarət və maliyyə axınının pozulmasına səbəb olurdu. Ona görə də BVF-nin üzvləri 1976-cı ildə Yamaykada toplanaraq beynəlxalq valyuta sistemində və BVF haqqında əsas sazişdə prinsipial dəyişikliklər edilməsi haqqında razılığa gəldilər. Bu dəyişikliklərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üzv ölkələr qəbul edilmiş prinsiplər daxilində “sabit” və ya “dəyişkən” məzənnə sisteminə sərbəst şəkildə lazım bildiklərini seçmək imkanı verilir [2, s. 177].

Əslində yeni sistem xeyli mürəkkəbdir. Dünyanın aparıcı valyutaları (ABŞ və Kanada dolları, Yapon ieni, funt sterlinq) tələb və təklifin dəyişən şərtlərinə uyğun

olaraq “üzdüyü” halda, Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrinin çoxu öz valyutalarını bir-birinə “bağlamağa” çalışırlar. Bundan başqa, bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr öz valyutalarını hər hansı bir aparıcı valyutaya, bəziləri isə öz valyutasını kollektiv valyuta “səbətinə” bağlamağa çalışırlar.

Dünya iqtisadiyyatının son 50 ildə ümumi və müəyyənləşdirici xarakteri II Dünya müharibəsindən sonra istehsalçı güclərin və sərmayənin qloballaşması ilə əlaqədardır. Transmilli şirkətlərin dünyada hakim mövqedə dayandığı müddətdən başlayaraq, milli dövlətlərin səmərəli iqtisadi siyasət həyata keçirmə imkanları azalmışdır. 1960-cı illərdən etibarən ABŞ-də iqtisadi fəaliyyət sahələrinin məhdudlaşması prosesi 1974-cü ildən dünya neft böhranı ilə diqqəti cəlb etdi və dünya iqtisadiyyatı inflyasiya ilə işsizliyin birgə yaşandığı yeni bir dövrə qədəm qoydu. 1970-ci illərdən etibarən BVF, Dünya Bankı və Beynəlxalq Ticarət Bankları maliyyə bazarları ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurdu, BVF əvvəlki illərə nisbətən daha uzunmüddətli kredit verməyə başladı və tələblə yanaşı, təklif üzərində dayanaraq, idarəetmə siyasətini dəyişdirdi [3, s. 108].

İnkişaf etmiş ölkələr sənaye məhsullarının qiymətlərini artıraraq, durğunluq və inflyasiyadan daha az zərər gördükləri halda, az inkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarətdəki zərərləri bu dövrdə sürətlə artdı və həmin ölkələr tez-tez devalvasiyaya məruz qalaraq, BVF-dən kredit tələb etməyə başladılar. Bu vəziyyətdə BVF-nin dünya maliyyə sistemi üzərindəki təsiri getdikcə artdı. Az inkişaf etmiş ölkələrin xarici borcları elə bir həddə çatdı ki, onlardan bəziləri nəinki borclarını, hətta borclarının faizlərini belə ödəmək iqtidarında olmadılar [1, s. 32-47].

Qlobal iqtisadiyyatda 70-80-ci illər inflyasiya və durğunluq, istehsalın həcmi və qiymət səviyyəsində qeyri-sabitlik, az inkişaf etmiş ölkələrdə tələbin qısamüddətli idarə edilməsi və ciddi şəkildə artan inkişaf problemləri ilə müşayiət olunurdu. Bu illərdə BVF dəstək vermək istədiyi iqtisadi sistemlərə təlqin etdiyi şərtlərdə mikroiqtisadi islahatlarla birlikdə makroiqtisadi siyasət paketləri icra etmələri üçün təzyiq göstərmişdir. Bütün az inkişaf etmiş ölkələr idarə etmələri fəvqündə artan xarici təzyiqlərin təsirlərini aradan qaldırmaq və ya onları proqnozlaşdırmaq iqtidarında olmadıqları üçün 1980-ci illərdə böhranla qarşılaşdılar. Bu borc böhranı qarşısında ABŞ-nin maliyyə naziri Ceyms Beyker 8 oktyabr 1985-ci ildə Seulda BVF-nin Dünya Bankı ilə birgə illik toplantısında “Beyker planı” olaraq adlandırılan layihəsini açıqladı. Beləliklə, az inkişaf etmiş ölkələrin borc böhranını həll etmək və beynəlxalq maliyyə dünyasını qorumaq üçün tədbirlər planı hazırlandı.

80-ci illərdən etibarən BVF-nin fəaliyyəti quruluş məqsədindən xeyli uzaqlaşmışdır. Artıq onun funksiyası gözlənilməz ödənişlər disbalansını aradan qaldırmaq üçün verilən kreditlərlə məhdudlaşmır. Əslində, maliyyə mənbələri beynəlxalq ticarətlə mütənəib deyildir. BVF böhranın ortaya çıxardığı zərərləri sənayeləşmiş və az inkişaf etmiş ölkələrə yükləməklə müəyyən imkanlar əldə edir. Artıq, debitor borclarını

zəmanət almaq onun əsl funksiyasıdır. Bir tərəfdən transmilli özəl ticarət banklarının icraedicilik funksiyasını üzərinə götürür, digər tərəfdən borclu az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi siyasətini müəyyənləşdirən açar vəziyyətinə gəlir. 1980-1984-cü illərdə 60-dan çox ölkə BVF-nin “stand-by” razılaşmasına uyğun siyasət həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baxımdan, BVF çətin vəziyyətdə olan ölkələrə asanlıq təmin edən deyil, qapısını döyən hər ölkənin siyasətini incələyən bir təşkilat halına gəlmişdir [5, s. 38-39].

Yeni dünya nizamı. BVF 1991-ci ildən indiyədək 40-dan çox ölkə ilə müqavilə bağlamışdır. 1990-cı illərə qədər fikirlərini əsasən gizli şəkildə gerçəkləşdirən BVF 1990-cı illərdən sonra beynəlxalq ictimaiyyətdə formalaşan mənfi imicini ortadan qaldırmaq məqsədilə şəffaf siyasət həyata keçirməyə başladı. Nəticədə, əlaqədar ölkələrin niyyət məktubları və BVF-nin təklifləri mətbuatda açıq şəkildə izah edildi.

1990-cı illərdə sənayeləşmiş ölkə iqtisadiyyatları 10 il əvvəlki problemlərinin böyük qismindən xilas oldular. ABŞ-də işsizlik səviyyəsi son 30 ilin ən aşağı səviyyəsinə, inflyasiya nisbəti isə 3 %-ə enmişdir. Avropa İttifaqı ölkələri isə 1992-ci ildə imzalanan Maastrixt müqaviləsinin prinsiplərinə əməl etmək üçün müxtəlif çətinlikləri gözə aldılar. Bu müsbət gedişat 1994-cü ildə yaşanan Meksika böhranı ilə pozulmuşdur. ABŞ şirkətlərinin Meksikada qoyduğu investisiyalar böhranın ABŞ-yə təsirini, Meksikanın BVF və ABŞ tərəfindən maliyyələşdirilməsini zəruri edir. ABŞ Meksikaya böhrandan sonra 40 milyard, BVF isə 8 milyard dollar dəyərində kredit ayırmışdır. 1990-cı illərin əvvəlində İngiltərə, Fransa, Portuqaliya və İsveç kimi inkişaf etmiş ölkələrdə qeydə alınan maliyyə böhranı, 1994-cü ildə Meksika, 1997-ci ildə Asiya, 1998-ci ildə Rusiya, 2000-2001-ci illərdə Türkiyə və Argentinada özünü göstərdi. Bu gün qloballaşma və böhran ən çox eşidilən anlayışlardır. BVF isə bu anlayışların mərkəzində ən çox müzakirə obyektinə çevrilən təşkilatdır. Qlobal müstəvidə yaşanan böhranlar bir tərəfdən qloballaşma ilə əlaqədar önəmli perspektivləri ortadan qaldırırsa, digər tərəfdən BVF-nin beynəlxalq sistemdəki rolunu, funksiyasını, dünya iqtisadiyyatının pul və valyuta məzənnəsində tarazlığını qorumaq rolunu mübahisə obyektinə çevirir [4, s. 82-88].

1996-cı ildə BVF Taylanda onun iqtisadi vəziyyətilə əlaqədar xəbərdarlıq etsə də, bu nəzərə alınmamışdır. Taylandda partlayış verən böhran qısa müddətdə bənzər iqtisadi durumda olan İndoneziya, Malayziya, Filippin, Cənubi Koreya, Tayvan, Honk Konq və Sinqapura təsir etmişdir. Böhranın təsirləri bölgə ölkələri ilə məhduləşmır. Dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə bir durğunluq halı mövcuddur və dünya ticarət həcmi məhdudlaşır.

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri pullarına qarşı edilən spekulyativ hücumlardan özlərini qoruya bilmədikləri üçün BVF-ni köməyə çağırırlar. Qlobal maliyyə böhranı riskini nəzərə ala bilməyən BVF tarixinin ən sürətli, ən böyük maliyyə yardımı paketini açmış və hər zaman olduğu kimi, maliyyə yardımı ölkələrə təklif olunan siyasətləri

gerçəkləşdirmə şərtlərinə bağlanmışdır. BVF tərəfindən təklif edilən liberallaşma, ölkədaxili bazarları xarici sərmayəçilərə açma, yüksək faiz siyasəti, bank sistemi islahatı, möhkəm büdcə intizamı və ictimai xərclərin azalması, əmək bazarlarına elastiklik gətirilməsi, ictimai təbəqələrə subsidiyaların verilməməsi kimi siyasətlərin tətbiqi ölkələri böyük bir durğunluq halına gətirmiş, işsizliyi sürətlə artırmış və inflyasiyanı yüksəltmişdir. Yaşanan iqtisadi böhran ölkə iqtisadiyyatlarını çökdürərək, siyasi böhranların yaranmasına səbəb olmuşdur [7, s. 103-104].

BVF-nin valyuta məzənnəsinin dəyişməsi rejimində sabitliyin qorunması və böhranların qarşısının alınması istiqamətindəki cəhdləri, bu quruluşun nəzarət etmək funksiyası ilə sıx əlaqədardır. Beləliklə, bi növ “xəbərdarlıq sistemi” fəaliyyət göstərir və əlaqədar hökumətlərin səhv iqtisadi siyasətləri nəzarətə götürülərək, lazımlı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı maliyyə yardımı verilir. BVF az inkişaf etmiş iqtisadiyyatların bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması prosesində yaranan problemlərin həllində “həkim” rolunu oynayır, həmçinin qloballaşma və yeni dünya nizamına qarşı çıxanlara, bununla əlaqədar müəyyən siyasət həyata keçirmək istəyən qüvvələrə qarşı “jandarma” vəzifəsini yerinə yetirir [3, s. 332].

BVF Meksika böhranı ilə başlayan, Asiya və Rusiya böhranı ilə böyüyən və oradan da Türkiyəyə, Latin Amerikasına sıçrayan global böhranlar nəticəsində öz ehtiyatlarının əsas qismini əldən vermiş, etdiyi yardımlarla nəzərdə tutulan uğuru əldə edə bilməmiş, öz nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə itirmişdir. Həmçinin BVF dünya iqtisadiyyatında yaşanan maliyyə böhranından sonra böhranda olan ölkələrə qarşı qeyri-ənənəvi yanaşma nümayiş etdirərək, mövcud kvotalar xaricində geniş imkanlar əldə etməyə şərait yaratmışdır. Bu imkan, Asiya böhranından sonra, “Əlavə Ehtiyat Mexanizmi” (Supplementary Reserve Facility) kimi tanınmışdır. Maliyyə böhranlarının yenidən ortaya çıxmasına mane olmaq və onların qarşısını əvvəlcədən almaq üçün “Təcili Tədbirlər Hesabı” adlı yeni bir proqram həyata keçirmişdir. BVF tərəfindən 1999-cu ilin aprelində verilən bir qərarla üzv regionların maliyyə böhranlarının yoluxucu təsirindən qorunmaları üçün “Contingent Credit Line” adı altında bir fond yaradılır. BVF-nin günümüzə qədər ortaya qoyduğu mexanizmlər maliyyə quruluşundakı pozuntuların qarşısını almaqdan daha çox, müalicəedici mexanizmlərdir. BVF böhranın idarə olunmasında deyil, onun qarşısının alınmasında təsiredici fəaliyyət göstərməli və bu məqsədlə ciddi nəzarət altında saxlama funksiyasından istifadə etməlidir [6, s. 3].

Sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf nisbətləri nefti olmayan az inkişaf etmiş ölkələrin imkanlarını məhdudlaşdırdığı üçün, maliyyə bazarlarında etibar qazanmaq məqsədilə onlar (hökumətlər, mərkəzi banklar, ticarət bankları və digər təşkilatlar) arasında əlaqə yaratmaq işlərində BVF-nin rolu əhəmiyyətlidir. Bazarlardakı inkişafın təmin olunması, ticarət banklarından borc alan ölkələrə münasibətlərin dəqiqləşdirilməsi, ölkələrin xarici borclarının daha səmərəli idarə olunmasına yardım edilməsi, ti--

carət bankları ilə səmərəli əməkdaşlıq edilməsi kimi məsələlərdə BVF-nin rolu artmaqdadır.

Məqalədə BVF-nin keçmişi və gələcəyi ilə əlaqədar fərqli baxışlardan bəhs olunur. BVF-nin keçmişdə mənfi rol oynadığını, amma müasir dövrdə zəruri bir təşkilata çevrildiyi üçün funksiyalarının nəzərdən keçirilməsini müdafiə edənlərlə yanaşı, onun Mərkəzin siyasətini icra etdiyini, ətraf ölkələrin əleyhinə siyasət yeritdiyini və buna görə, ortadan qaldırılmasının zəruri olduğunu irəli sürənlər də vardır.

Ədəbiyyat

1. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı, 2006.
2. Vəliyev D., Əsədov A. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2010.
3. Vəliyev D., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 2000.
4. Zeynalov V.Z. Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: Təhlil və qiymətləndirmə. Bakı, 2012.
5. Doç. Dr. Nazim Öztürk, Doç. Dr. Yüksel Bayraktar. İMF-nin dəyişən rolü və gelişmekte olan ölkə ekonomilerine etkileri. Ankara, 2010.
6. Ghosh R., Ostry, J., Tamirisa N. Anticipating the Next Crisis. Finance and Development. September, 2009. Available at www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2009/09/ghosh.htm.
7. Stiglitz J.E. Globalization and Its Discontents. New York, 2002.
8. World Economic and Financial Surveys. Global Financial Stability Report Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risks. The IMF. Washington DC, 2009.

SERTİFİKATLI AUDİTORLARIN BAXIŞINDA AUDİTDƏ RİSKƏSASLI YANAŞMANIN İNKİŞAF MANEƏLƏRİ

R. C. Cahangiri

Doktorant, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

raminjahangiri@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 18 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 11 December 2017; accepted 18 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi riskəsaslı audit həyata keçirilərkən maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin riskinin öyrənilməsi və onun haqqında hesabat verilməsidir ki, bunun da məqsədi auditin məhsuldarlıq və effektivliyinin artmasıdır. Təəssüf ki, İranda bu günə kimi bu məsələ sistemləşdirilməmiş və inkişaf etdirilməmişdir. Bu tədqiqat işinin metodu olaraq müqayisəli təhlil metodundan və müddəaların yoxlaması üçün örnək T təkcümləli testi və etibarlılıq üçün isə Kronbax alfasından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, tədqiqatın 5 müddəasından 3-ü təsdiq edilmişdir, başqa sözlə, sorğulananların cavablarına əsasən, audit risklərinə, təhsil və auditorlara aid amillərin İranda riskəsaslı auditin inkişafına təsir göstərən mühüm amillər olduğu məlum olmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqat nəticələri audit sahəsində tədqiqat aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Bu haqda İranda bu günə kimi ciddi bir tədqiqat həyata keçirilməmişdir.

Açar sözlər: audit, risk, riskəsaslı audit, daxili nəzarət sistemi, audit testləri

Jel Classification: M42

ПОМЕХИ РАЗВИТИЯ РИСК-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА В АУДИТЕ В ТРАКТОВКЕ СЕРТИФИЦИРОВАННЫХ АУДИТОРОВ

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы исследовать и подготовить отчет о рисках существенных искажений в финансовой отчетности, когда проводится рискоориентированный аудит, в целях повышения эффективности и производительности аудита. К сожалению, этот вопрос еще не был систематизирован и разработан в Иране. В качестве метода этого исследования были использованы метод сравнительного анализа и тестовый образец для проверки статистического утверждения Т и коэффициент альфа Кронбаха для надеж-

ности. В результате исследования было одобрено 3 из 5 исследований, другими словами, было установлено, что факторы, влияющие на риск аудита, образование и аудитор, являются ключевыми факторами, влияющими на проведение аудита с учетом рисков в Иране. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты исследований могут сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний исследователей в области аудита и в области исследований. До сих пор в Иране не было серьезного расследования этого вопроса.

Ключевые слова: аудит, риск, аудит рисков, система внутреннего контроля, аудиторские проверки

THE BARRIERS OF RISK-BASED AUDITING DEVELOPMENT IN IRAN FROM THE PERSPECTIVE OF IRANIAN CERTIFIED ACCOUNTANTS

Abstract

Risk-based auditing is the process of identifying and reporting the risks of material misstatement in financial statements, which purpose is to increase the efficiency and effectiveness of the audit. Unfortunately, this audit has not been institutionalized in Iran. Therefore, this research seeks to investigate the causes of its underdevelopment. to do so, a single-sample T test was used for data testing. Based on our findings, three hypotheses were confirmed. In other words, the factors related to audit risks, training , the characteristics of auditors have been important factors influencing the lack of risk-based audits in Iran.

Keywords: Auditing, Risk, Risk-Based Auditing, Internal controls system, Audit tests

Giriş. Müstəqil auditorlar tərəfindən audit olunmuş maliyyə hesabatları etibarlı verilənlərin ötürülməsi üçün çox uyğun vəsaitdir. Müstəqil auditor müəssisənin maliyyə hesabatlarının düzgün şəkildə hazırlanması və təqdim olunması haqqında rəy verən səlahiyyətli şəxsdir. Audit iqtisadi qərarlarda istifadə olunmuş informasiyaların etibarlılıq qabiliyyətini çoxaldır (9, s. 668-681). Bu baxımdan auditorlar audit riskinin azalması məqsədilə auditin keyfiyyətinin artırılması üçün çox çalışmışlar və riskəsaslı auditin tətbiqində məqsəd də məhz auditin effektivlik və məhsuldarlığının artmasıdır. Onlar bu istiqamətdə geniş məzmun testi (Sendersi və auditin başqa metodları) emal etməklə audit riskini azaltmağa çalışırdılar, amma şirkətlərin genişlənməsi və onların əməliyyat həcmlərinin günü-gündən artması auditorları yeni problemlərlə qarşılaşdırdı. Digər tərəfdən, informasiya texnologiyaları və onun (kompüter kimi) qurğularının inkişafı və riyaziyyat və statistika elmlərindən faydalanmaq auditorları elə bir

vəziyyətə gətirib çıxartdı ki, özləri üçün elmi və istifadə oluna bilən bir metod əldə etdilər və audit riski və riyazi mühasibələr modelindən istifadə etməklə audit riski və onu təşkil edən elementləri (ayrılmaz risk, nəzarət riski və kəşf etməmək riski) proqnozlaşdırıb təyin edə bildilər. Auditorlar aşkarlamamaq riskini təyin etməklə audit qarşısında yetərli qarşı alınmanı təmin etmək üçün lazımi keyfiyyət testlərinin çeşidi, mahiyyəti, icra zaman cədvəli və həddini konkretləşdirə bilərlər. Ümumiyyətlə, auditorlar bu əməliyyatla auditin yeni bir növünü – risksəsaslı auditi əldə etdilər ki, onun icrasında məqsəd auditin məhsuldarlıq və effektivliyinin artmasıdır. Çünki keyfiyyət testinin çeşidi, mahiyyəti, icra zaman cədvəli və həddini konkretləşdirməklə əqləbatan şəkildə və tam cavabdehliklə baxılma əməliyyatı uyğun şəkildə həyata keçirilmiş, nəticədə sərf olunmuş zaman daha məntiqli kəsime dəyişmişdir.

Qısa olaraq deyə bilərik ki, adıçəkilən auditdə mühasibat və daxili nəzarət sistemlərinin ilkin öyrənilməsindən sonra ayrılmaz risklər və nəzarətlər hesablanır. Audit nəzarət və ayrılmaz risklərin hesablamasından sonra auditora daxili nəzarətin etibarlı olmasında kömək edir və daxili sistem etibarlı olduqda, auditor etibar edəcəyi nəzarətləri yoxlamağa başlayır. Onun icrasından və həmin icradan əldə olunan nəticələrdən sonra ayrılmaz və nəzarət riskləri hesablanmaqla azaldıla bilər.

Bununla bağlı etiraf etməliyik ki, çeşidli kommersiya mühitinin yaranması və bu yeni kommersiya mühitinin özəl ticarət problemlərinin çoxalması ilə riskin qiymətləndirilməsini müdafiə edəcək yetərli informasiyaya malik kimsə yoxdur (2). Buna görə, risklərin qiymətləndirilməsi çox çətinidir. Belə ki, Delvit və Dabner deyir: “Biz qiymətləndiricilərin çoxu dəhşətli risklərdir”. Riskin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, testin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün audit dəyərləndirilmələri tələb olunur” (1, s. 160- 178).

Bu istiqamətdə xoşagəlməz gerçəklik budur ki, İranda audit fəlsəfəsinin nəzərə-carpacaq inkişafına baxmayaraq, bu növ audit istənilən qədər inkişaf etməmiş və bu zəmində faydalı audit ədəbiyyatı ilə bağlı boşluq mövcuddur, yalnız audit ekspertlərinin məhdud şəkildə vergidə risksəsaslı auditlə bağlı müsahibəsini qeyd etmək olar. Ona görə bu auditin inkişaf etməməsini müxtəlif cəhətdən araşdıran bu tədqiqat yeni tədqiqat sayılır ki, adıçəkilən maneələri qaldırmaq və ondan istifadə etmək üçün zəmin hazırlamağa çalışır.

Tədqiqatın ədəbiyyatı. Audit bir iqtisadi müəssisənin konkret bir zaman kəsində maliyyəsinə aid informasiya hesabatlarının təqdim olunan informasiyaların əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlarla təbiiqi – bu prosesin səlahiyyətli və müstəqil şəxs tərəfindən qiymətləndirilməsi şərtilə - vəziyyətinin təyin edilməsi və hesabat verilməsi üçün toplanıb qiymətləndirilməsindən ibarətdir (10, s. 1-10). Auditin ən mühüm məsələsi audit müştəriləri məhsullarının (maliyyə hesabatlarının) dəyərini artırmaqla yanaşı, öz qazancılığını da necə artırması məsələsidir. Keçmişdə risksəsaslı audit yuxarıdakı məsələyə cavab vermək üçün ən mühüm müstəqil audit növü kimi təqdim

olunurdu. Həmçinin auditorlar audit testlərini planlaşdırdıqda seçdikləri nümunələr haqqında daim səhv nəzəriyyələrin rədd edilməsi ilə qarşılaşırdılar, eləcə də auditorlar baxılan müəssisədə informasiyaların azlığı və ya naqisliyi ilə qarşılaşırdıqda, risk sərhədlərini yuxarı qiymətləndirirlər və auditor baxılan iş üzrə yetərli ixtisasa malik olsa, audit əməliyyatının planlaşdırma və icrasını daha yaxşı yerinə yetirə bilər və belə şərait olduqda, auditor özünün risk sərhəddini aşağı qiymətləndirər. Mövcud çatışmazlıqlardan biri də auditorlarda sistemli təfəkkürün olmamasıdır. Riskəsaslı auditdə auditorların sistemli təfəkkürü auditin ayrılmaz hissəsidir (12, s. 7). Həmçinin audit riskinə təsir göstərən parametrlər təyin edilməli və bu amillər azaldılmalıdır ki, müstəqil auditorlar müvafiq qanun və standartlara riayət etməklə məhsuldar və səmərəli, eləcə də daha etibarlı auditlər həyata keçirsinlər. Riskəsaslı auditlər doğru-düzgün həyata keçirilərsə, onun texnologiyaları üzərində audit əməliyyatı aparılan vahidin ticarət siyasətlərinin inkişafına kömək etməklə yanaşı, audit qrupunun ümumi məhsuldarlığını kifayət qədər yüksəldə bilər (11, s. 28).

Riskəsaslı auditin nəinki müştəri məhsulunun audit qiymətinin yüksəlməsində rolu var, həm də audit əməliyyatını da daha qazancılı edir. Yetərli sənədlərin toplanmaması və audit əməliyyatında yaranmış məhdudluqlar, audit prosesində planlaşdırmanın və müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin olmaması, şirkətlərin həcmi və onun əməliyyatının növü, məzmun testlərinin icrasında məhdudiyyət ilə audit riski riskəsaslı auditə təsir göstərən amillərdir və auditorlar öz əməliyyatlarını həyata keçirdikdə bu məhdudiyyətlərlə qarşılaşdıqları üçün istənilən nəticəni əldə edə və etibarlı hesabat təqdim edə bilmirlər. Riskəsaslı audit doğru həyata keçirilərsə, auditora prosesin sonuna kimi irəli getməyə imkan verir və həyata keçirilən əməliyyat haqqında yaxşı təəssürat yaradar. Auditorlar hiss edirlər ki, müştəri üçün gerçək dəyərli xidmət təqdim etmişlər, müştərilər də dəyərli informasiya əldə etdiklərini hiss edirlər ki, bundan da şirkətlərinin gücünü artırmaq üçün istifadə edə bilərlər. Nəhayət, riskəsaslı audit bütün audit prosesini dəyişib, bütün hissələr üçün dəyərli təcrübəyə çevrilə bilər (10, s.1-10).

Riskəsaslı audit maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin hesabatı (raportu) və öyrənmə prosesi hesab etmək olar (həmin yerdə). Buna görə, birincisi, audit əhəmiyyətli təhrifli yüksək risklərə malik sahələri öyrənməlidir; ikincisi, adıçəkilən risklər daha geniş metodların tətbiqini tələb edəcək sahədir; üçüncüsü, azriskli sahələr üçün öz metodlarını nə qədər və necə azaldacağını təyin etməlidir. Həmçinin əhəmiyyətli təhriflərin riskini öyrənmək üçün aşağıdakılar təhlil olunmalıdır:

- a) ticarət vahidinin riski (şirkətin hədəflərinin gerçəkləşməsinə mənfi təsir göstərən bir hadisənin riski);
- b) adıçəkilən risklərə müdiriyyətin necə yanaşması;
- c) müdiriyyətin diqqətindən yayınan risklərin həddini (əhatə dairəsini) təyin etmək.

Mak ilə əməkdaşlarının tədqiqatına (1998) əsasən, mürəkkəb keyfiyyət amilləri riskə təsir göstərir. Əsasən, onların qiymətləndirilməsi zamanı auditorlar bu amillərin qarşılıqlı əlaqələrini eyni zamanda düşünə bilmirlər. Risk müdiriyyəti müəssisənin strateji müdiriyyətinin mühüm hissəsidir. Risk müdiriyyəti riskləri təyin edir və azaldılmasını diqqət mərkəzinə qoyur və onun məqsədi müəssisənin bütün fəaliyyətini maksimum dayanıqlı dəyərin artırılmasına yönəltməkdir (7, s. 5).

Riskəsaslı auditin başlanğıc nöqtəsi auditin bütöv sərhəddini təyin etməkdir, çünki auditor maliyyə hesabatları haqqında öz fikrini deyərkən onları qəbul etməyə hazır olmalıdır. Aşkarlamamaq riskinin qiymətləndirilməsi bu auditin ağırlıq mərkəzidir və auditdə əmək qüvvəsi, mənbələrin paylanmasının məhsuldarlıq və effektivliyi, auditin keyfiyyəti və audit strategiyasının təyin olunmasına birbaşa təsir göstərir. Auditdə riskin qiymətləndirilməsi audit metodlarının presodurunun mahiyyət, miqdar və zaman cədvəlini təyin edir (Hilyar və əməkdaşları, 1996; Xorana və Raman 2004; Krişnan, 1997; Xorat, 2008; Asten və əməkdaşları, 2000) (5).

Tədqiqatın metodu. Bu tədqiqat müşahidə növündəndir ki, sorğu anketi əsasında aparılmışdır. Sorğu anketi “İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi ehtimalı səbələri ilə bağlı beş qrup sualdan ibarətdir ki, cavab verənlərdən alınan cavablar geniş şəkildə cədvəl 1-də verilmişdir.

Statistik toplum. Bu məqalənin statistik toplumu İranda audit peşəsi üzrə sertifikatlaşdırılmış müsahiblərdən ibarətdir ki, bu tədqiqatın həyata keçirilməsi zamanı 1362 nəfər iştirak etmişdir və onlardan 65%-i müəssisələrin şərikləri (886), 19%-i üzv müəssisələrin sertifikatlı işçiləri (253) və 16%-i Audit Təşkilatının rəsmi işçisidir (223). Buna görə, statistik nümunənin miqdarı aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$n \geq \frac{Z_{\alpha}^2 \cdot p \cdot q \cdot N}{e^2(N-1) + Z_{\alpha}^2 \cdot p \cdot q}$$

N - toplumun üzvlərinin sayı; n - nümunənin üzvləri; p - uğur nisbəti; e - toplumda dəyişkən müşahidələrin hesablanmasındakı gözlənilən məqbul səhvlərin miqdarı; Z - etibarlılıq səthinin qarşılığı vahidindən standartlaşdırılmış dəyişkən; α - birinci növ səhvdir. Bu tədqiqatda p-nin miqdarı 50%, səhv (yanılma) 5% hesablanmışdır. Yuxarıdakı Kukran formulu nümunənin minimum həcmi 300 hesablanmışdır. Lazım olan nümunələrin sayına əsasən, 320 sorğu anketi əyani şəkildə paylanmış və 312 ədəd əldə edilmişdi ki, 306 anketə tamamilə cavab verilmiş və təhlildə istifadə edilmişdi.

Tədqiqatın sualları və müddəaları. Bu tədqiqatın məqsədi aşağıdakı əsas suala cavab verməkdir ki, ona cavab vermək üçün aşağıdakı 5 sual nəzərdə tutulmalıdır:

Auditin riskləri (meyar, sistemi öyrənmə, aşkarlamamaq və s.)	- audit risk sahələrinin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması - audit riskinin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması; - ayrılmaz riskin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması; - planlaşdırma mərhələsində analitik tədqiqatlar riskinin hesablanmasına uyğun meyarların olmaması; - daxili nəzarət sisteminin öyrənilməsinə uyğun meyarların olmaması; - plan mərhələsində nəzarət riskinin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması; - nəzarət testlərinin həcmi təyin etmək üçün nəzarət riskinin hesablanmasına uyğun meyarların olmaması; - müamilə qruplarının, hesab qalıqları və ifşa məsələlərinin detallarını təyin etmək üçün aşkarlamama riskini hesablamağa uyğun meyarların olmaması; - əməliyyatın sonunda ümumi araşdırma mərhələsində təhlil metodları riskini hesablamağa uyğun meyarların olmaması; - audit riskinin hesablanması sırasında fərqli rəylərin emal edilməsi; - risk hesablamalarının mürəkkəbliyi;
Auditorlar və onların özəllikləri (dayanışma, peşəkarlıq, bilik, təcrübə və s.)	- riskəsaslı auditin iqtisadi baxımdan auditorlara sərfəli və səmərəli olmaması (iqtisadi müəssisələrin kiçik olduğu üçün); - auditorların bu sistemdən istifadə qarşısında bilərək dirənmələri; - auditorların statistika texnologiyalarını bilməmələri (nümunə götürmə və s.); - bu zəmində yetərli audit biliyinə malik olmamaları; - risklər haqqında ekspert biliyə ehtiyacın zərurəti; - fəaliyyət sıxlığı üzündən uyğun planlaşdırmanın olmaması; - “riskəsaslı texnologiyalardan auditdə istifadə edə bilməmək” fikrinə inanmaq; - riskəsaslı auditin həyata keçirilməsi üçün kompüter və başqa uyğun qurğulardan istifadə etməmək (sürətli internet və şirkətlərin qeydiyyatdan keçirmə kimi saytlardakı informasiyalardan, ümumi və tətbiqi proqram təminatları, riskəsaslı audit prosesində kompüter audit texnologiyalardan və s. istifadə etməmək);

Təlim	- audit müəssisələrində ümumi risk təhsilinin olmaması; - universitetdə ümumi risk təhsilinin olmaması;
Peşəkarlıq və qanunilik	- peşə ilə bağlı strateji hədəflərə əsaslanan sənədli strategiyanın olmaması; - İran Sertifikatlaşdırılmış Auditorlar Palatasının məsələyə ciddi yanaşmaması; - auditin riskəsaslı metodla həyata keçirilməsi üçün uyğun təlimatın olmaması; - İranda auditin zəruriliyini izah edəcək fəlsəfənin (düşüncənin) zəif olması, iqtisadiyyatın dövlətin əlində olması üçün auditə ehtiyacın olmaması, sahibkarlar ilə müdirlərin mənafelərinin ziddiyyətli olması və milli mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması kimi səbəblərə görə
Müştərilər	- riskəsaslı auditin icrasından müştərilərin tələbkar olmaması; - riskəsaslı auditin icrasından müştərilərin yetərli məlumatla yiyələnməməsi.

Cədvəl 1. Əsas maneələr və müvafiq suallar

Əsas sual: sertifikatlı auditorlar baxımından İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin amilləri nədir?

1-ci sual: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi audit riski (meyar, sistemin öyrənilməsi, aşkarlamamaq və s.) zəmindəki maneələrlə əlaqədardır?

2-ci sual: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi auditorlar və onların (dayanıqlılıq, ixtisas, bilik, təcrübə və s.) xüsusiyyətlərilə əlaqədardır?

3-cü sual: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi təlimdən asılıdır?

4-cü sual: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi peşə və qanun məsələlərilə əlaqədardır?

5-ci sual: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi audit müştərilərinin (tələbkar olmamaq və biliksizlik) özəlliklərilə əlaqədardır?

Yuxarıdakı suallara əsasən, 5 əsas müddəə aşağıdakı kimi tərtib edilir:

1-ci əsas müddəə: audit riskləri zəminində mövcud maneələr (meyar, sistemi öyrənmə, aşkarlamamaq və s.) İranda riskəsaslı auditin ən mühüm inkişaf etməmək amilləridir.

2-ci əsas müddəə: auditorlar və onların özəlliklərinə aid məsələlər (dayanıqlılıq, ixtisas, bilik, təcrübə və s.) İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin ən əsas amilləridir.

3-cü əsas müddəə: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin ən mühüm maneəsi təlimdir.

4-cü əsas müddə: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin ən mühüm amili peşə və qanun maneələridir.

5-ci əsas müddə: İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin ən mühüm amili audit müştərilərinin özəllikləridir.

Müddələrin yoxlanma metodları. Təsviri və deduktiv statistikadan istifadə edilmişdir ki, təsviri statistika bölməsində cavab verənlərin şəxsi profil, cinsiyyət, yaş və təhsil səviyyəsindən çox söhbət edilmişdi və deduktiv statistikada T təcümləli test, Fridmən və Murskavlis yoxlama testindən istifadə edilmişdir.

4. Müddələrin yoxlanması.

4-1. Təsviri statistika. Müddələrin yoxlanmasından öncə qeyd edilməlidir ki, cavab verənlərdən 20 nəfəri (6.5%) 25 ilə 35 yaş və 38 nəfəri (20%) 36 ilə 45 yaş, 134 nəfəri (43.8%) 46 ilə 55 yaş arası və 114 nəfəri (37.3%) 55 yaşdan yuxarı olmuşdur. Həm də cavab verənlərin çoxu – 196 nəfəri magistr diplomuna malik idi. Sertifikatlaşdırılmış Auditorlar Palatası üzvlərinin vəzifəsinin paylaşma sıxlığı göstərir ki, cavab verənlərin 54.2% audit müəssisələrinin şərikləri, 20.6% audit müdiri və 25.2% sair fərdlərdir. Sorğu anketlərindən əldə edilmiş informasiyalar göstərir ki, nümunə üzvlərin 7.19%-i 11 ildən az və qalanı isə 11 il staja malikdirlər.

Cədvəl 2. Amillərin təsviri verilənləri və onların miqyası

		orta	orta standart səhv	orta miqdar	Standart yayınma	Fərq	assimetriy	Assimteriya st. Səhv	minimum	maksimum
Təlim	Audit şirkətlərində risk təliminin ümumi olmaması	4.0	0.0	4	1.00	0.99	(0.73)	0.14	1	5
	Universitetdə risk təliminin ümumi olmaması	0.0	4	1.09	1.19	0.99	(0.85)	0.14	1	5
		3.9								
Peşə və qanunilik	Audit hədəflərinə əsaslanan sənədli strategiyanın olmaması	3.3	0.0	3	1.10	1.20	(0.03)	0.14	1	5
	İAP-nin ciddi yanaşmaması	2.5	0.0	2	1.15	1.33	0.35	0.14	1	5
	İranda auditin izah edəcək fəlsəfənin zəifliyi	3.3	0.0	3	1.16	1.34	0.01	0.14	1	5
	Auditin icrası üçün təlimatın yoxluğu	2.8	0.0	3	1.28	1.63	0.21	0.14	1	5
		3.0								

Auditin riskləri (meyar, sistemi tanıma, aşkarlamama və s.)	Hövzələrin təyin edilməsini qiymətləndirmək üçün uyğun meyarların olmaması	2.8	0.0	2	1.18	1.39	0.43	0.14	1	5
	Audit riskinin qiymətləndirməsi üçün uyğun meyarın olmaması	2.7	0.0	3	1.03	1.06	0.30	0.14	1	5
	Ayrılmaz riskin qiymətləndirilməsi üçün uyğun meyarın olmaması	2.6	0.0	2	1.11	1.22	0.43	0.14	1	5
	Tədqiqat riskinin hesablanması üçün uyğun meyarların olmaması	2.9	0.0	3	1.12	1.26	0.13	0.14	1	5
	Nəzarət sistemlərini öyrənmənin qiymətləndirməsinə uyğun meyarların olmaması	2.6	0.0	3	1.15	1.32	0.08	0.14	1	5
	Nəzarət riskinin qiymətləndirməsinə uyğun meyarın olmaması									
	Nəzarət riskinin hesablanması üçün uyğun meyarın olmaması	2.5	0.0	2	1.11	1.28	0.44	0.14	1	5
	Aşkarlamamaq riskinin hesablanması üçün uyğun meyarın olmaması	2.5	0.0	2	1.13	1.2	0.44	0.14	1	5
	Metod risklərini hesablamağa uyğun meyarların olmaması	2.6	0.0	2	1.09	1.19	0.27	0.14	1	5
	Risk hesablanmasının mürəkkəbliyi	3.3	0.0	3	0.89	0.79	0.01	0.14	1	5
	Risk hesablanmasında fərqli rəylərin emalı	3.3	0.0	4	0.89	0.80	0.05	0.14	1	5
		2.8								
Auditorlar və onların özəllikləri	Riskəsaslı auditin iqtisadi baxımdan əlverişli olmaması	2.9	0.0	3	1.30	1.69	0.07	0.14	1	5

	Auditorların bilərək bu sistemdən istifadə etməmələri	3.0	0.0	3	1.16	1.34	0.41	0.14	1	5
	Auditorların statistik metodları bilməməsi	3.8	0.0	4	1.08	1.17	0.85	0.14	1	5
	Bu zəmində yetərli bilgiyə malik olmaq	3.6	0.0	4	1.08	1.17	0.94	0.14	1	5
	Risklə bağlı ekspert biliyinə ciddi ehtiyac	3.0	0.0	3	1.01 5	1.32	0.07	0.14	1	5
	Fəaliyyət sıxlığı üzündən uyğun planlaşdırmanın olmaması	2.7	0.0	3	1.09	1.19	0.33	0.14	1	5
	“Riskəsaslı texnologiyalardan auditdə istifadə edə bilməmək” fikrinə inanmaq	3.2	0.0	3	1.16	1.35	0.05	0.14	1	5
	Auditin icrası üçün kompüter və s. qurğulardan istifadə etməmək	3.4	0.0	4	1.02	1.03	0.36	0.14	1	5
		3.2								
Müştərilərin özəllikləri (tələbkar olmaq və bilik)	Riskəsaslı auditin icrası haqqında müştərilərin tələbkar olmamaları	2.7	0.0	3	1.29	1.66	0.20	0.14	1	5
	Riskəsaslı auditin icrası haqda müştərilərin yetərli biliyə malik olmamaları	3.0	0.0	3	1.29	1.66	0.20	0.14	1	5
		2.9								

Cədvəl 2-ə görə “təlim və auditorlarla əlaqədar” məsələlər 3.95 orta və 3.23 imtiyazla maksimum əhəmiyyətə və audit riskinə aid mövzular (meyar, sistemin öyrənməsi, aşkarlamama və s.) 2.38 orta ilə minimum əhəmiyyətə malikdir.

4-2. Deduktiv statistika

4-2-1. Sorğu anketinin validasiyası və etibarlılığının yoxlanması

Sorğu anketinin validasiya və etibarlılığının hesablanma yollarından biri Kronbax alfası metodudur ki, bu tədqiqatda onun 27 parametrlərinin 0.91% olması tədqiqat vəsaitinin yüksək dayanıqlığını göstərir.

4-2-2. Tədqiqatın müddəaları və suallarına cavab

Bu tədqiqat qeyd edilən mətləblərin əsasında 5 əsas müddəaya malikdir ki, onlar aşağıdakı kimi yoxlanılır:

Cədvəl 3. Audit riski üçün təkcümləli T testi

	Dəyər testi						
	orta	T	Fərq	Məna	Orta fərq	Fərqin etibarlılıq intervalı	
						Aşağı	yuxarı
Audit riskləri (meyar, sistemi öyrənmə, aşkarlamama)	2.84	-3.38	305	.001	-0.160	-0.253	-0.067
Audit sahələrinin təyin edilməsini qiymətləndirmək üçün uyğun meyarlar	2.82	-2.68	303	.008	-0.181	-0.314	-0.048
Audit riskinin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması	2.76	-4.12	305	0.000	-0.242	-0.357	-0.126
Ayrılmaz riskin qiymətləndirilməsinə uyğun meyarların olmaması	2.65	-5.53	305	0.000	-0.350	-0.474	-0.126
Planlaşdırma təhlilinin tədqiqat riskinin hesablanması uyğun meyarlarının olmaması	2.92	-1.22	304	0.222	-0.079	-0.205	0.048
Daxili nəzarət sistemini öyrənmək üçün uyğun meyarların olmaması	2.67	-5.03	305	0.000	-0.330	-0.459	-0.201
Plan mərhələsində nəzarət riskini qiymətləndirmək üçün uyğun meyarların olmaması	2.61	-5.85	303	0.000	-0.388	0.519	-0.257
Nəzarət testlərinin həcmi-ni təyin etmək üçün nəzarət riskini hesablamağa uyğun meyarın olmaması metodlara riayət	2.58	-6.67	305	0.000	-0.422	-0.546	-0.297

Müamilə qrupları, hesab qalıqları və aşkarlanma örnəkləri detallarının yoxlamasının həcmi təyin etmək üçün aşkarlamama riskini hesablamağa uyğun meyarların olmaması	2.58	-6.47	305	0.000	-0.412	-0.546	-0.297
Əməliyyatın sonunda ümumi araşdırmada təhlil metodlarının hesablamasına uyğun meyarların olmaması	2.60	-6.34	305	0.000	-0.395	-0.518	-0.273
Audit riskinin hesablanması fərqli rəylərin emal olunması	3.56	11.01	305	0.000	0.562	0.462	0.663
Risqlərin hesablanması mürəkkəbliyi	3.35	6.81	305	0.000	0.346	0.246	0.446
Auditorlar üçün riskəsaslı auditin iqtisadi baxımdan əlverişli olmaması (iqtisadi müəssisələrin kiçik olması səbəbindən)	2.96	-0.49	305	0.628	-0.036	0.183	0.111

I müddəanın yoxlanması. Cədvəl 3 verilənlərinə əsasən, I müddədə – “riskəsaslı audit qarşısındakı maneələr” – amillərin mənalılıq səthinə (0.001) əsasən, güvənlik səthi 95% olduğu üçün H1 müddəası təsdiq olunur. Yəni riskin qiymətləndirilməsi üçün uyğun meyarların olmaması və onun hesablanması üçün rəylərin fərqli olması kimi audit risklərinin mövcud olması İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinə təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Əbəttə, cavab verənlərin “planlaşdırma mərhələsində təhlili araşdırmanın hesablanması üçün uyğun meyarların olmaması” və “riskəsaslı auditin iqtisadi baxımdan sərfəli və səmərəli olmaması” haqqında

nəzərləri başqa amillərdən fərqli idi, çünki bu amillərin təsiri mənalı deyildi. Həm də riskəsaslı auditin icrasında rəylərin fərqli olması amili bu qrupda adıçəkilən auditin inkişaf etməməsinə təsir göstərən mühüm amillərdən idi.

II müddəanın yoxlanması. Cədvəl 3 II müddəaya - auditorların qarşısındakı maneələr və onların İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsi ilə bağlı özəlliklərinə -

əsasən, amillərin ümumi mənalılıq səthi 0.000 olduğu üçün 95% güvənlik səthində H1 təsdiq olunur. Başqa sözlə, auditorların özləri bu zəmində təcrübə, bilik və s. cəhətdən problemlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, “auditorların bilərək bu sistemdən istifadə etməmələri”, “risklər haqqında geniş biliyə malik olma” kimi amillər bu səthdə mənalı deyildi. Həm də “auditorların statistika texnologiyalarını bilməmələri” 3.81 orta miqdarı ilə riskəsaslı auditin inkişaf etməsinin ən mühüm maneəsi qeyd edilmişdir.

III müddəanın yoxlanması. Cədvəl 3-də III müddəaya – “İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməkdə təlimin roluna” əsasən, amillərin ümumiyyətlə, mənalılıq 0.000 olduğu üçün güvənlik səthi 95%-də H1 təsdiq olunur. Başqa sözlə, deyə bilərik ki, İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsində təlim amilləri önəmli rola malikdir. Həmçinin “audit müəssisələrində risk təliminin ümumi olmaması” 4.08 orta miqdar ilə bu qrupda önəmli amil olmuşdur.

IV müddəanın yoxlanması. Cədvəl 3-də IV müddəanın “İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin peşə və qanuni maneələri”nə əsasən, amillərin, ümumiyyətlə, mənalılıq səthi 0.759 olduğu üçün 95% güvənlik səthində H1 rədd edilir. Başqa sözlə, deyə bilərik ki, İranda riskəsaslı auditin inkişafı üçün peşə və qanunilik amilləri təsirli deyil.

V müddəanın yoxlanması. Cədvəl 3-də V müddəanın “İranda riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinə” əsasən, amillərin ümumi mənalılıq səthi 0.165 olduğundan, 95% güvənlik səthində H1 rədd edilir. Başqa sözlə, bu amillərin İranda riskəsaslı auditə təsir göstərmədiyini deyə bilərik.

Ümumiyyətlə, bu tədqiqatdan əldə edilənləri qısa olaraq belə qeyd etmək olar ki, “riskəsaslı audit” audit riskləri zəminində (uyğun meyarların olmaması, risklərin mürəkkəbliyi və s.), auditorların özəllikləri (adiçəkılən audit, kompüter, statistika texnologiyaları haqqında yetərli bilik və təcrübənin olmaması və fəaliyyət sıxlığı və s.) və təlim (Sertifikatlı Auditorlar Palatası və universitet təlimlərinin yetərli olmaması) kimi maneələri vardır və əldə edilənlərə əsasən, adiçəkılən auditin həyata keçirilməsində qanunlar, peşə və müştərilər zəminində ciddi maneələri yoxdur.

Nəticə

Riskəsaslı audit ticarət müəssisələrinin fəaliyyət və həcmindəki dəyişikliklər və audit müəssisələrinin məhsuldarlıq və effektivlik ehtiyacına cavab verməlidir. O, çox-riskli sahələri diqqət mərkəzinə gətirərək məhsuldarlığın çoxalması və azəhə-miyyətli yoxlamaların aradan qaldırılması ilə məhsuldarlığın çoxalmasını təmin edib və auditorun sistemli və konkret çərçivələrdə rəyi üçün qaydalar yaradır. Bu audit müştəri ilə auditorun (effektivlik və məhsuldarlıq) ikitərəfli qazanc şəraitini təmin edən bir nümunədir. Onun əhəmiyyətinə görə, bu tədqiqat 5 müddəanı irəli sürərək, onun İranda inkişaf etməməsini araşdırmışdır. Ona görə 5 müddəadan 3-ü təsdiq və qalanı isə rədd edildi.

Tədqiqatdan əldə edilənlərə əsasən, “audit riskinə aid amillərin təsirliliyi (ölçmə meyarları, mürəkkəblilik, öyrənmə və s.) riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinə əsaslanan I müddəa təsdiq olundu, amma müvafiq məhsullara bu zəmində uyğun investisiya yatırılmalı və audit riski sahələrinin qiymətləndirməsinə uyğun meyarların seçimi, audit və ayrılmaz riskin qiymətləndirilməsi, daxili nəzarət sistemlərinin öyrənilməsi və plan mərhələsində nəzarət riskinin qiymətləndirilməsi, nəzarət riski və aşkarlamama riskinin hesablanması və fəaliyyətin sonunda ümumiləşdirmə mərhələsində təhlili metodlarının hesablanması effektiv planlaşdırmaya malik olmalıdır.

II müddəa auditlərin özünə təkid edir və riskəsaslı auditin inkişaf etməməsini auditorların özəlliklərilə əlaqələndirir ki, o da təsdiq olundu. Auditorlar bu zəmində statistik texnologiyaları yetərinə öyrənməli və gərəkli biliklərə yiyələnəlmədirlər. Onların audit fəaliyyətləri üçün uyğun planlaşdırmaları olmalıdır və bu istiqamətdə riskəsaslı auditin icrası üçün uyğun kompüter və başqa qurğuların (sürətli internet və rəsmi saytlardakı informasiyalardan, o cümlədən şirkətlərin qeydiyyatdan keçmə, riskəsaslı audit prosesində ümumi və praktik proqram təminatı və kompüter audit texnologiyaların) istifadəsində yetərinə səriştəli olmalıdırlar.

Tədqiqatın III müddəası- riskəsaslı auditin inkişaf etməməsinin təlim məsələlərindən asılılığı yoxlamada təsdiq olundu. Buna görə, belə təklif olunur ki, audit müəssisələrində və universitetdə lazımi təlimlər həyata keçirilsin və belə məsələlərə universitetin dərslər planlarında yer verilsin. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr əsasında qeyd edilməlidir ki, bu istiqamətdə peşə və qanunda olan maneələri emal etmək olmaz və audit müştəriləri də bu zəmində lazımi potensiala malikdir.

Ədəbiyyat

1. Law, Philip.,(2008)." Auditors' Perceptions of Reasonable Assurance in Audit Work and the Effectiveness of the Audit Risk Model", Asian Review of Accounting ,Vol. 16 No. 2, PP. 160- 178.
2. Imoniana, Joshua Onome and Gartner, Ivan Ricardo.,(2007). " Towards a Multi-Criteria Approach to Corporate Auditing Risk Assessment in Brazilian Context", available at: <http://ssrn.com/abstract=1095950>.
3. Helliar C., Lyon B., Monroe G.S., Ng J. and Woodliff D.R. ,(1996). " UK Auditors' Perceptions of Inherent Risk ", British Accounting Review, 28(1), 45-72.
4. Krishnan Jagan and Krishnan Jayanthi. ,(1997)."Litigation Risk and Auditor Resignations", the Accounting Review , 72(4), 539-560.
5. Khorwatt, Esamaddin.,(2008). "Audit Risk Assessment –the Professional Balancing Act " Monthly Electronic Bulletin of ASCA, available at: www.ascasociety.org. Khurana I.K. and Raman K.K. ,(2004), "Litigation Risk and the Financial Reporting Credibility of Big 4 Versus Non-Big 4 Audits:

- Evidence from Anglo-American Countries ", The Accounting Review , 79(2), 473-495.
6. Austen, Lizabeth A., Eilifsen, Aasmund and William F. Messier., (2000). "The Relationship of Risk Assessment and Information Technology to Detected Misstatements ". Available at WWW.SSRN.
 7. Mock T.J., Wright A. and Srivastava R.P, " Audit Program Planning Using a Belief Funtion Framework". University of Kansas Audit Research Symposium.Risk Prefernces?", Journal of Management Accounting Research, 10492127, Vol. 5, 1998.
 8. Schneider.A..Wilner ., "A Test of Audit Deterrence to financial Repor-ting Irregularitics Using Randomized Response Technique". The accounting Review, vol.65.No.3.pp.668-681,1990.
 9. نیکخواه آزاد، علی، (1379)، "بیانیه کمیته مفاهیم بنیادی حسابرسی"، چاپ دوم، تهران، سازمان حسابرسی.
 10. اکرمی مقدم، عفت (1395) راهکارهای رفع موانع حسابرسی مبتنی بر ریسک، ماهنامه پژوهشهای مدیریت و حسابداری، شماره 29، ص 1-10
 11. زارعی حسین، "حسین، حسابرسی مبتنی بر ریسک"، نشریه حسابداری، شماره 150، صفحات 31 - 1381، 28.
 12. حاجیها زهره (1389)، "تفاوت درك حسابرسان ارشد در دو بخش دولتی و خصوصی حسابرسی از ارزیابی ریسکهای حسابرسی در محیط حسابرسی ایران"، پژوهشنامه حسابداری مالی، شماره 7 صص
 13. قوی اندام، افشار، (1392) "موانع و مشکلات استقرار حسابرسی مبتنی بر ریسک در ایران"، نشریه حسابرسی، شماره 65 .

EVALUATION OF MARSHALL-LERNER CONDITION VIA ARDL ECONOMETRIC MODEL: IN CASE OF AZERBAIJAN

A.V. Rustemov

program manager, UNEC Business School
ali.rustemov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 20 dekabr 2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 13 December 2017; accepted 20 December 2017; published online 25 December 2017

Abstract

The aim of the study is to evaluate the Marshall-Lerner condition in Azerbaijan. Auto-regressive distributed lag model (ARDL thereafter) econometric model has been implemented in order to check the condition. Bounds test has also been applied to the model to check the long-run and short-run relationships in the model. Regression analysis includes real effective exchange rate (REER thereafter), balance of payment (BoP thereafter), nominal GDP, M2 (money supply) and crude oil price variables. BoP variable is denoted as the ratio of exports to imports. The results state that depreciation in the real effective exchange doesn't have any statistically significant long-run and short-run effects on BoP variable (X/M). It is mostly explained by relatively inelastic import and exports in Azerbaijan against the REER. Thus, the study concludes that Marshall-Lerner condition doesn't hold for Azerbaijan and there is no sufficient elasticity of exports and imports to improve the trade balance.

Keywords: Marshall-Lerner condition; J-curve; ARDL model; real effective exchange rate; Balance of Payment;

Jel Classification: C01, C13, C51, F31, F41

ARDL EKONOMETRİK MODELİ VASİTƏSİLƏ MARŞAL-LERNER ŞƏRTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCANIN MİSALINDA

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Marşall-Lerner şərtinin Azərbaycan üçün ödənilməsinin yoxlanmasıdır. Bu şərtin ödənildiyini yoxlamaq üçün ARDL ekonometrik modelindən istifadə olunmuşdur. Modeldə uzunmüddətli və qısamüddətli əlaqələrin olmasını yoxlamaq üçün isə sınaq testi (Bounds test) də həyata keçirilmişdir. Reqrəssiya analizi real effektiv məzənnə (REER), tədiyyə balansı (BoP), nominal ÜDM (nominal GDP), M2

(pul aqreqatı) və xam neft qiyməti (crude oil prices) dəyişənlərini özündə ehtiva edir. Tədiyyə balansı dəyişəni ixracın idxala nisbəti kimi qeyd olunmuşdur (X/M). İşin nəticəsi olaraq, yekunda real effektiv məzənnənin tədiyyə balansı dəyişəninə nə uzunmüddətli, nə də qısamüddətli statistik əhəmiyyətli təsirlərin olduğu müəyyən edilir. Bu, daha çox Azərbaycanda idxal və ixracın real effektiv məzənnəyə nisbətində elastik olmaması ilə izah olunur. Bu səbəbdəndir ki, Marşall-Lerner şərti Azərbaycan üçün ödənilmir və ixrac və idxal tədiyyə balansını yaxşılaşdırmaq üçün kifayət qədər elastik deyildir.

Açar sözlər: Marşal-Lerner şərti, J-əyrisi, ARDL model, real effektiv məzənnə, tədiyyə balansı.

ОЦЕНКА УСЛОВИЯ МАРШАЛЛА-ЛЕРНЕРА С ПОМОЩЬЮ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ARDL: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Целью исследования является определение выполнения условия Маршалла-Лернера применительно к Азербайджану? Для проверки выполнения данного условия была использована эконометрическая модель ARDL. Для проверки наличия долгосрочных и краткосрочных связей в модели было реализовано проверочное тестирование (Bounds test). Регрессионный анализ отражает в себе такие переменные показатели, как реальный эффективный курс (REER), платежный баланс (BoP), номинальный ВВП (nominal GDP), денежный агрегат M2 (денежная масса) и цена сырой нефти. В данном случае переменная “Платежный баланс” была представлена как соотношение экспорта к импорту (X/M). По итогам исследования, не было отмечено ни долгосрочного, ни краткосрочного статистически значимого воздействия реального эффективного курса на переменную “Платежный баланс”. Эта ситуация объясняется тем, что в Азербайджане экспорт и импорт неэластичны по отношению к реальному эффективному курсу. В результате следует отметить, что условие Маршалла-Лернера применительно к Азербайджану не соблюдается и экспорт и импорт не достаточно эластичны для улучшения платежного баланса.

Ключевые слова: условие Маршалла-Лернера, J-кривая, Модель ARDL, реальный эффективный курс, платежный баланс.

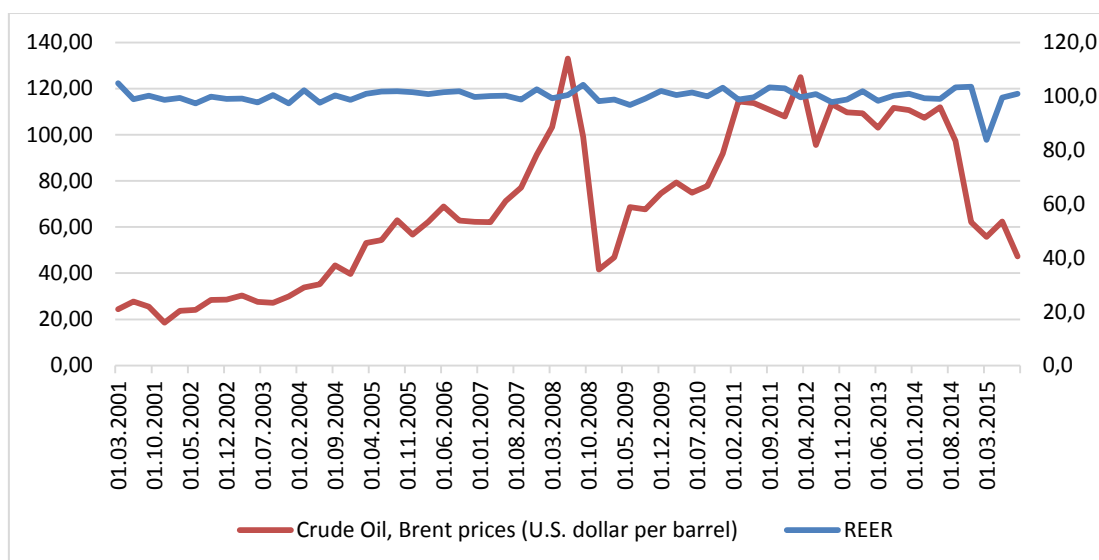
Introduction

Traditionally, the deficit in the balance of payment (BoP) is usually associated with the depreciation or devaluation in the currency. A decrease in the value of the domes-

tic currency is followed by an increase in the import prices and a decrease in export prices. Devaluation is also used as a policy tool to increase the demand for the exports and decrease the demand for imports since these changes will prevent the trade deficit to occur.

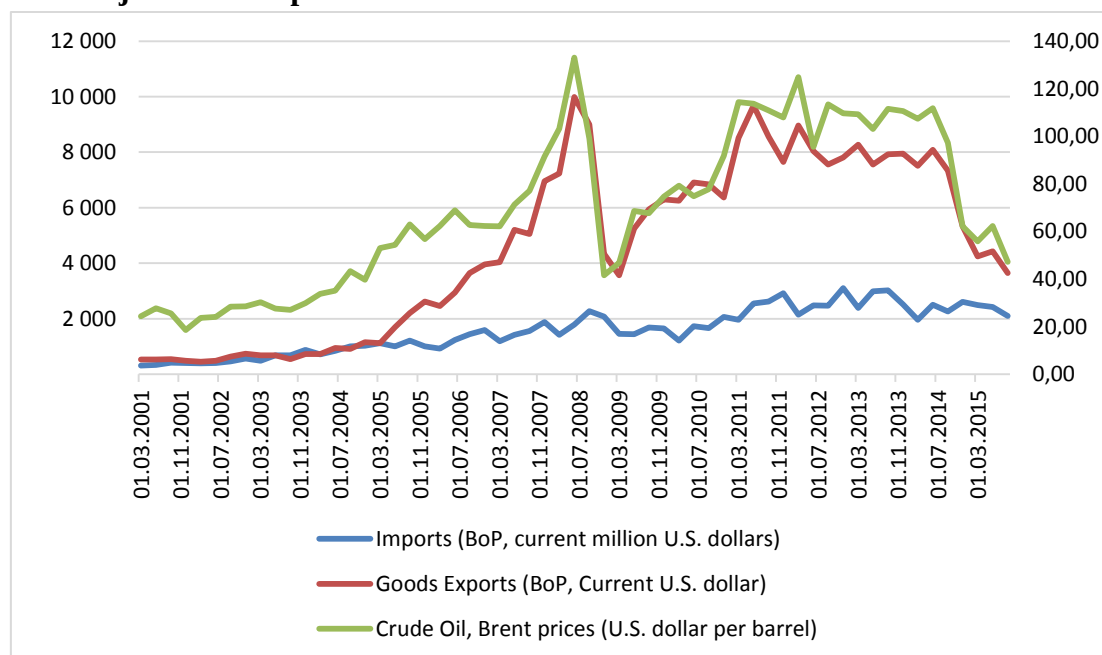
As traditional approach is not able to cover some parts of the relationship such as considering relative import and export elasticities, there are some notions urged from this methodology. A Marshall-Lerner condition in that matter includes the import and export price elasticities and requires the absolute sum of export and import price elasticities to be higher than unity. It is expected that the deficit in the BoP will decrease and the trade balance will be improved when Marshall-Lerner condition holds. As the sum of elasticities is getting lower, the deficit in the trade balance increases due to the devaluation/depreciation of the domestic exchange rate. According to Salvatore (2010), the sum of price elasticities also shows the change in BoP. If the sum of price elasticities equals to unity, then no change occurs in the BoP. The paper is to evaluate the Marshall-Lerner condition in Azerbaijan via the ARDL model. During the study, long-run and short-run relationships have also been checked between the variables. Quarterly secondary data for the period of 2001-2015 is covered in the study to measure the significance of the relationship between REER and the price elasticity of the BoP. The topic plays a key role in Azerbaijan economy since the devaluations are expected to have the major effects on the economy. Transmission channel of this relationship starts with the decrease (increase) in oil price which in turn, decreases (increase) the oil income of Azerbaijan.

Figure 1. The comparative trend line of the crude oil prices and REER in Azerbaijan over the period of 2001-2015

As the flow of the foreign currency entering the country decreases (increase) in the economy, the value of the domestic currency against the foreign currencies decreases (increase) as well. Above graph shows the joint comparison of the fluctuations in crude oil prices and REER. Since there was a fixed exchange rate regime in Azerbaijan until 21st of December 2015, real effective exchange rate (REER) is more stable during the mentioned period of time.

Figure 2. Comparative trend lines of crude oil prices, imports and exports in Azerbaijan over the period of 2001-2015

It can be seen from the graphs that imports are more of an inelastic to the changes in oil prices, while the exports move in accordance with the oil prices. Currently, there is a floating exchange rate regime in Azerbaijan. Thus, the significant effects of oil prices on the exchange rate are highly expected. These immediate effects are seen in their curves in the above graph.

Therefore, the main objective of this paper is to assess the effectiveness of REER on BoP, mainly on its price elasticity. Marshall-Lerner condition and hence, the J-curve is tested via ARDL model for Azerbaijan. The results conclude that there are not any long-run and short-run relationships between REER and BoP price elasticity. These findings are explained by not sufficient inelasticity in the trade balance of Azerbaijan. That leads to the conclusion of dependency on imports in the economy. The following sections include literature review, data, and methodology, economic model, results, and conclusion.

Literature review

The context of devaluation and its impact on other main macroeconomic factors have

been studied for years. Thus, the literature review in this field is well researched and quite rich. In addition to having a rich base of the literature, there are controversial approaches from different authors as well. In some studies, it is argued that there are more negative effects of devaluation than its advantages. As it is the case in Azerbaijan, in most of the developing countries there is an import dependence due to the necessity for intermediate goods in the domestic production. Another issue developing countries facing is the dependence on natural resources like oil and gas which is also associated with the term of “Dutch disease”. In the developing countries facing high dependence on imports and natural resources, a decrease in the value of the exchange rate increases the prices of inelastic import goods and worsens the trade balance. It also leads to imported inflation in the economy that increases the overall prices and worsens the economic situation in the country. Instead of having a positive impact on the trade balance, it may create additional problems related to the high prices of the products. Extraordinary situations as mentioned above will prevent the Marshall-Lerner condition and J-curve theories to be held in developing countries since there will be not much of effects of devaluations on the BoP.

Despite the negative impacts devaluation may have on the trade balance, there are some studies prove the opposite that the decrease in the domestic exchange rate improves the trade balance significantly. It is mostly approved by governments in order to cover the deficits in the BoP. Among the most recent studies, Waliullah et al. (2010) have examined the Marshall-Lerner condition and J-curve for Pakistan. The results out of the study state the significant long-run and short-run relationships between the exchange rate and the trade balance. This also concludes that J-curve is not valid in Pakistan. The annual data with the ARDL model is implemented for the period of 1975-2005 in this study. The importance of using ARDL approach is also claimed for separately analyzing the long-run and short-run impacts. This is especially necessary to reveal the J-curve in the study.

Another study about the short-run dynamics of J-curve has been studied by Karamelikli (2016). The bilateral trade of Turkey has been analyzed and the J-curve theory has been examined via ARDL model in the study with the monthly data over the period of 2000-2015. According to the mentioned research, J-curve in the relationships has occurred with Germany and United Kingdom but hasn't occurred with France and United States. The mixed results have been revealed for long-run bilateral trade relationships as well.

One of the most recent studies about the J-curve in Azerbaijan (Jamilov, 2011) estimates the bilateral trade model with Europe. The non-oil trade turnover for bilateral trade has been taken to be estimated in the model. The study has shown that a decrease in the domestic currency in Azerbaijan will lead to J-curve to occur since the balance of payment temporarily decreases at the beginning. The Johansen

cointegration and ECM (error correction model) with the monthly data of 2006-2009 have been implemented in this study. For the best of the author's knowledge, this study is one of the very first researches been conducted in Azerbaijan about the existence of J-curve and its characteristics.

The similar paper of short-run and long-run relationships between the exchange rate and trade balance has also been studied by Jamilov (2012). The paper analyzes the J-curve theory for Azerbaijan with the quarterly data from 2000 to 2009. Since it is an industrial level analysis, foreign income variable has been taken as the weighted average of the production indexes with the main trade partners. ARDL cointegration method is used for the analysis and in some cases, the statistically significant results of Marshall-Lerner condition have been strongly valid for Azerbaijan. However, there is not any strong evidence been found for the presence of the J-curve in Azerbaijan.

The study conducted by Halicioglu, F. (2008) for Turkey is also to examine the J-curve theory and Marshall-Lerner condition empirically. A broad application of ARDL approach to cointegration, bounds testing for the period of 1980-2005 has been applied to analyze the changes in BoP with the implementation of the Granger causality analysis. The findings of the study reveal that the J-curve is valid in Turkey.

Besides the mentioned studies above, Bahmani-Oskooee and Ratha (2004), Hsing (2008), Bahmani-Oskooee and Kutan (2008) and Perera (2011) have also analyzed the relationship between exchange rate fluctuations and BoP, as the J-curve and Marshall-Lerner condition for different region and countries. Generally, the existence of the J-curve always had different outcomes in most of the studies, as it mostly depends on the economic situation and structure of the country. Data and methodology, economic model, results, and conclusion of the current study and detailed analysis of the topic are provided in the next sections.

Data and methodology.

Quarterly data for the period of 2001 to 2015 is used in the study. Unlikely to some studies above, the quarterly data is used in this paper. It is because the short-run effects found using ARDL model in annual data concludes for the longer period of a year which is avoided when the quarterly data is used. The following factors have been chosen to be included in the paper: goods exports and imports, final nominal GDP, crude oil prices, REER and M2 money supply. Balance of Payment (BoP) price elasticity variable is denoted as exports divided by imports (X/M). According to Sala-i-Martin and Vaicys (2003), BoP taken in logarithmic form of X/M states much accurate form to define the Marshall Lerner condition than taking it as $X-M$. The data on exports, imports, final nominal GDP are from Azerbaijan State Statistical Office. REER and money supply (M2) are obtained from the Central Bank of Azerbaijan. REER is added as the weighted average of the domestic currency against the basket of

major currencies used in the country (NEER), adjusted for inflation (REER). Oil prices variable is denoted as U.S. dollar per barrel for the determined period of time.

Using ARDL approach in the econometric model requires some necessary steps before its implementation. First of all, given econometric model have to include only I(0) and I(1) variables. The order of integrations means the number of differences the variables have to take in order to be stationary. ARDL approach gives an advantage of using non-stationary variables by 1st order of integration, I(1) in the model as well. The next step is the lag structure of the model that may be automatically chosen in Eviews using Akaike's information criterion (AIC), Schwarz information criterion (SIC) or Hannan-Quinn information criterion (HQ). After estimation of the ARDL model, residual diagnosis of the serial correlation and the heteroscedasticity have to be tested and the model has to be corrected for them if there is a serial correlation or heteroscedasticity in the model. F bounds test with the null hypothesis of "no cointegration" is used to check whether there is any long-term relationship between dependent variable and independent variables. If the null is accepted, then "no long-term relationship in the model" is concluded as a result of the test. Besides, the outcomes of the F Bounds test also allow the short-term relationships between the independent variables and dependent variable to be revealed by considering the coefficients of the short-run (in a length of one period) lagged variables.

Economic model

In this study, Marshall-Lerner condition is evaluated using ARDL model with the following regression form:

$$\ln(BoP) = \beta_0 + \ln(REER)\beta_1 + \ln(GDP)\beta_2 + \ln(M2)\beta_3 + \ln(oil\ price)\beta_4 + u_t$$

Where the coefficient of $\ln(REER)$ gives the Marshall Lerner (ML thereafter) condition of $\alpha_1 + |\alpha_2| > 1$. If the coefficient is statistically significant and negative, then it states that ML condition holds. When the real value of the domestic currency in the model (REER) decreases, then according to Marshall-Lerner condition Balance of Payment ($\ln(BoP)$ in the model) should increase as imports to be more expensive and exports to be much cheaper.

The study implements ARDL approach to the model (Pesaran et al., 2001). This method is chosen in order to test both short and long-term relationships between the variables which are utterly appropriate for the evaluation of Marshall-Lerner condition in Azerbaijan. On the other side, ARDL model doesn't have strict requirements such as having non-stationary variables in level forms, avoiding unit roots in the model. Thus, ARDL approach is more conveniently used in the study.

Through the literature review part, different studies about the relationship between exchange rate and balance of payment have been reviewed. Considering the existing literature review and economic structure of Azerbaijan, the mentioned indicators are added to the model. The logarithmic forms of the variables and their lags are

also used in the econometric model, as the focus of the paper is to acquire the direct elasticity measures and to analyze the short-run and long-run relationships.

Results

As mentioned in the methodology part, implementation of the ARDL model requires some steps to conclude the reliable and unbiased results. Augmented Dickey-Fuller (ADF) test has been implemented to check whether all variables included in the model are either I(0) or I(1). log(M2) and log(GDP) variables have been substituted with their first differences since log(M2) and log(GDP) have the 2nd order of integration, I(2). 5 variables included in the model are checked for having structural breaks via Unit Root Break Test tool of the Eviews software. In order to avoid breaks affecting the model, determined breakpoints are added into one dummy variable as BREAK.

One of the important requirements of using ARDL approach is to prevent the serial correlation in the model. Thus, Correlogram Q-statistics test with 24 lags has been employed to test the serial correlation in the defined model. As the result of the test, it can be stated that the null hypothesis of “no serial correlation” has been accepted for all of the lags in the test. Another regression diagnosis of Breusch-Pagan heteroscedasticity test has been conducted with the null hypothesis of homoscedasticity. Since chi-square p-value of the test is 0.47, the null is accepted. No heteroskedastic condition has been detected in the model.

Figure 3. Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity test results

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-statistic	0.953741	Prob. F(27,24)	0.5502
Obs*R-squared	26.91508	Prob. Chi-Square(27)	0.4684
Scaled explained SS	7.559150	Prob. Chi-Square(27)	0.9999

The structural breaks have been normalized and there is no serial correlation and heteroscedasticity in the model, now ARDL approach is applied to the model properly. Linear trend and BREAK variables have also been added as fixed regressors into the model to prevent the linear trend and structural breaks to affect the findings. Akaike's information criterion (AIC) is used for selection of the lag structure. ARDL (3, 6, 2, 6, 4) is automatically lag selected model of the study.

ARDL Bounds test with the null hypothesis of “no long-run relationship exist” has been implemented to the model. F-statistics of the Bounds test, 2.18 is lower than its lower bound critical value of 3.03 at 10% significance level. Thus, the null hypothesis of “no long-run relationships” between independent variables and the dependent variable is accepted. In the test estimation, there are the variables stating one period lagged short-run relationships with the dependent variable. From that point of view, it

is also possible to state that there is no short and long-run relationship between the real effective exchange rate ($\log(\text{REER})$) and balance of payment ($\log(\text{BoP})$) variables in the model.

Relating to the literature review, the findings of the study is not supported by the studies been conducted for Azerbaijan. The study shows lack of short-run and long-run relationships between REER and the BoP price elasticity. It may be due to the relatively inelastic imports and exports against the decrease of the domestic exchange rate. These results are expected for developing countries, as the country may face a “Dutch disease” or the problem of import dependency that lead to the result of denying the Marshall-Lerner condition and J-curve theory in the country.

Conclusion

This study has examined the Marshall-Lerner Condition and the J-Curve theory for Azerbaijan with the quarterly data from 2001 to 2015. ARDL approach to cointegration is employed in order to study the long-run and short-run estimations respectively. Findings out of the study state that there is no Marshall-Lerner condition in Azerbaijan in the long-run and hence, no J-curve in the short-run dynamics of the relationship between exchange rate and BoP elasticity.

Thus, the decrease in the real effective exchange rate in Azerbaijan will not have any significant impact on the balance of payment, as there are imported inflation and higher dependency on natural resources. That allows saying that, due to its insignificant impacts, the devaluation or depreciation of the domestic currency in Azerbaijan may not be considered as a vital policy tool to cover the deficit in the balance of payment.

There is also a fact that as an exchange rate the REER is considered as a proxy variable in the paper. Thus, the decrease in the exchange rate should be considered as the devaluation or depreciation in REER, but not necessarily for the nominal exchange rate. The changes in the nominal exchange rate are not always followed by the changes in real effective exchange rate due to the inflation factor that nominal exchange rate includes.

Reference list

1. Waliullah, Kakar, M. K., Kakar, R., and Khan, W. (2010). The Determinants of Pakistan's Trade Balance: An ARDL Cointegration Approach. *The Lahore Journal of Economics* 15, 1, 1-26.
2. Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (2001), “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationship”, *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289–326.
3. Karamelikli, H., 2016. Linear and Nonlinear Dynamics of the Turkish Trade Balance. *International Journal of Economics and Finance*, 8(2), p.70.

4. Jamilov, R., 2011 J-curve Dynamics and the Marshall-Lerner Condition: Evidence from Azerbaijan, Munich Personal RePEc Archive n. 39272.
5. Jamilov, R., 2012. Is There a J-curve for Azerbaijan? Evidence from Industry-Level Analysis.
6. Halicioglu, F. (2008) The J-curve Dynamics of Turkey: an Application of ARDL Model, Appl. Econ. 40, 2423- 2439.
7. Bahmani-Oskooee, M. and Ratha, M. (2004) The J-curve Dynamics of U.S. Bilateral Trade, J. Econ. Finance 28, 32-38.
8. Hsing, Y. (2008), “A Study of the J-curve for Seven Selected Latin American Countries”, Global Economy Journal, 8: Article 6.
9. Bahmani-Oskooee, M and Kutan, A. M. (2008), “The J-curve in the Emerging Economies of Eastern Europe”, Applied Economics, 1-10, iFirst.
10. Perera, W. (2011) Bilateral J-curve between Sri Lanka and its major trading partners. Staff Studies, North America, 39, Jun.
11. Salasevicius, R. and Vaicius, P. (2003), „exchange rate Relationship: Testing the Marshall-Lerner Condition in the Baltic States. SSE Riga Working Papers 2003: 13(48).Stockholm School of Economics in Riga.

Appendix

Figure 4. Correlogram Q-statistic test

Date: 12/20/17 Time: 01:23						
Sample: 2001Q1 2015Q3						
Included observations: 52						
Q-statistic probabilities adjusted for 3 dynamic regressors						
Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob*	
. .	. .	1	0.042	0.042	0.0976	0.755
.* .	.* .	2	-0.174	-0.176	1.7921	0.408
. *.	. *.	3	0.082	0.102	2.1799	0.536
. .	. .	4	-0.009	-0.053	2.1851	0.702
. .	. *.	5	0.056	0.097	2.3697	0.796
. .	. .	6	0.013	-0.018	2.3807	0.882
. *.	. *.	7	0.140	0.185	3.6120	0.823
.* .	** .	8	-0.153	-0.214	5.1121	0.746
** .	. .	9	-0.227	-0.139	8.4916	0.485
. *.	. .	10	0.083	0.002	8.9515	0.537
. .	. .	11	-0.041	-0.075	9.0675	0.616

. * .	. * .	12	-0.201	-0.203	11.909	0.453
. .	. .	13	-0.025	-0.009	11.955	0.531
. .	. .	14	0.063	0.025	12.246	0.587
. .	. .	15	-0.027	0.034	12.300	0.656
. .	. .	16	-0.016	0.035	12.318	0.722
. .	. .	17	0.010	-0.040	12.326	0.780
. .	. .	18	-0.028	-0.024	12.389	0.827
. .	. .	19	0.006	0.051	12.392	0.868
. * .	. .	20	0.113	0.031	13.504	0.855
. .	. * .	21	-0.030	-0.147	13.588	0.887
. * .	. * .	22	-0.163	-0.141	16.075	0.812
. .	. .	23	-0.016	-0.047	16.100	0.851
. * .	. .	24	0.081	0.022	16.757	0.859
*Probabilities may not be valid for this equation specification.						

Figure 5. The results of the ARDL model

Dependent Variable: LN_BOP					
Method: ARDL					
Date: 12/20/17 Time: 01:20					
Sample (adjusted): 2002Q4 2015Q3					
Included observations: 52 after adjustments					
Maximum dependent lags: 6 (Automatic selection)					
Model selection method: Akaike info criterion (AIC)					
Dynamic regressors (6 lags, automatic): LN_REER LNGDPD1					
LNM2D1					
LN_OIL_PRICE					
Fixed regressors: BREAK C @TREND					
Number of models evaluated: 14406					
Selected Model: ARDL(3, 6, 2, 6, 4)					
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.*	
LN_BOP(-1)	0.759827	0.144621	5.253929	0.0000	
LN_BOP(-2)	0.482193	0.174851	2.757742	0.0110	
LN_BOP(-3)	-0.441279	0.138491	-3.186343	0.0040	
LN_REER	1.534476	1.059742	1.447971	0.1606	
LN_REER(-1)	-0.263993	1.347706	-0.195883	0.8464	
LN_REER(-2)	-2.588703	1.392344	-1.859240	0.0753	
LN_REER(-3)	0.695316	1.592068	0.436738	0.6662	

LN_REER(-4)	-2.539162	1.537546	-1.651438	0.1117
LN_REER(-5)	-0.746469	1.526368	-0.489049	0.6292
LN_REER(-6)	1.944831	1.513158	1.285279	0.2110
LNGDPD1	-0.137375	0.210679	-0.652061	0.5206
LNGDPD1(-1)	-0.104706	0.233173	-0.449050	0.6574
LNGDPD1(-2)	0.451162	0.216972	2.079357	0.0484
LNM2D1	-0.727626	0.309365	-2.352002	0.0272
LNM2D1(-1)	0.318924	0.345227	0.923809	0.3648
LNM2D1(-2)	0.846597	0.357801	2.366109	0.0264
LNM2D1(-3)	-0.686038	0.366589	-1.871410	0.0735
LNM2D1(-4)	-0.676604	0.336512	-2.010643	0.0557
LNM2D1(-5)	0.830698	0.343876	2.415692	0.0237
LNM2D1(-6)	-0.611802	0.376816	-1.623610	0.1175
LN_OIL_PRICE	0.767607	0.157702	4.867444	0.0001
LN_OIL_PRICE(-1)	-0.220772	0.230586	-0.957439	0.3479
LN_OIL_PRICE(-2)	-0.740365	0.214488	-3.451784	0.0021
LN_OIL_PRICE(-3)	-0.020625	0.214147	-0.096315	0.9241
LN_OIL_PRICE(-4)	0.762143	0.170265	4.476208	0.0002
BREAK	-0.016286	0.101187	-0.160945	0.8735
C	7.356858	26.35742	0.279119	0.7825
@TREND	-0.011655	0.007393	-1.576576	0.1280
R-squared	0.969395	Mean dependent var	0.902345	
Adjusted R-squared	0.934964	S.D. dependent var	0.514216	
				-
S.E. of regression	0.131136	Akaike info criterion	0.921434	
Sum squared resid	0.412718	Schwarz criterion	0.129235	
				-
Log likelihood	51.95730	Hannan-Quinn criter.	0.518633	
F-statistic	28.15500	Durbin-Watson stat	1.901179	
Prob(F-statistic)	0.000000			
*Note: p-values and any subsequent tests do not account for model selection.				

Figure 6. ARDL Bounds test

ARDL Bounds Test				
Date: 12/20/17 Time: 01:25				
Sample: 2002Q4 2015Q3				
Included observations: 52				
Null Hypothesis: No long-run relationships exist				
Test Statistic	Value	k		
F-statistic	2.182697	4		
Critical Value Bounds				
Significance	I0 Bound	I1 Bound		
10%	3.03	4.06		
5%	3.47	4.57		
2.5%	3.89	5.07		
1%	4.4	5.72		
Test Equation:				
Dependent Variable: D(LN_BOP)				
Method: Least Squares				
Date: 12/20/17 Time: 01:25				
Sample: 2002Q4 2015Q3				
Included observations: 52				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
	-			
D(LN_BOP(-1))	0.040914	0.146527	-0.279226	0.7825
D(LN_BOP(-2))	0.441279	0.138491	3.186343	0.0040
D(LN_REER)	1.534476	1.059742	1.447971	0.1606
D(LN_REER(-1))	3.234187	4.395683	0.735764	0.4690
D(LN_REER(-2))	0.645484	3.516370	0.183566	0.8559
D(LN_REER(-3))	1.340800	2.929539	0.457683	0.6513
	-			
D(LN_REER(-4))	1.198362	2.298467	-0.521374	0.6069

D(LN_REER(-5))	-1.944831	1.513158	-1.285279	0.2110
D(LNGDPD1)	-0.137375	0.210679	-0.652061	0.5206
D(LNGDPD1(-1))	-0.451162	0.216972	-2.079357	0.0484
D(LNM2D1)	-0.727626	0.309365	-2.352002	0.0272
D(LNM2D1(-1))	0.297149	0.694847	0.427646	0.6727
D(LNM2D1(-2))	1.143746	0.655148	1.745781	0.0936
D(LNM2D1(-3))	0.457708	0.509560	0.898242	0.3780
D(LNM2D1(-4))	-0.218897	0.478522	-0.457443	0.6515
D(LNM2D1(-5))	0.611802	0.376816	1.623610	0.1175
D(LN_OIL_PRICE)	0.767607	0.157702	4.867444	0.0001
D(LN_OIL_PRICE(-1))	-0.001152	0.250312	-0.004602	0.9964
D(LN_OIL_PRICE(-2))	-0.741517	0.227751	-3.255823	0.0034
D(LN_OIL_PRICE(-3))	-0.762143	0.170265	-4.476208	0.0002
BREAK	-0.016286	0.101187	-0.160945	0.8735
C	7.356858	26.35742	0.279119	0.7825
@TREND	-0.011655	0.007393	-1.576576	0.1280
LN_REER(-1)	-1.963705	5.862659	-0.334951	0.7406
LNGDPD1(-1)	0.209081	0.544242	0.384169	0.7042
LNM2D1(-1)	-0.705851	0.793623	-0.889404	0.3826
LN_OIL_PRICE(-1)	0.547987	0.266720	2.054542	0.0510
LN_BOP(-1)	-0.199259	0.076325	-2.610682	0.0153

R-squared	0.864107	Mean dependent var	0.004803
Adjusted R-squared	0.711228	S.D. dependent var	0.244030
S.E. of regression	0.131136	Akaike info criterion	-0.921434
Sum squared resid	0.412718	Schwarz criterion	0.129235
Log likelihood	51.95730	Hannan-Quinn criter.	-0.518633
F-statistic	5.652216	Durbin-Watson stat	1.901179
Prob(F-statistic)	0.000028		

FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ KOOPERATİVLƏRDƏ BİRLƏŞMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ ONLARIN MALİYYƏLƏŞMƏSİ MEXANİZMİNİN YAPONİYA TƏCRÜBƏSİ

Dadaşov Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı,

e-mail:ebdulrehimdadasov@gmail.com

Mobil tel: (050) 361-13-90

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 20 dekabr

2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 11 December 2017; accepted 20 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi fermer təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinin Yaponiya təcrübəsi və maliyyə mexanizminin öyrənilməsi, onun Azərbaycana tətbiqi perspektivlərinin araşdırılaraq aşkar edilməsidir. Tədqiqat aparıldığı zaman əsaslı, müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi nəticəsində Yaponiyada ayrı-ayrı ailə-kəndli və fermer təsərrüfatlarının birləşdiyi kənd təsərrüfatı kooperativlərində kredit, sığorta mexanizminin strukturu açıqlanmışdır. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti fermer təsərrüfatları və onların birləşdiyi kənd təsərrüfatı kooperativlərinin maliyyə mexanizminin öyrənilməsi və onun gələcəkdə Azərbaycana tətbiqinin mümkünlüyünə dair təkliflərin təcrübədə istifadə edilə bilməsidir. Tədqiqat işi Azərbaycanda ixracatçı fermer təsərrüfatları və kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyəti haqqında statistik məlumat bazasının kifayət qədər olmaması ilə məhdudlaşmışdır. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi və orijinallığı ixracatçı fermer təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinin mümkünlüyü, onların kredit, sığorta mexanizmi Yaponiya nümunəsində göstərilmiş, Azərbaycan üçün perspektivləri seçilmiş və təklif kimi müəllif tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: fermer təsərrüfatı, kooperativ, maliyyə mexanizmi, kredit, sığorta

Jel Classification: Q14

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЧЕТАНИЯ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ В КООПЕРАТИВЫ И ЕГО МЕХАНИЗМ ФИНАНСИРОВАНИЯ В ЯПОНИИ

Резюме

Основная цель исследования – изучение практики объединения фермерских хозяйств в кооперативы и механизма их финансирования в Японии, выяснение перспективы его применения в Азербайджане. При проведении исследования широко использованы методы обоснованного и сравнительного

анализа, сравнения и логического обобщения. В результате исследования выявлена структура механизма кредитования и страхования в сельскохозяйственных кооперативах, объединенная отдельными семейными фермерами и фермерскими хозяйствами в Японии. Практическая значимость исследовательской работы заключается в том, что ее можно использовать на практике для изучения финансового механизма фермерских хозяйств и сельскохозяйственных кооперативов, в которые они включены и его практическое применение в Азербайджане в будущем. Исследование было ограничено отсутствием статистической информации о деятельности фермерских хозяйств и сельскохозяйственных кооперативов экспортеров в Азербайджане. Научная новизна и оригинальность исследования состоит в возможностях, показанные на примере Японии, объединения фермерских хозяйств экспортеров в кооперативы, их механизм кредитования и страхования, а также предложенные автором перспективы их применения для Азербайджана.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, кооперация, финансовый механизм, кредит, страхование.

NECESSITY OF THE COMBINATION OF FARMERS IN CO-OPERATIVES AND THEIR FINANCIAL MECHANISM IN JAPAN

Abstract

The main purpose of the research is to study the necessity of the combination of farmers in cooperatives and the study of the financial mechanism in Japan, its prospects for application to Azerbaijan. In the course of the research have been widely used substantial, comparative analysis and logical summarization methods. As a result of the research, the structure of credit, insurance mechanism in agricultural cooperatives combined by households and farmers in Japan has been disclosed. The practical significance of the research is the study about financial mechanism of farming and their agricultural cooperatives and to suggest that it can be used in practice to apply them to Azerbaijan in the future. The research was restricted by the lack of statistical information on the activities of farmers and agricultural cooperatives in Azerbaijan. The scientific novelty and originality of the research is the possibility of combination of exporter farmers in cooperatives, their credit, insurance mechanism is shown in the Japanese example, the prospects for Azerbaijan have been selected and proposed by the author.

Keywords: farming, cooperative, financial mechanism, credit, insurance

İqtisadiyyatın müasir trendlərinə nəzər saldıqda, “kooperativ təsərrüfatçılıq”, “kooperativ sahibkarlıq” anlayışının qloballaşma dövründə daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini müşahidə edirik. Belə ki, təsadüfi deyil ki, BMT Baş Assambleyasının 31 oktyabr 2011-ci il tarixli 66-cı sessiyasında qəbul edilmiş Qətnaməyə əsasən 2012-ci il “Beynəlxalq kooperativlər ili” elan olunmuşdur. Digər sahələrdə kooperasiyanın yaradılması və onların inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində də kooperasiyanın rolu müasir dövrümüzdə əsas prioritetə çevrilmiş məsələlərdən biridir [1].

Kənd təsərrüfatında kooperativlərin əsas rolu kiçik ailə-fermer təsərrüfatlarının maddi-mənəvi birliyini təmin edərək, onların iqtisadi və sosial rifahını dayanıqlı vəziyyətə gətirmək və davamlı inkişafına nail olmaqdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik fermer təsərrüfatlarının rəqabətədavamlı olması, bazara daha keyfiyyətli və ixrac yönümlü məhsulların çıxarılmasını təmin etmək məqsədilə onların kooperativlərdə birləşməsi zəruridir.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının hazırkı mərhələsi istehsalın effektiv təşkilini, torpaqdan səmərəli istifadə edilməsini, fermer təsərrüfatının əldə etdiyi gəlirlərinin artırılmasını tələb edir. Bu vəzifələrin reallaşdırılmasında birgə təsərrüfatçılıq forması kimi kənd təsərrüfatı kooperativləri xüsusi rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatında xırda əmtəə istehsalından rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına keçmək, yeni texnika və texnologiyalar tətbiq etməklə məhsuldarlığı artırmaq və xarici bazarlara çıxışı təmin etmək üçün ən optimal yol kooperasiyanın inkişaf etdirilməsidir [2].

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının mövcud durumu da kooperasiyanın inkişafının zəruriliyini bir daha diqqət mərkəzinə çıxarır. İqtisadiyyatın neft sektorunda qiymət və kəmiyyət amilinin təsiri nəticəsində büdcə gəlirlərinin neft gəlirlərinə olan elastikliyin aradan qaldırılması məsələləri ön plana çıxarılmışdır. İqtisadiyyatın diversifikasiyalı inkişafı fonunda kənd təsərrüfatının yenidən canlanmasına ehtiyac yaranması bu sahədə bir sıra tədbirlərin görülməsini labüd hesab edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14.06.2016 tarixində təsdiq etdiyi “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası” haqqında qanun, 06.12.2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması və kooperasiyanın inkişafı 2.3 nömrəli strateji prioritet kimi qəbul edilmişdir. Yeni iqtisadi vəziyyət fonunda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı üçün bünövrə hesab edilən bu qanunvericilik bazası və uğurlu siyasətin davamı olaraq, “2017-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir [3].

Kiçik fermer təsərrüfatlarının öz maliyyə imkanlarının məhdudluğu, ixrac potensialının artırılması, ixraca yönümlü kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmünün

genişləndirilməsi imkanlarını nəzərə alaraq, bu təsərrüfatların kooperativlər şəklində birləşməsinin zəruriliyi aktual məsələyə çevrilmişdir. Bunun üçün ilk növbədə “kooperativ”in xırda fermer təsərrüfatları arasında təbliğatı və onuni inkişaf etmiş ölkələrdəki bir sıra müsbət xüsusiyyətləri, maliyyələşmə mexanizmi izah edilməlidir. Nəzərə alsaq ki, kooperativlərlə zəngin olan Uzaq Şərq ölkəsi Yaponiyada fermer təsərrüfatlarının birləşdiyi kooperativlərinin ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracındakı payı 40% təşkil edir, onun bu sahədəki təcrübəsinin öyrənilməsi və onun gələcəkdə Azərbaycana tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar.

Yaponiyada ailə təsərrüfatlarının ümumi sayı 1950-ci ildə 6180000, 2015-ci ildə 2160000 qeydə alınmışdır. Onlardan 1260000-i kommersiya məqsədli kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur və fermer təsərrüfatı kimi fəaliyyət göstərirlər. 400000 fermer təsərrüfatı tam iş günü ilə fəaliyyət göstərir. Yarım iş günü (əsasən istirahət günləri kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər) kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan 190000 ailənin gəliri kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən, 680000 ailənin gəliri digər fəaliyyətlərdən daxil olur. Kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin ümumi sayı 2016-cı ildə 1920000 nəfər olmuşdur, o cümlədən 660000-i qadınlar, 65 yaşdan yuxarı işçilərin sayı 65% təşkil edir. Son illərdə kənd təsərrüfatına cəlb olunan qadın işçilərin sayı 15800, 44 yaşdan aşağı işçilərin sayı 19800 nəfər olmuşdur. Yaponiyada bir fermer təsərrüfatının illik gəliri 46174 USD \$ hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, gənc kadrların kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi Yaponiyada mühüm bir problemə çevrilmişdir. Gənc kadrların kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi üçün qəbul olunan proqram əsasən bu fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayan hər bir gənc fermerə 5 il olmaqla, hər il 1396,3 USD \$ dövlət büdcəsindən həvəsləndirici maliyyə yardımı ayrılır. Sosial müavinət sistemində stimullaşdırıcı siyasət də gənclərin kənd təsərrüfatına marağının artırılmasına xidmət edir. Belə ki, digər fəaliyyətlə məşğul olan əhəlinin aldığı aylıq pensiya müavinət 2300 USD \$ olduğu halda, il ərzində minimum 90 gün kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhəlinin aldığı aylıq müavinət 3200 USD \$ təşkil edir. Bu da il ərzində yarım iş günü kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan (həftədə 2 istirahət günü olmaqla, ildə 104 gün>90 gün) əhaliyə şamil edilə bilər [4].

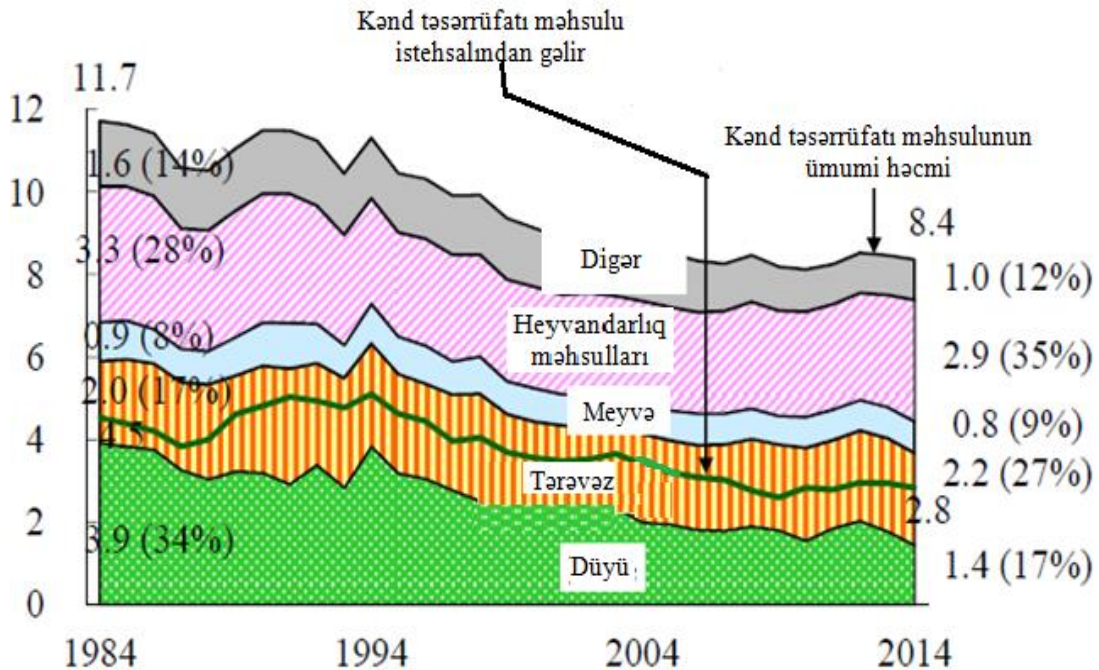
Yaponiyada İkinci dünya müharibəsindən sonra 1947-ci ildə dövlət tərəfindən torpaq islahatları keçirilmişdir. Belə ki, bu islahatlar nəticəsində 1942 min hektar torpaq sahəsi iri torpaq mülkiyyətçilərinin (feodal torpaq lordları) kiçik torpaqlar (1 ha – 5 ha) şəklində əhali arasında bölüşdürülmüşdür. 1960-1970 cı illər Yaponiyada yüksək iqtisadi artım dövrü hesab edilir. İllik iqtisadi artım 7-10% olmuşdur ki, bunun da əsas iqtisadi və siyasi səbəbləri aşağıdakılardır:

- ucuz, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi əsasında dayanan keyfiyyətli məhsul istehsalı;
- kənd yerlərində kifayət qədər əmək resursunun mövcudluğu;
- investisiya qoyuluşlarına yüksək faizlərin hesablanması;

- ixrac üçün əlverişli şərait yaradan valyuta məzənnəsi (1\$ = 360 yen);
- dövlət tərəfindən yaradılan investisiya fondlarında maliyyə sabitliyinin yüksək olması [5].

Şəkil 1.

Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun satışından daxil olan gəlir trendi
(1984-2014-cü illərdə trilyon yen 107.42Y=1\$) [5]

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin kredit biznesi – qarşılıqlı maliyyələşdirmə qaydasında kooperativ üzvlərinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə kooperativ üzvlərindən əmanət cəlb etməsi və onları ehtiyacı olduğu hallarda əlverişli şərtlərlə kreditlə təminat fəaliyyətidir.

Cədvəl 1. Yaponiyada Maçidaşi kənd təsərrüfatı kooperativinin kredit fəaliyyəti göstəriciləri (milyard USD \$) [6]

Aktivlər	235,9
Depozitlər	223,4
Kreditlərin ümumi həcmi (kredit portfeli)	61,3
Qiymətli kağızların ümumi dəyəri	4,6
Fond investisiyalarından gəlirlər	2,1
İl ərzində bağlanan kredit müqavilələrinin ümumi həcmi	7,2

Yaponiyada çoxməqsədli kənd təsərrüfatı kooperativləri əsas fəaliyyətlə yanaşıhəmdə, kredit fəaliyyəti, ümumilikdə kredit biznesi ilə də məşğul olurlar. JA Maçidaşi kooperativləri də kredit biznesi ilə məşğul olan nümunəvi kooperativlərdəndir. JA Maçidaşi kooperativinin daimi üzvlərinin sayı 2351 nəfər, assosiativ üzvlərinin sayı isə 10177 nəfərdir. Bu kənd təsərrüfatı kooperativində 2015-ci ilə olan məlumatlara istinadən kredit biznesinin göstəriciləri cədvəl 1-də verilmişdir [6]:

Kooperativ üzvləri ilə bağlanan kredit müqavilələrində əsas məbləğə hesablanan faiz dərəcəsi 1% hesablanır. Lakin, kooperativə üzv olmayan müştərilərdə bu faiz dərəcəsi 5,6% müəyyənləşdirilmişdir. Üzv olmayan müştərilərlə bağlanan kredit müqavilələri həcmi 34,2 milyon USD \$, kredit portfelindəki payı isə 0,5% təşkil edir. Müştərilər kredit müqavilələri bağlanarkən komissiya haqqı tutulmur. Əgər nəzərdə tutulmuş kredit məbləği müqavilədə qeyd olunan müddətdən qabaq ödənilib bağlanarsa, növbəti ödənilməyəcək aylara hesablanan faiz dərəcəsinə ödənişlərin kompensasiya edilməsi üçün müştəridən komissiya (dəbbə pulu şəklində) tutulur. Çünki onlarda kapital adekvatlığı risk faktorundan daha önəmli maliyyə göstəricisi hesab olunur. İqtisadi seçim nəzəriyyəsi əsasında ödənilməyən növbəti ayın faiz dərəcələri ilin sonunda kooperativ büdcəsinin xərc maddələri kimi qiymətləndirilir. [6]

Kooperativ üzvü olmayan şəxslərin kredit əldə edilməsinə bir sıra məhdudiyyətlər qoyulur. Bu məhdudiyyətlərdən biri kredit limitinin (əldə ediləcək kredit məbləğinin maksimum həddinin müəyyən edilməsi) tətbiq edilməsidir. Digər bir məhdudiyyət isə bir sıra kredit məhsulundan istifadə edilməsi üçün ən azı kooperativin assosiativ üzvü olması tələbinin müştərilərə qoyulmasıdır. Bu zaman faiz dərəcələri üzv olan müştərilərdən fərqli müəyyən edilir.

Kooperativlərin verdiyi kreditlə digər maliyyə institutlarının (əsasən banklar) verdiyi kreditin əsas fərqi müqavilə şərtləri və tələblərinin üzvləri üçün yüngülləşdirilməsidir. Belə ki, bankların tələb etdiyi əmək haqqı və gəlirlərlə, girov, zəmin və digər təminatın kooperativlərin verdiyi kredit nümunəsində artıq tələb edilmir. Çünki kooperativlə müştəri arasında kredit müqaviləsi bağlanarkən etibarlılıq və şəffaflıq prinsipi əsas götürülür.

Kooperativin müştərilərlə bağladığı kredit müqavilələri bir neçə əsas şərtlər əsasında verilir:

- müştərinin illik əmək haqqısı (gəlir);
- müştərinin kredit tarixçəsində problemlı kredit təcrübəsinin olmaması;
- müştərinin illik gəlirindən yalnız 30,5% civarında borcların qaytarma limitinin nəzərə alınması.

JA Maçidaşi çoxməqsədli kənd təsərrüfatı kooperativinin müştərilərinə təklif etdiyi kredit məhsulları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir: [6]

Cədvəl 2. JA Maçidaşi kooperativinin təklif etdiyi kredit məhsulları [6]

Kredit məhsulu	Məhsulun xarakteristikası
1. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə verilən kredit	- kooperativ üzvlərinin diskret aqrar istehsalla məşğul olması üçün kredit verilməsi və əmanətlərin cəlb edilməsi xidmətlərini göstərir. - kooperativ assosiasiyalarının subsidiya proqramına əsasən aşağı gəlirli kooperativ üzvlərinə verilən kreditlər 0% dərəcəsi ilə də verilə bilər. - hər bir kredit müqaviləsi girov və ya zəmanət kağızı əsasında bağlanılır.
2. Üzvlərə icarə məqsədilə maliyyə lizinqi	- istehsal, yaşayış binasının təmiri və avadanlıqların icarəyə götürülməsi üçün verilir. - şəhər mərkəzlərində bu xərclər rayon ərazilərindən daha çox çıxdığına görə bu kredit məhsulunda güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.
3. İpoteka krediti	- kooperativ üzvləri və rayonun digər vətəndaşlarına bina konstruksiya işləri, daşınmaz əmlakın alınması, banklardan alınan ipoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi məqsədilə 0,8% faiz dərəcəsi ilə kreditlər verilir.
4. Üzvlərə istehlak krediti	- kooperativ üzvlərinə avtomobil, təhsil və s. məqsədilə kreditlər verilir. - təhsil kreditləri 10 il müddətinə qaytarılır, faiz dərəcəsi 3.3% verilir.

Yaponiyada çoxməqsədli kənd təsərrüfatı kooperativləri sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olma hüququ vardır. Kənd təsərrüfatı kooperativlərində sığorta əməliyyatlarının aparılması dövlət və kooperativlər tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, kooperativ üzvlərinin həyat və qeyri-həyat sığortasını kooperativ özü təmin etsə də, kooperativin istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları və texnika, avadanlıqların sığortası dövlət tərəfindən icra edilir.

Kooperativlərin sığorta biznesinin digər sığorta şirkətlərindən əsas fərqi aşağıdakılardır:

* sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı ödənilən komissiya

ödənişlərinin məbləği şirkətlərdən azdır;

* sığorta müqaviləsi əsasında ödənilən sığorta ödənişlərindən tutulan vergi məbləğinin şirkətlərə nisbətə güzəşt tətbiq edilir;

* kooperativ üzvləri və kooperativin vəzifəli şəxsləri arasında birliyin mövcud olması həm xidmətdən istifadə edən kooperativə, həm də kooperativin üzvə olan etibarını artırır. [7]

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmasının tarixi əsasları üzvlərə qarşılıqlı maddi və texniki yardım fəaliyyətində yaranmışdır. Belə ki, Yaponiyada kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmasına 1948-ci ildə “Kyosai” brendi altında Hokkaydo Prefekturasında başlanmışdır. “Kyosai” yapon dilindən tərcümədə “kyo” – bir-birinə, “sai” – yardım mənasında işlədilir. Bu brenddən yalnız sığorta biznesini həyata keçirən kooperativlər istifadə edə bilər və bu patent hüququ dövlət qanunvericiliyi ilə yalnız kooperativlərə məxsusdur.

1951-ci ildə Yaponiya Kənd Təsərrüfatı Kooperativləri Assosiasiyasının nəzdində kooperativ üzvlərinin sığorta təminatını həyata keçirən JA Zenkyoren yaradılmışdır. JA Zenkyoren yalnız üzvlərin həyat və qeyri-həyat sığortasını icra edir. JA Zenkyorena üzv olanların sayı 2016-cı il məlumatlarına əsasən 10.3 milyon nəfər olmuşdur. Dünya üzrə üzv sayına görə 3-cü yeri tutur. [7]

JA Zenkyorenin üzvlərə təklif etdiyi əsas sığorta məhsulları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 3. JA Zenkyorenin sığorta məhsulları. [7]

Həyat sığortası	Qeyri-həyat sığortası
həyatın qarışıq sığortası	daşınmaz əmlak sığortası
həyatın ölüm hallarından müddətli sığortası	yanğından sığorta
annuitet sığorta	maddi məsuliyyət sığortası
uşaqların sığortası	avtomobillərin sığortası (kasko sığorta)
tibbi sığorta	avtomobilin qəzası nəticəsində 3-cü şəxsə dəyən zərərdən sığorta

Təbii fəlakətlər nəticəsində fermerlərə dəymiş zərərin kompensasiyası və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının yüksəldilməsi məqsədilə dövlət “Kənd təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası sistemi” adı ilə bu fəlakətlərə qarşı mühüm sığorta mexanizmi tətbiqini nəzərdə tutur. Cari sığorta sistemi 1947-ci ildən etibarən “Kənd təsərrüfatı sığorta sistemi” və “Heyvandarlıqda sığorta sistemi”ndən ibarətdir. Kənd təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası sistemi ictimai sığorta sistemi olub, dövlətin təbii fəlakətlərə qarşı gördüyü siyasətin mühüm elementidir. Belə ki, bu sistemin əsas işləmə mexanizmi odur ki, zərərçəkmiş fermerlərə rəşional qaydada maddi yardım göstərilməsi

məqsədlə hər bir regionda (iqtisadi rayon) fermerlərin könüllü pul köçürmələri nəticəsində yaradılmış ictimai fond olan Qarşılıqlı Yardım Assosiasiyası fəaliyyət göstərir, daha sonra əgər hər hansı bir təbii fəlakət baş verərsə, zərərçəkmiş hər bir fermerə bu Assosiasiya tərəfindən maddi yardım göstərilir. [7]. JA Zenkyorenin sığorta fəaliyyətinin 2017-ci il üzrə iqtisadi göstəriciləri cədvəl 4-də verilmişdir:

Cədvəl 4. JA Zenkyorenin sığorta fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri. (milyard USD \$) [7]

Aktivlər	514,8
Öhdəliklər	456,7
Xalis aktiv	32,7
Sığorta haqqlarının yığılmasından gəlirlər	53,0
Həyat sığortası üzrə gəlirlər	26,2
Qeyri-həyat sığortası üzrə gəlirlər	26,8
Ödəniş sığorta ödənişləri	30,7
Qəza və sığorta hadisələri üzrə ödəniş	9,1
Müddətli və annuitet qaydada digər ödənişlər	21,6

Fermer təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası sisteminin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Dövlət sığorta sistemi fermer məhsullarına qarşılıqlı yardım, heyvandarlığa qarşılıqlı yardım, Meyvə bağlarına qarşılıqlı yardım fondlarının yenidən sığortalanmasını həyata keçirir.
- Fermer məhsulları və heyvandarlığa qarşılıqlı yardım məsələləri sistemin əsas elementi hesab olunur.
- Dövlət qarşılıqlı yardım fondunun bir hissəsini Kənd təsərrüfatına Qarşılıqlı Yardım Proqramlarının həyata keçirilməsi üçün ofis xərclərinə yönəldir.

Proqramın adları	Proqramın təyinatı (obyekti və s.)
Fermer məhsullarının qarşılıqlı yardım proqramı	Çəltik sahəsi, quru şəraitdə yetişdirilən çəltik, yulaf
Heyvandarlığa qarşılıqlı yardım proqramı	Mal-qara, ana bətnindəki dana, atlar, donuzlar
Meyvə bağlarına qarşılıqlı yardım proqramı	Satsuma mandarini, portağal, Çin sitrону, alma, üzüm, ərik, şaftalı, albalı, gavalı, kivi, ananas
Fakultativ qarşılıqlı yardım proqramı	İstehsal binaları, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları, digərləri

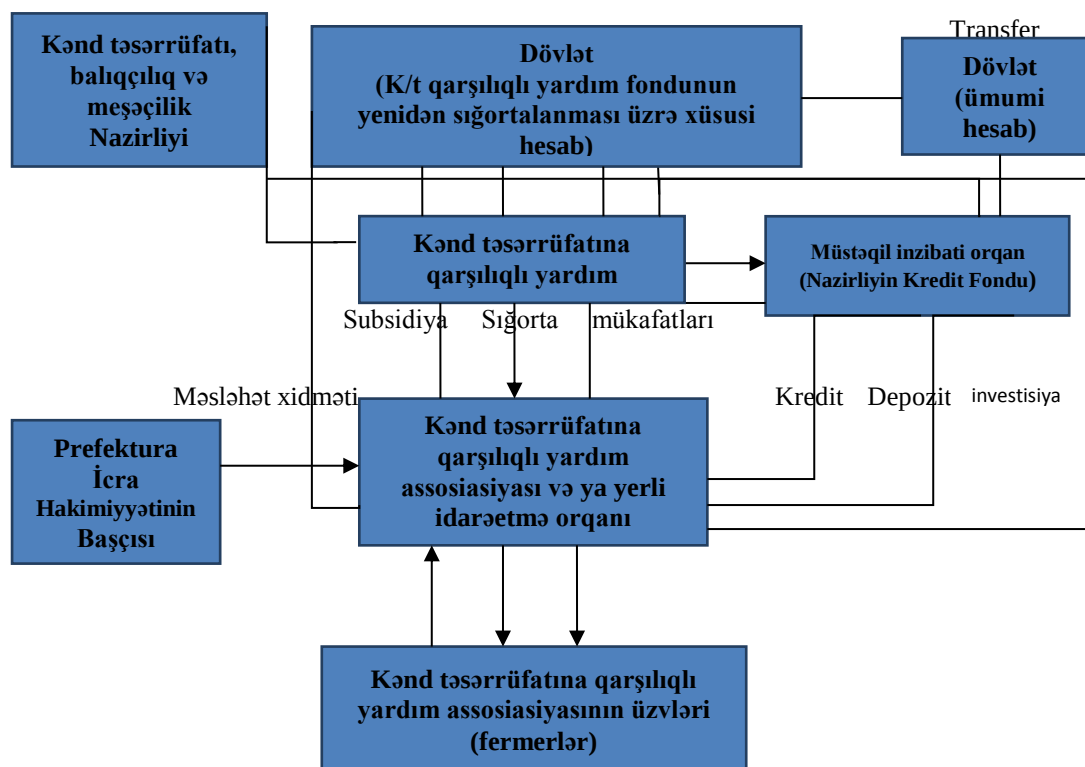
Fermer təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası sistemi 3 səviyyədə həyata keçirilir: Kənd təsərrüfatı Qarşılıqlı Yardım Assosiasiyası (və ya yerli idarəetmə qurumları), Kənd təsərrüfatı Qarşılıqlı Yardım Federasiyası və Dövlət səviyyəsində. [8]

Fermer təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası sistemi özündə bir neçə proqramları birləşdirir. Həyata keçirilən proqramlar və onların təyinatı istiqamətləri aşağıdakı cədvəldə aydın verilmişdir:

Cədvəl 5. Fermer təsərrüfatına təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin kompensasiyası proqramları [8]

Assosiasiyaanın əsas fəaliyyəti fermerlərdən könüllü şəkildə bütün iştirak paylarının yığım işinin təşkili və eyni zamanda zərərçəkmiş fermerlərə kompensasiyaların vaxtında və hesablanmış şəkildə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Əgər zərər məbləği Assosiasiyaanın yığım fondunun həddini aşarsa, o zaman əlavə olaraq yuxarı qurum olan Qarşılıqlı Yardım Federasiyasına müraciət edilir, daha sonra isə Dövlətin Yenidən Sığortalaması sayəsində kompensasiya əlavə hissəsi Federasiyası dolayı yolla dövlət hesabına maliyyələşdirilir. [8]

Sxem 1. Təbii fəlakətlər nəticəsində fermer təsərrüfatı məhsullarına dəymiş zərərin kompensasiyası sisteminin qurulması sxemi. [8]

Cədvəl 6. Fermer məhsullarına dəymiş zərərin hesablanması üsulları. [8]

Tətbiqi metodu	Tətbiq olunduğu fermer məhsulu	Məzmunu
Torpaq sahəsindən götürülən məhsuldarlığa görə	Çəltik sahəsi, quru şəraitdə yetişdirilən çəltik, yulaf	Qarşılıqlı yardım əkin sahəsinin azalması zamanı ödənilir. (sözügedən əkin sahəsinin standart məhsul-darlığından faktiki məhsul-darlığı çıxmaqla əldə edilmiş miqdar) ✓ Ödənişin (assosiasiyaya) 30 %-i və torpaqdan götürülən məhsuldarlığın 70%-i kompensasiya oluna bilər. ✓ Ödənişin 40%-i, və torpaqdan götürülən məhsuldarlığın 60%-i kompensasiya oluna bilər. ✓ Ödənişin 50%-i, və torpaqdan götürülən məhsuldarlığın 50%-i kompensasiya oluna bilər.
Kənd təsərrüfatı fəaliyyətini tamamlamamış fermer metodu	Çəltik sahəsi, yulaf	Bu metodun əsas xüsusiyyəti odur ki, bu zaman qarşılıqlı kompensasiya məbləği korlanmış torpaq sahəsinin həcminə görə müəyyənəndirilir. Faiz dərəcəsi isə müvafiq olaraq ödənişin 20%, 30%, 40% kimi və standart illik məhsuldarlığının 80%, 70%, 60% miqdarında müəyyən edilir. Bu variantların seçimində fermerlər sərbəstdirlər.
Keyfiyyət metodu	Çəltik sahəsi	Bu metod zamanı bütün zərər çəkmiş fermerlər öz məhsullarını razılaşdırılmış vahid keyfiyyət səviyyəsində fərz edib, kompensasiya məbləğini məhv olmuş məhsullarının kəmiyyəti (sayı) əsasında əldə etməyə razı olmalıdırlar. Faiz dərəcələri isə istehsal miqdarının 90%-i, 80%-i, 70% müəyyən edilir.
Təbii fəlakət nəticəsində itirilmiş gəlirə qarşılıqlı yardım metodu	Yulaf	

Qeyd: Kompensasiya metodlarının seçilməsi faiz dərəcələri təbii fəlakət baş verməmişdən öncə Qarşılıqlı yardım Assosiasiyasının yığıncağı zamanı fermerlərlə razılaşdırılmış sorğu əsasında, Assosiasiyanın yığım fondu (büdcəsi)na mütənasib qaydada müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin istehsal etdiyi məhsulun satışından dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri həyata keçirilir. Lakin Yaponiya hökumətinin mülki qanunvericiliyi və vergi siyasəti kənd təsərrüfatı kooperativlərinin məhsullarına tətbiq edilən məbləğə vergi güzəştləri tətbiqini nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, özəl mülkiyyətə malik təsərrüfatlarda əldə olunan mənfəətə tətbiq olunan vergi dərəcəsi 30% təşkil etdiyi halda, kənd təsərrüfatı kooperativlərinə tətbiq olunan vergi dərəcələri 22% müəyyən edilmişdir. Bu da fərdi qaydada təsərrüfatla məşğul olan kəndli-fermer, ailə təsərrüfatlarını kooperativlərdə birləşməsinə maddi mənada stimulyar yaradır. [4]

Belə ki, Yaponiyada fermer təsərrüfatlarının birləşdiyi kooperativlərin kənd təsərrüfatındakı rolu və onun maliyyələşməsi mexanizmi, kooperativlərinin maliyyə biznesi, kredit və sığorta fəaliyyətlərinin strukturuna nəzər saldıqda, ölkəmizdə bu sahədə bir sıra çətinliklərin və çatışmazlıqların mövcud olduğunu aydın görürük. Yaponiya təcrübəsi ilə müqayisə edildikdə, Azərbaycanda fermer təsərrüfatlarında və onların birləşdiyi kooperativlərdə bir sıra problemlərin həllinin zəruriliyi aydın görünür:

- maarifləndirmə işlərinin lazımı qaydada aparılmaması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayının az (55), fəaliyyətinin isə qeyri-qənaətbəxş səviyyədə olması;
- fermerlərdə fərdi qaydada təsərrüfatla çalışmağa meylliliyin «kooperativ ruha» üstün gəlməsi;
- mövcud kooperativlərin maliyyə-kredit və sığorta resurslarına çıxışının çətinliyi;
- kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan ixtisaslı kadrların sayının ildən ilə azalması; [9]

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyəti üçün ilkin hüquqi baza mövcud olsa da, aqrar sahədə kooperasiya zəif inkişaf etmişdir. Fermerlərin fərdiyyətçiliyə üstünlük verməsi, kooperasiya hərəkəti üçün istehsalçıların təşəbbüskarlıq göstərməməsi, iqtisadi mexanizmlərin birgə təsərrüfatçılıq formasını yetərincə stimullaşdırmaması və bu sahədə xüsusi pilot layihələrin həyata keçirilməməsi, torpaqların xırda hissələrə bölünərək pərakəndə yerləşməsi, kooperasiya barədə biliklərin azlığı və onun üstünlüklərinin geniş təbliğ olunmaması, aqrar informasiya sisteminin zəif qurulması kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafını ləngitmişdir. [10]

Hazırda kiçik fermer təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etməsi kənd təsərrüfatının əsas problemlərindən biridir. Bu təsərrüfatların əksəriyyətində torpaq sahəsi 1,5-2 hektardan çox deyil. Fermerlərin sərəncamında torpaq sahəsi az olduqda onlar rentabelli işləyə bilmirlər, müasir kənd təsərrüfatı texnikası tətbiq etmək, səmərəli meliorasiya və irriqasiya sistemləri qurmaq, əlverişli şərtlərlə kredit əldə etmək imkanları məhdudlaşır, istehsalçılar məhsulun satışı və ixracında ciddi çətinliklərlə üzləşirlər.

Təcrübə göstərir ki, xırda fermer təsərrüfatlarında maliyyə imkanları məhdud olduğundan fermerlər istehsalı genişləndirə bilmirlər, növbəli əkin sisteminin tətbiqi mümkün olmur, torpaqlarda rekultivasiya və suvarma işlərinin aparılması çətinləşir. Buna görə də birgə təsərrüfatların yaradılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi aqrar siyasətin aktual vəzifələrindən birinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Bakı 2017
2. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Bakı 2016
3. “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsi, Bakı 2016
4. “Agricultural cooperatives in Japan” IDACA basic textbook, T.Nashima, Tokyo 2017
5. “Japanese agriculture” lecture material of IDACA, T.Usui, Tokyo 2017
6. “Background information for study visit to JA Machidashi- Actual situation of credit business in farms” lecture material of IDACA, S. Uchida, Tokyo 2017
7. “Overview of JA Kyosai- Mutual insurance of agricultural cooperatives in Japan” lecture material of IDACA, N.Takahashi, Tokyo 2017
8. “The outline of Japan’s agricultural insurance scheme” lecture material of IDACA, K.Tokui, Tokyo 2006
9. stat.gov.az
10. agro.gov.az

İQTİSADI FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ GƏLİRLƏRİN BÖLGÜSÜNÜN QEYRİ-BƏRABƏRLİYİ VƏ ONUN MAKROİQTİSADI TƏSİRLƏRİ

Kazimov Fail Mail oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Əlaqə tel.: +994553466048; +994124928448

E-mail: fail_kazimov@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr

2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 15 December 2017; accepted 21 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə yaradılan son məhsul hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişaf göstəricilərini özündə əks etdirir. Əhalinin rifah halının, məşğulluq səviyyəsinin və regionlar arasında iqtisadi inkişafın balansının təmin olunması bu fəaliyyət sahələrinin inkişafından xeyli dərəcədə asılıdır. Məqalədə gəlirlərin bölgüsü ilə makroiqtisadi göstəricilər arasında əlaqəyə dair iqtisadçı alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadi fəaliyyət sahələrində milli gəlir bölgüsünə təsir edən mühüm amillər müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrində gəlirlərin bölgüsünün statistik göstəricilər əsasında təhlil olunması və onun makroiqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsindən ibrətdir.

Açar sözlər: Milli gəlir, gəlir bölgüsü, əlavə dəyər, ÜDM, iqtisadi fəaliyyət sahələri

Jel Classification: E01, E02

THE INEQUALITY OF INCOME DISTRIBUTION IN AREAS OF ECONOMIC ACTIVITY AND ITS MACROECONOMIC EFFECTS

Abstract

The last product generated on economic activity reflects the economic development indicators in every country. The well-being of population, employment level and the balance of economic development between regions is largely dependent on the development of these areas of activity. The article deals the research carried out by economist scientists on the relationship between income distribution and macroeconomic indicators. Also important factors affecting the national income distribution in economic activity has been identified, taking into account the specific features of the national economy in Azerbaijan. The main purpose of the research is to analyze the

distribution of income in economic activity in Azerbaijan on the basis of statistical indicators and to assess its macroeconomic impacts.

Keywords: National income, income distribution, value added, GDP, economic activity

НЕРАВЕНСТВО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ В ОБЛАСТЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕГО МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ

Резюме

Конечный продукт, создаваемый в различных сферах экономической деятельности, отражает показателей экономического развития в каждой стране. Обеспечение благосостояния населения, уровня занятости и баланса экономического развития между регионами во многом зависят от развития этих сфер деятельности. В статье рассматриваются исследования, проведенные учеными-экономистами по вопросу о взаимосвязи распределения доходов и макроэкономических показателей. Также были выявлены важные факторы, влияющие на распределение национального дохода в сферах экономической деятельности, с учетом специфических особенностей национальной экономики в Азербайджане.

Основная цель исследования - проанализировать распределение доходов в сферах экономической деятельности в Азербайджане на основе статистических показателей и оценить его макроэкономические последствия.

Ключевые слова: Национальный доход, распределение доходов, добавленная стоимость, ВВП, отрасли экономической деятельности

Giriş. Milli gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərliyin mövcudluğu bütün ölkələr üçün xasdır. Ona görə də qeyri-bərabərliyin mövcudluğu yox, onun dərəcəsi həmişə ciddi diskussiya predmeti olub. Hər bir ölkə üçün qeyri-bərabərliyin effektiv dərəcədən uzaqlaşması əhalinin rifah halına və iqtisadi inkişafın davamlılığına mənfi təsir etməklə yanaşı, həm də sosial gərginlik yarada bilər. Əksər hallarda, hər bir ölkə gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik dərəcəsini azaltmağa çalışır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, qeyri-bərabərliyin aşağı səviyyəsi həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mümkündür. Başqa sözlə desək, qeyri-bərabərliyin aşağı səviyyəsi heç də yüksək rifah demək deyil.

Gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyə təsir göstərən səbəblər bütün ölkələr üçün universal deyil. Hər bir ölkənin iqtisadi, demoqrafik, mədəni və sair sahələrdə inkişaf

səviyyəsindən asılı olaraq, gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyə təsir göstərən amillərin təsir dərəcələri dəyişir [3].

Gəlirlərin bölgüsünə və qeyri-bərabərliyə təsir göstərən bütün determinantların, xüsusilə siyasi, iqtisadi və cəmiyyətə xas olan mədəni xüsusiyyətlərdən ibarət olan determinantların hamısının eyni zamanda nəzərə alınması mümkün olmadığından son nəticədə əlaqənin sistemli öyrənilməsi çətinləşir. Eyni çətinliklər gəlirlərin bölüşdürülməsi və qeyri-bərabərliyin hər bir ölkəyə aid makroiqtisadi göstəricilərdən asılılığının tədqiqində də yaranır. Belə ki, eyni asılılıq tendensiyasını bütün ölkələrdə müşahidə etmək olmur.

Gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərlik müxtəlif səbəblərdən ola bilər. İqtisadi ədəbiyyatda belə səbəblər kimi iqtisadi sistemlərin yaratdığı fərqlər, fərdlər arasındakı bilik və bacarıqların yaratdıqları fərqlər, iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki əmək ödənişləri səviyyəsinin yaratdığı fərqlər, təhsil səviyyəsinin, yaş, cins və irqlərə görə ödənişlərin yaratdığı fərqlər, iş şəraitinə görə əmək ödənişləri arasındakı fərqlər və sair göstərilir. Tədqiq edilən hər bir səbəbin, şübhəsiz ki, gəlirlərin qeyri-bərabərliyində müəyyən təsirləri var. Hər bir ölkədə, korrupsiya, monopoliya, kölgə iqtisadiyyatı və sair neqativ hallar da gəlir bölgüsünə neqativ təsir göstərir.

Gəlirlərin bölgüsünün qeyri-bərabərliyinə təsir edən amillərə dair nəzəri yanaşmalar. Milli gəlir bölgüsünün və qeyri-bərabərliyinin asılı olduğu iqtisadi determinantlar çoxdur. İqtisadi ədəbiyyatlarda hansı determinantların əsas kimi qəbul edilməsini müəyyənləşdirmək üçün bu sahəyə aid bəzi tədqiqatlara nəzər yetirmək lazımdır. Bu araşdırmalar arasında diqqəti daha çox dünya ölkələri üzrə gəlirlərin bölüşdürülməsinin və qeyri-bərabərliyin müxtəlif makroiqtisadi göstəricilərdən asılılığının empirik təhlili cəlb edir. Bu tədqiqatlarda maraqlı tərəf ondan ibarətdir ki, milli gəlirin bölgüsü və qeyri-bərabərlik panel sırası ilə tədqiq edilib. Qeyd edək ki, bu problem çoxlu sayda tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilib, lakin hələ də gəlirlərin bölgüsü və qeyri-bərabərlik ilə makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqənin birmənalı müəyyən edilməsi mümkün olmayıb. Belə ki, bu əlaqələr zamandan, gəlirlərin həcmindən, ölkənin xüsusiyyətlərindən, həmçinin ölkədəki siyasi mühitdən ciddi şəkildə asılı olur.

Milli gəlir bölgüsü ilə makroiqtisadi dəyişənlər arasında əlaqəyə həsr edilən tədqiqatlar arasında Robert Perotti tərəfindən aparılan tədqiqatlar diqqəti cəlb edir [11]. O, təkcə iqtisadi determinantların deyil, həm də siyasi determinantların, o cümlədən demokratik institutların qeyri-bərabərliyə təsirini öyrənməyə cəhd edib. R. Perottinin tədqiqatlarında gəlir bölgüsü və qeyri-bərabərliklə müxtəlif makroiqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqənin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı bu əlaqənin təsir mexanizmləri də empirik tədqiq edib.

İqtisadi artım və gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərlik arasındakı “səbəb-nəticə” asılılığı ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar var. İqtisadi artımın qeyri-bərabərliyə təsirləri ilə bağlı bəzi qanunauyğunluqların olmasını iddia etmək olar.

Belə əlaqənin olmasını digər tədqiqatlar da, məsələn, F.Ferreira tərəfindən aparılan tədqiqatlar da sübut edir [5]. İqtisadi artımın qeyri-bərabərliyə təsiri digər amillər vasitəsilə reallaşır. Belə amillər arasında beş qrupu xüsusilə fərqləndirmək lazımdır: 1) ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən amillər. Bura ÜDM-in artımını, texniki inkişaf səviyyəsini, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin ÜDM-in istehsalında payını göstərmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, orta gəlirlərlə gəlirlərin qeyri-bərabərliyi arasındakı əlaqənin xarakteri “U” şəkillidir. Yəni gəlirlərin artması əvvəlcə qeyri-bərabərliyi artırır, lakin gəlirlərin müəyyən həddən sonrakı artımı qeyri-bərabərlik səviyyəsini azaldır. Gəlirlər və onların qeyri-bərabərliyi arasındakı belə asılılığın (“Kuznets hipotezi”) əsasında əhalinin iqtisadi fəaliyyət sahələrində ciddi yerdə-yişməsi ilə izah oluna bilər. Belə ki, əgər əhalinin mühüm hissəsi daha az gəlirli olan kənd təsərrüfatında çalışırsa və getdikcə daha gəlirli sənaye və xidmət sahələrinə yerdəyişmə edirsə, onda gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik dərinləşə bilər. Lakin bu ilk vaxtlar belə olur. Daha gəlirli sahələrin davamlı genişlənməsi və ÜDM-in həcmi daha da artımı əhalinin daha geniş təbəqəsinin yüksək gəlirli iqtisadi sektorlarda işlə təminatına imkan verə və gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi azalda bilər. Lakin bu məsələdə mühüm olan qeyri-bərabərliyin “pik nöqtəyə” zaman çatması ilə bağlıdır.

A.Afonso və digərləri tərəfindən aparılan tədqiqatlarda da gəlirlərin bölgüsü və qeyri-bərabərliyin determinantları ilə dövlət xərcləri arasındakı əlaqə tədqiq edilib [80]. Bu tədqiqatda bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin, həmçinin təhsil və idarəetmə institutlarının gəlir bölgüsünə olan təsirləri araşdırılıb. Bu tədqiqatda qeyri-parametrik yanaşmanın “informasiya paketi analizi” metodundan istifadə edilərək, gəlirlərin təkrar bölgüsündə dövlət xərclərinin səmərəliliyi qiymətləndirilib. A.Afonso və digərləri tərəfindən aparılan tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, dövlətin fiskal siyasəti, o cümlədən birbaşa sosial xərclər, həmçinin təhsilə, insan kapitalının inkişafına və sair sahələrə edilən dolayı sosial xərclər gəlirlərin bölgüsünə ciddi təsir göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki tədqiqatın mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qeyd edilən problem ayrıca götürülən hər hansı bir ölkəni əhatə etmir və bu tədqiqatlarda çoxlu sayda ölkənin makroiqtisadi dəyişənləri nəzərə alınıb. Bu ölkələr arasında həm varlı, həm də kasıb ölkələr var.

Gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik ilə makroiqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqə tədqiqatdan tədqiqata dəyişir. Bu göstəricilər arasında bütün ölkələrin hamısına aid ola biləcək bir tendensiyanı qeyd etmək olmur. Belə ki, “cross-sectional” və “panel analizlər” fərqli nəticələr verir. “Cross-sectional” analizlər göstərir ki, gəlir bölgüsü ilə iqtisadi artım arasında neqativ əlaqələr var. Lakin “panel analizlər” göstərir ki, bəzi ölkələrdə bu neqativ, bəzi ölkələrdə pozitivdir. Hətta eyni ölkədə inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq əlaqələrin xarakteri dəyişir [2]. Hətta hər hansı bir ölkə üçün qısamüddətli və yaxud uzunmüddətli iqtisadi artımın nəzərdə tutulmasından asılı

olaraq, asılılıq dəyişir. K.Forbesin apardığı tədqiqatların nəticəsinə görə uzun müddət üçün bu əlaqə neqativ, qısa və orta dövr üçün isə pozitivdir [4].

Gəlir bölgüsü və qeyri-bərabərlik müxtəlif mikro və makroiqtisadi determinantlardan asılıdır. Qeyri-bərabərliyin əsas determinantlarından biri təbii ehtiyatların bolluğudur. İqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, təbii resursların hasilatı və ixracı daha az əmək tutumlu olduğundan və daha çox transmilli şirkətlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində reallaşdığından bu sahədə çalışanların gəlirləri digərlərindən fərqlənir. Bu istiqamətdə Y.Həsənlı Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrinin diversifikasiyası mühüm iqtisadi araşdırmalar aparmışdır [14, 15,16,17,18].

Bəzi ölkələrdə isə təbii ehtiyatlardan gələn gəlirlərin kiçik qruplar tərəfindən idarə olunması gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə şərait yaradır. Təbii ehtiyatların gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə təsirlərini öyrənən P.Stevens qeyd edirdi ki, təbii ehtiyatların hasilatından və ixracı gəlirlərindən asılı olan ölkələrdə qeyri-bərabərlik sürətlə artır. Belə bir nəticəyə R.Auty, G.Fields də gəlirlər [1, 6, 8, 9,].

Gəlirlərin qeyri-bərabərlik səviyyəsinə təsir göstərən digər amil adambaşına ÜDM-in həcmidir. Kuznets tərəfindən aparılan tədqiqatlarda sübut olunurdu ki, adambaşına ÜDM-in həcmnin artması ilk dövrlərdə gəlirlərdəki qeyri-bərabərlik səviyyəsini yüksəldir. Lakin ölkənin iqtisadi inkişafı davam etdikcə gəlirlər arasındakı fərq azalmağa başlayır. Kuznetsə görə, sənaye məhsulları istehsalı genişləndikcə aşağı qeyri-bərabərlik səviyyəsindən, aşağı gəlirlilikdən yüksək gəlirliliyə və orta qeyri-bərabərliyə keçid olur. Beləliklə, Kuznets adambaşına ÜDM-in həcmnin dinamikası ilə gəlirlərin bölgüsü arasında U-şəkilli əlaqənin olduğunu iddia edirdi. Adambaşına ÜDM-in həcmi ilə gəlirlərin qeyri-bərabərliyi arasındakı əlaqənin öyrənilməsinə həsr edilən digər tədqiqatlar da sübut edirdi ki, qısamüddətli dövrdə adambaşına ÜDM-in həcmnin artımı gəlirlərdə qeyri-bərabərlik səviyyəsinə pozitiv, uzunmüddətli dövrdə isə neqativ təsir göstərir. A.McKay və digərlərinin tədqiqatlarına əsasən, adambaşına ÜDM-in həcmnin artması yoxsul təbəqənin gəlirlərinin artmasına və beləliklə, gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin azalmasına səbəb olur. H.Uayt və E.Anderson, həmçinin M.Ravaillon və R.Barro da təqribən eyni nəticəyə gəlirlər [2, 7, 10, 12, 13].

Gəlirlərin qeyri-bərabərlik səviyyəsinə təsir göstərən digər amil xarici ticarət amilidir. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ilə xarici ticarət arasındakı əlaqə beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsində Hecksher-Ohlin teoremi vasitəsilə ifadə olunur. Bu teoremə görə, istehsal faktorunun nisbətən bol olması xarici ticarət fəaliyyətinin liberallığı nəticəsində gəlirləri artırır. Əgər istehsal faktoru nisbətən azdırsa, onda xarici ticarətin liberallığı gəlirləri azaldır. Beləliklə, ticarətin liberallığı kapitalla zəngin ölkədə gəlirlərin qeyri-bərabərliyini artırır, əməklə zəngin ölkədə isə azaldır. Lakin bəzi tədqiqatçıların nəticələrinə görə, ticarətin liberallaşması qeyri-bərabərliyi gücləndirir. Məsələn, K.Sharma və O.Morrissey belə nəticəyə gəlirlər ki, ticarətin liberallaşması əmək haqqı fərqləri yaratdığından gəlirlərin qeyri-bərabərlik səviyyəsi də artır [7].

Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrində gəlirlərin bölgüsü. Azərbaycanda gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin əsas səbəbi kimi ilk olaraq iqtisadi fəaliyyət sahələrində əmək ödənişlərindəki ciddi fərqləri göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən ölkədəki məşğulluqda özüməşğulların payı olduqca yüksəkdir. Bu o qəbildən olan şəxslərdir ki, özləri öz fəaliyyətlərini azad şəkildə qururlar [19]. Belə fəaliyyətin həm üstün, həm də çatışmayan cəhətləri var. Üstün cəhət ondan ibarətdir ki, özüməşğul fəaliyyət növünü seçən insanlar azad şəkildə iqtisadi fəaliyyət növünü seçərək, iş və istirahət vaxtlarının müəyyən edilməsində azaddırlar. Onların minimum və ya maksimum gəlirləri əksər hallarda vergi ilə tənzimlənmir. Lakin çatışmayan cəhət ondan ibarətdir ki, özüməşğullar müəyyən hallarda aylıq gəlirlərlə davamlı olaraq təmin olunmaya bilərlər. Belə hallarda onların iqtisadi təhlükəsizliyi, sosial vəziyyətləri, təhsil və səhiyyə xidmətlərindən yararlanmaları sual altında ola bilər. Aylıq maaşla davamlı təmin olunan məşğulların sayının ümumi məşğulların sayında payı göstəricisi üzrə dünya ölkələrinin müqayisəsi deməyə əsas verir ki, Azərbaycan bu sıralamada ən sonuncu yerlərdən birini tutur. Belə ki, 2003-cü ilin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda aylıq maaşla təmin olunan məşğulların sayı ümumi məşğulların sayında 54,72%, 2010-cu ildə 31,94%, 2015-ci ildə isə 32,16% olub. Məlumat üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm xeyli yüksəkdir. Məsələn, 2003-cü, 2005-ci, 2010-cu və 2015-ci illər üçün adambaşına ÜDM-in həcmi ilə əmək haqqı alan məşğulların sayının ümumi məşğulların sayında payı göstəricisi arasındakı əlaqələrin müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, adambaşına ÜDM-in həcmi 20 min ABŞ dollarından yüksək olan bütün ölkələrdə özüməşğulluğun səviyyəsi 20%-dən çox, əmək haqqı alan məşğulların sayı isə 80%-dən az deyil.

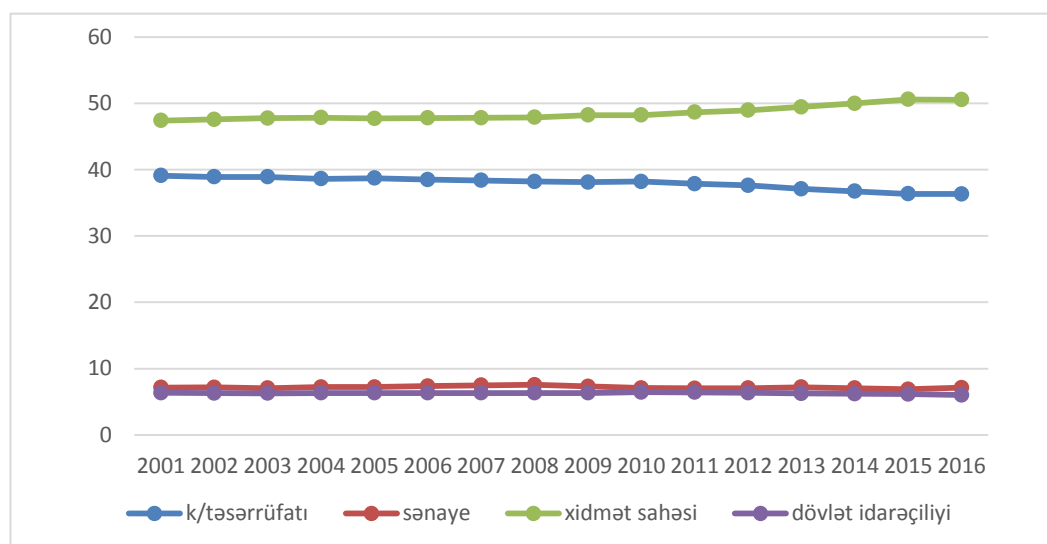
Azərbaycanda aylıq maaş alan məşğulların sayının ümumi məşğulların sayındakı payı əhalinin gəlirlərinə təsir göstərir. Əslində gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin əsas səbəblərindən biri də bu ola bilər. Özüməşğul hesab olunan işçilərin əsas hissəsini aqrar sahədə öz təsərrüfatında və xidmət sahəsində məşğul olan şəxslər təşkil edir. Ona görə də Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarında özüməşğullar iqtisadi fəaliyyət sahəsinin əsasən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, həmçinin xidmət sahəsinin tikinti və nəqliyyat sektorlarında məşğul əhali kimi nəzərə alınır. 1-ci cədvəldə Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrində məşğul əhalinin dinamikası verilib. Cədvəldən göründüyü kimi, bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində məşğul əhalinin sayı ilbəil artır.

**Cədvəl 1. Azərbaycanı iqtisadi fəaliyyət sahələrində məşğul əhəlinin
dinamikası (min nəfər)**

İllər	İqtisadiyyat üzrə cəmi	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Cəmdə payı (%)	Sənaye sahəsi	Cəmdə payı (%)	Xidmət sahəsi	Cəmdə payı (%)	Dövlət ie. və müdafiə, sosial təminat	Cəmdə payı (%)
2001	3891.4	1521.7	39.10418	277.4	7.12854	1845.4	47.42252	246.9	6.34476
2002	3931.1	1530.4	38.93058	282	7.173565	1870.9	47.59228	247.8	6.303579
2003	3972.6	1546.1	38.9191	279.7	7.040729	1897.9	47.77476	248.9	6.265418
2004	4016.9	1551.6	38.6268	289.3	7.202071	1922.3	47.85531	253.7	6.315816
2005	4062.3	1573.6	38.73668	292.5	7.200354	1939.6	47.74635	256.6	6.316619
2006	4110.8	1583.2	38.51318	302.7	7.36353	1965.3	47.80821	259.6	6.315072
2007	4162.2	1597.6	38.38355	311	7.47201	1990.7	47.82807	262.9	6.316371
2008	4215.5	1611.3	38.22322	318	7.543589	2019.9	47.91602	266.3	6.317163
2009	4271.7	1628.6	38.12534	312.2	7.308566	2061.1	48.25011	269.8	6.315987
2010	4329.1	1655	38.22966	306.2	7.073064	2088.8	48.25021	279.1	6.447068
2011	4375.2	1657.4	37.8817	306.9	7.014536	2129.9	48.6812	281	6.422564
2012	4445.3	1673.8	37.65325	313.3	7.047893	2176.5	48.96182	281.7	6.33703
2013	4521.2	1677.4	37.10077	324.4	7.175086	2237.1	49.48023	282.3	6.243918
2014	4602.9	1691.7	36.75292	324.2	7.043386	2301.8	50.0076	285.2	6.196094
2015	4671.6	1698.4	36.35585	321.4	6.87987	2364.5	50.61435	287.3	6.149927
2016	4759.9	1729.6	36.3369	338.2	7.105191	2406.7	50.56199	285.4	5.995924

Qeyd: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilib .

**Diagram 1. Azərbaycanı iqtisadi fəaliyyət sahələrində məşğul əhəlinin pay
dinamikası (%)**

Məşğul əhalinin əsas hissəsinin xidmət sahəsində çalışması Azərbaycan iqtisadiyyatında strateji prioritet sahənin heç də aqrar sahə olmadığını göstərir. Xüsusilə aqrar sahədə yaradılan əlavə dəyərin digər sahələrlə müqayisədə az olması bu sektorda əmək məhsuldarlığının az olmasını bildirir. 1-ci diaqramdan görünür ki, Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrində məşğul əhalinin əsas hissəsi xidmət və aqrar sektorlarda toplanıb. Bu iki sektorla müqayisədə sənaye sektorunda məşğul əhalinin sayı xeyli azdır. Lakin yaradılan əlavə dəyərlərin müqayisəsi göstərir ki, sənaye sektorunda, xüsusilə hasilat sahəsində yaradılan əlavə dəyər ÜDM-in həcmnin əsas hissəsini təşkil edir.

Müasir iqtisadi şəraitdə sənaye sektorunda aqrar sektora nisbətən daha az işçilərin toplanması gəlirlərin qeyri-bərabərliyi üçün zəmin yaradır. Xüsusilə, məşğul əhalinin mühüm bir hissəsinin aqrar sektorda toplanması regionlar üzrə gəlirlərin bölüşdürülməsində ciddi problemlər yaradır. 2-ci cədvəldə iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə aylıq gəlirlərin dinamikası verilib:

Cədvəl 2. Azərbaycanada iqtisadi fəaliyyət sahələrində orta aylıq gəlirlərin dinamikası (manat)

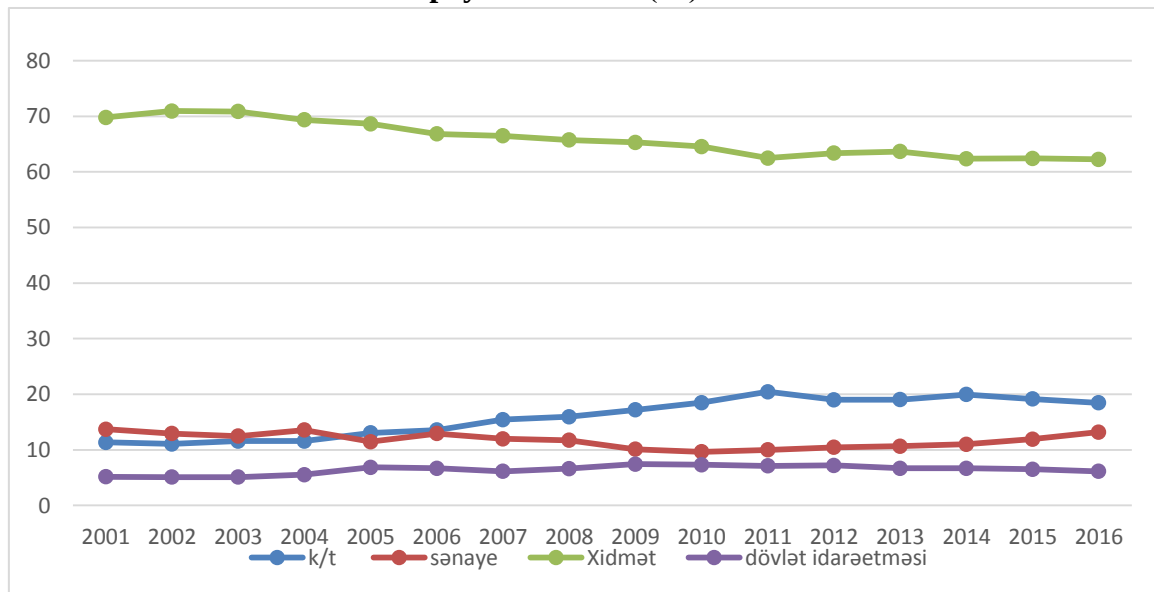
İllər	İqtisadiyyat üzrə orta	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə	Sənaye üzrə	Xidmət sahələri üzrə	Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat
2001	52	15.1	100	76.5	42.2
2002	63.1	17.9	113.6	94.1	51
2003	77.4	23	137.1	114.8	63
2004	99.4	29.8	187	144.1	86.8
2005	123.6	41.6	196.9	177.7	133.9
2006	149	52.5	261.6	208.2	157.8
2007	215.8	86.7	346	300.0	209.1
2008	274.4	114.5	426	376.4	287
2009	298	134.3	412.4	403.2	350.1
2010	331.5	160.3	451.8	443.5	376.5
2011	364.2	196.4	518.6	467.4	402.7
2012	398.4	201.1	590.1	515.5	452.6
2013	425.1	217.9	630.8	546.9	455
2014	444.5	241.3	694.8	554.2	479.6
2015	466.9	245.8	809.3	575.8	494.7
2016	499.8	253.8	927.6	615.2	510.6

Qeyd: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilib.

Cədvəldən görünür ki, kənd təsərrüfatı sektorunda orta aylıq əmək haqqı son 15 ildə iqtisadiyyat üzrə orta aylıq əmək haqqından və digər sektorlardakı orta aylıq əmək haqqından az olub. Xüsusilə, sənaye sahəsində mövcud əmək haqqı ilə müqayisədə aqrar sahədə əmək haqqı bəzi illərdə 6-7 dəfə az olub. Belə ciddi fərqlər xidmət sahəsi və dövlət idarəetmə sahəsi ilə də mövcud olub. Baxmayaraq ki, əmək haqları üzrə bu sektorlar arasındakı fərqlər son 15 ildə durmadan azalıb, lakin ciddi fərqlər hələ də qalmaqda davam edir.

İqtisadi fəaliyyət sahələrində əmək haqları arasındakı fərqlərlə yanaşı, sektorların gəlirlərdəki payı arasındakı ciddi disproporsiya gəlir bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin əsasında dayanır. Xidmət sahəsində daha çox məşğul əhəlinin olması və bu sahədə orta əmək haqqının yüksəkliyi onun gəlirlərdəki payını xeyli fərqləndirir. Son 15 ildə xidmət sahəsində gəlirlər ümumi gəlirlərin 60-70% arasında dəyişib. Kənd təsərrüfatı sektorunda isə belə dəyişmə 10-20% arasında olub. Ölkədə yaradılan əlavə dəyərin əsas hissəsinin sənaye sektorunda istehsal olunmasına baxmayaraq, bu sektorda gəlirlərin həcmi ümumi gəlirlərin 10-15% arasında dəyişib. Dövlət idarəçiliyi sahəsində gəlirlərin həcmi ümumi gəlirlərdə təqribən dəyişməyən paya malikdir.

Diagram 2. Azərbaycanca iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə gəlirlərin pay dinamikası (%)

Qeyd: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilib.

2-ci diaqramda hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsində məşğul əhəlinin payı bu sahələrdə gəlirlərin payına adekvat olmadığı görünür. Bu fərqlilik gəlir bölgüsündə

qeyri-bərabərliyin əsasında dayanan əsas amillərdəndir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulların sayı ümumi məşğulların 36-39% təşkil etdiyi halda, gəlir bölgüsündə kənd təsərrüfatı sahəsi cəmi 10-20%-ə malikdir. Sənayenin məşğulluqda payı 7% ətrafında olduğu halda gəlir bölgüsündə payı 10-13%-ə qədərdir. Xidmət sahəsinin məşğulluqda payı 47-50% olduğu halda, gəlirlərdə payı isə 60-70%-ə qədər yüksəlir. Dövlət idarəçiliyi sahəsində məşğulluq və gəlirlərin proporsiyası nisbətən bir-birinə uyğundur (6-7%).

Nəticə. Təhlillərin yekun nəticəsi göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət sahələrində yaranan əlavə dəyərlər və bu dəyərlərdə əməyin payı ciddi fərqlənir. Neft gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsinə transfer olunması və yenidən bölgüsü gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərliyin azalmasına təsir göstərsə də bu fərqi əhəmiyyətli dərəcədə azalmasında ciddi təsir göstərə bilmir. İqtisadi fəaliyyət sahələrində fərqlər daha çox kənd təsərrüfatı üzrə nəzərə çarpır. Bu sahədə qeyri-bərabərliyin əsasən əmək haqqı ödənişlərindəki fərqlərlə bağlı olduğundan dövlətin bu sahəyə iqtisadi siyasətinin müxtəlif istiqamətdə təsirini artırmaq məqsəduyğun hesab etmək olar. Əsasən məşğul əhəlinin əhəmiyyətli hissəsini özüməşğullar, onların arasında isə aqrar sahədə çalışanlar üstünlük təşkil etdiyindən aqrar sahədə əmək ödənişləri və aylıq minimum əmək haqqı səviyyəsində sabit gəlirlilik təmin edilməlidir. Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalmaları sistemi vasitəsilə dövlət siyasətinin məcmu tələbə təsiri genişləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Auty, R. "The resource curse thesis: minerals in Bolivian development, 1970-1990", Singapore Journal of Tropical Geography 1994, Vol.15, No.2, 95-111.
2. Barro, R. J., Inequality and growth in a panel of countries. Journal of Economic Growth, 2000. 5 (1), pp. 87-120.
3. Cornia, G. A., Kiiski, S. 'Trends in Income Distribution in the Post-World War II Period.' UNU/WIDER Discussion Paper No. 2001, 89, Sept. 2001.
4. Forbes, K. J., A reassessment of the relationship between inequality and growth. American Economic Review, 2000, 90(4), pp. 1091-1113.
5. Ferreira, F. H. G. 'Inequality and Economic Performance. A Brief Overview to Theories of Growth and Distribution.' — World Bank, June 2002, [<http://www.worldbank.org/poverty/inequal/econ/>], 25/01/.
6. Fields, G. "Change and poverty and inequality in the developing countries", World Bank Research Observer, 1989, Vol.4/2, pp. 167-185.
7. Sharma, Kishor and Oliver Morrissey, "Trade, growth, and Inequality in an era of globalization", Routledge, 2006.

8. Stevens, Paul. "Resource Impact: Curse or Blessing? A literature survey", (2003), University of Dundee, Centre for Energy, Petroleum, and Mineral Law and Policy., ISB 0-8018-4228-4, pg-355.
9. Kuznets, S. "Quantitative Aspects of the Economic growth of nations", Economic Development and Cultural Change, University of Chicago Press, Chicago, 1963.
10. McKay A., Edward A., Conway T., A., Joy M., Tammie O., Laure H., "Inequality in middle income countries: Key conceptual issues", Overseas Development Institute occasional paper, December 2003, pg. 35.
11. Perotti, R., "Growth, Income Distribution, and Democracy: What the Data Say," Journal of Economic Growth, 1996, №-1, 149-187.
12. Ravallion, M. "Growth, inequality and poverty: looking beyond averages", World Development, 2001. 29 (11), pp. 1803-1815.
13. White, H. and E. Anderson . "Growth versus distribution: does the pattern of growth matter?" Development Policy Review. 2001, 16(3), pp. 267-289.
14. Y.Həsənli, Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi, (monoqrafiya), Bakı, "Elm", 2011, ISBN 978-9952-453-26-3
15. Y.Həsənli, Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektorları son məhsullarının əsas iqtisadi göstəricilərə, o cümlədən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarına təsirinin qiymətləndirilməsi. AMEA Məruzələri, №2, 2012, səh. 93-102
16. Y.Hasanli, Research Of Impact Of Natural Resources Wealth On Economic Development And Human Capital Using Marx's Reproduction Scheme. Abstract and Paper. EcoMod 2014, International Conference on Economic Modeling, Bali, Indonesia, July 14-18, 2014, pp.41-42
17. Y. Hasanli, S.Ismayilova, Econometric model of dependence between oil prices and the world's external debt level and oil production. Economic Annals-XXI, 166(7-8) 2017, p.11-15.
18. Y.Həsənli, M.Murtuzayeva, Ş.Sadiq, İ.Əsgərov, İqtisadi inkişafın sahələr üzrə şaxələnməsi: diversifikasiya əmsalı. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2010, I buraxılış, səh. 24-27
19. <https://www.stat.gov.az/>

Y.Ə. Şərbətov: Paul Romerin iqtisadi artım modeli və onun Azərbaycanla tətbiqi imkanları
PAUL ROMERIN İQTİSADI ARTIM MODELİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANA
TƏTBİQİ İMKANLARI

Y.Ə. Şərbətov

magistr, Bakı Mühəndislik Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 18 dekabr

2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 11 December 2017; accepted 18 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi P.Romerin iqtisadi artım modelini və Azərbaycanda iqtisadi artımı araşdırmaq, iqtisadi inkişaf yönündə atılan addımların təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməkdir. Bu məqsədlə iqtisadi artımın təsiredici amillərinin mövcud vəziyyəti ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi statistik təhlil, sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsullarından istifadə edilərək hazırlanmışdır. Tədqiqatın nəticəsində Azərbaycanda əmək resursları, fiziki kapital, təbii resurslar və texnoloji inkişafın mövcud vəziyyəti tədqiq edilmişdir. İqtisadi artıma təsir edən əsas amillərin Azərbaycan Respublikasının 1995- 2016-cı illəri əhatə edən rəsmi statistik məlumatları əsasında ekonometrik modeli qurulmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: iqtisadi artım yönündə tədqiqatlar aparan və bu istiqamətdə təhsil alanların elmi biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığına gəldikdə isə, iqtisadi artım uzun illərdən bəri hər bir ölkənin diqqət mərkəzində saxladığı iqtisadi göstəricilərdən biridir. Hazırkı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün iqtisadi artımın tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mövzudur.

Açar sözlər: iqtisadi artım, P. Romer, endogen artım, AR-GE, ekonometrik model

Jel classification: O40

МОДЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ПОЛА РОМЕРА И ВОЗМОЖ-
НОСТЬ ЕЕ ПРИМЕНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Цель исследования. Изучить модель экономического роста П. Ромера и экономический рост в Азербайджане, внести предложения по улучшению шагов в направлении экономического развития. С этой целью отдельно изучалась текущее состояние каждого из факторов воздействия экономического роста. Исследовательская работа была подготовлена с использованием методов исследования, таких как статистический анализ, систематический подход и логическое обобщение. В результате исследования изучено текущее состояние трудо-

вых ресурсов, физического капитала, природных ресурсов и технологического развития в Азербайджане. Для основных факторов, влияющих на экономический рост, была создана эконометрическая модель, основанная на официальных статистических данных Азербайджанской Республики за период 1995-2016 годов. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных знаний тех, кто проводит исследования в области экономического роста и учится в этой области. Научная новизна и оригинальность исследования. Экономический рост является одним из экономических показателей каждой страны на протяжении многих лет. Сегодня исследование экономического роста экономики Азербайджана имеет особое значение.

Ключевые слова: экономический рост, П. Ромер, эндогенный рост, AR-GE, эконометрическая модель

PAUL ROMER'S ECONOMIC GROWTH MODEL AND ITS APPLICATIONS TO AZERBAIJAN

Abstract

The aim of the research is to analyze P. Romer's economic growth model and economic growth in Azerbaijan, and to make suggestions for the improving towards economic development. According to purpose, the current situation of the factors of economic growth has been analyzed individually. The research work has been prepared by using research methods such as statistical analysis, systematic approach, and logical summarization. As a result of the research, the current situation of labor resources, physical capital, natural resources and technological development in Azerbaijan has been studied. An econometric model based on official statistical data covered the 1995-2016 period of the Republic of Azerbaijan has been established for the main factors to affect economic growth. The practical significance of the research can play a positive role in enriching the scientific knowledge of those who are studying for economic growth and studying in this area. Regarding the scientific novelty and originality of the research, economic growth is one of the important economic indicators for each country. Investigating economic growth for the Azerbaijani economy has a particular importance nowadays.

Keywords: economic growth, P. Romer, endogenous growth, R & D, econometric model

Giriş. İqtisadi artım məhsul və xidmət istehsalının adambaşına düşən payına görə qiymətləndirilir və müəyyən dövr ərzində iqtisadiyyatın genişlənməsini əks etdirir. Bu, ölkənin ÜDM-i və istehsal gücü ilə əlaqəlidir. İqtisadiyyatın istehsal gücü onun resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətindən və malik olduğu texnoloji imkanlardan asılıdır. İqtisadi artım da istehsal gücünün və bu sadalananların genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi yolu ilə reallaşır. Uzun illər iqtisadçılar iqtisadi artıma təsir edən faktorları müəyyən etməyə çalışmış və onların inkişafı istiqamətində fikirlər irəli sürmüşlər. Bunun nəticəsində iqtisadi artıma dair fərqli yanaşmalar meydana çıxmış və bunlar modelləşdirilərək, elmə yeniliklər gətirilmişdir. XX əsrin sonlarında iqtisadi artım yönündə yaranan yeni görüşlərə, nəzəriyyələrə P. Romerin Daxili Böyümə modeli də daxildir. P. Romer iqtisadi artıma əsas olaraq texnoloji yeniliklərin və iş prosesində qazanılan bilik və bacarıqların, meydana çıxan yeni ideyaların təsir etdiyini önə çəkir.

İqtisadi artım mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir və bu prosesdə çoxlu faktorlar iştirak edir. İqtisadi artıma ən çox təsir gücünə sahib 4 faktor aşağıda göstərilir.

Əmək Resurslarının kəmiyyəti və keyfiyyəti. Digər faktorlar dəyişməz qaldıqda, əməyin kəmiyyətcə artımı adambaşına düşən istehsalı artırmır. İşçi qüvvəsinin keyfiyyəti, yəni işçilərin bilik və bacarıqları yüksəlsə, istehsal artacaq. Əmək resurslarının inkişafı üçün əsas faktorlardan biri təhsildir. Son illərdə ölkəmizdə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmış, onun normativ-hüquqi bazası təkmilləşdirilmiş, maddi-texniki təminatı istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Təbii resurslar. Təbii resursların yüksək olması geniş istehsal imkanları yaradır. Amma zəngin təbii resurslar iqtisadi inkişaf üçün kifayət etmir. Təbii resurslar inkişaf prosesinin başlanğıcına təsir edə bilər, amma artımın davam etdirilməsinə digər faktorlar təsir edir. Buna baxmayaraq, məhdud resurs bazası düzgün idarə olunarsa, iqtisadi artıma böyük qatqı olar. Azərbaycan Respublikası əlverişli təbii şərait və təbii ehtiyatlar baxımından zəngin ölkədir. 2016-cı ilədək ölkəmiz xarici şirkətlərlə 31 neft-qaz sazişi imzalayıb. Hazırda 14 saziş üzrə iş aparılır və bu sazişlərdə 20 ölkədən olan 26 şirkət iştirak edir.

Fiziki kapital. Fiziki kapitalla avadanlıqar, maşınlar və fabriklər daxildir, hansı ki, artıq istehsal olunublar və başqa məhsul və xidmətlər istehsalında iştirak edirlər. Fiziki kapitalla investisiya əmək məhsuldarlığını artırır. Fiziki kapital iqtisadi subyektlərin iqtisadiyyata birbaşa investisiyalardan əmələ gəldiyində, burada subyekt kimi həm dövlət, həm də özəl sektor iştirak edir. Azərbaycanda fiziki kapitalın inkişaf etdirilməsi, bura birbaşa investisiyaların artırılması üçün özəl investisiya ilə yanaşı, dövlət büdcəsindən də illər üzrə ayırmalar olmuşdur.

Texnoloji avadanlıqlar. Texnologiya maşınları və təchizatı yaxşılaşdırır, istehsal metodlarını təkmilləşdirir. Texnoloji yeniliklər nəticəsində ixtira və innova-

siyalar meydana gəlir, istehsalda qənaət etmə imkanı yaranır (məs. əməyə), kapitalın azalan marjinal verimliyinin qarşısını alır [1]. Texnoloji inkişafın təmin edilməsi üçün son illərdə Azərbaycanda bir neçə ali təhsil müəssisəsində də Texnoparklar, İnkubasiya Mərkəzləri yaradılmışdır. Bu Mərkəzlərdə startup ekosistemini formalaşdırmaq, biznes sahəsini inkişaf etdirmək və global bazarda bu sahədə rəqabətə davamlı güclü layihələr yaratmaq üçün müəyyən addımlar atılır.

P. Romerin İqtisadi Artım Modeli. Yeni dövr daxili böyümə modellərinin Romerin (1986) çalışması ilə başladığı qəbul edilməkdədir [2]. Romer Ar-Ge Modelində (Araşdırma-İnkişaf, Edərək öyrənmək, “Learnin by doing”) məlumat və texnologiyayı endogen faktor kimi qəbul etmiş və inkişaf etmiş ölkələri durğun durumdan qurtarmağı məqsədləmişdir. Modeldə, giriş-çıxışı sərbəst olan, məlumat axınlarının olduğu monopoliya rəqabət bazarı əsas götürülmüşdür. Modelə görə, iqtisadi fəaliyyətlər biri istehsal, digəri Ar-Ge olmaqla iki sektorda reallaşır. İstehsalat sektorunda istehlak və investisiya malları, Ar-Ge sektorunda isə böyümənin davamını təmin edən yeni fikir və texnikalar istehsal edilməkdədir [3].

İstehsal sektorunun istehsal funksiyası aşağıdakı kimidir:

$$Y = C + K = F(H, L, K, A) \quad (1)$$

Burada H - bəşəri sərmayə, L - ixtisasız əmək, K - fiziki sərmayə və A - məlumat səviyyəsini göstərir. C istehlak, K investisiya ($K = I$) olmaq üzrə; Ar-Ge sektorünün istehsal funksiyası isə belədir:

$$A = R(HA, LA, KA, A) \quad (2)$$

(1) və (2) nömrəli funksiyalardakı alt indekslər sektoru təmsil edir. A -nın xaricindəki istehsal faktorları eyni anda yalnız bir sektorda istifadə oluna bilər, A eyni anda hər iki sektorda da istifadə edilə bilər. A -nın bu xüsusiyyəti məlumat axınlarının, xammal və ara malların monopolist rəqabət bazarındakı firmalar tərəfindən xarici faktor olaraq qəbul edilməsi və hər iki sektorda da artım ortaya çıxarmasıdır. A -nın bu xüsusiyyəti Arrow'un (1994) "Öz məlumatımın bir qismini sənə versəm, əvvəldən sahib olduğum məlumatdan bir şey itirmərəm" ifadəsini xatırladır [4].

Ekonometrik model. Tədqiqat işinin predmeti olan iqtisadi artım modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatına tətbiqinə rast gəlinmədi. Araşdırmada 1995-2016-ci illəri əhatə edən AR Dövlət Statistika Komitəsinin və Dünya Bankının məlumatlarında qeyd edilən rəsmi göstəricilərdən istifadə edilərək, aşağıdakı dəyişənlər test edilmişdir:

$\dot{Y}$ (Y) - milyon ABŞ dolları ilə, ölkədə istehsal olunan əlavə dəyərlərin cəmi formasında ölçülmüşdür.

H (H) - min nəfər ilə, Ali Təhsil müəssisələrində və doktorantura üzrə (xaricdə təhsil alanlar daxil olmaqla) təhsil alanların sayı götürülmüşdür.

Fiziki kapital (K) - milyon ABŞ dolları, ölkədə istehsal vasitəsi olan, yəni istehsal olunmuş və hazırda istehsalda istifadə olunan kapital dəyəri.

Əmək (L) - min nəfər ilə, ölkədə mövcud olan iqtisadi fəal əhəlinin sayı götürülmüşdür.

Elmi araşdırma (learnin by doing, AR-GE) (A) - min nəfər ilə, ölkədə Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı (Ali Məktəblərin elmi-pedaqoji işçilərinin sayı daxil olmaqla) götürülmüşdür.

Müşahidə sayının kifayət qədər çox olmaması Ən Kiçik Kvadratlar (OLS-Ordinary Least Square) üsulundan istifadəni daha məqsədəuyğun edir. Həmçinin quracağımız model də xətti olduğu üçün OLS-dən istifadə optimal sayılır. Amma onu qeyd etmək lazımdır ki, bu üsuldən istifadə edilə bilməsi üçün dəyişənlər səviyyədə stasionar olmalı və yaxud birinci tərtib fərqdən stasionar olmalı və qurulan modelin qalıqı səviyyədə stasionar olmalıdır. Model “EViews 7” proqram paketində test edilmişdir.

Dəyişənlərin stasionarlığı Gücləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testləri ilə yoxlanmış, daha sonra isə Kanonik kointeqrasiya reqressiya metodu (CCR) ilə qurulan modellər əsasında dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövr əlaqəsinin varlığı test edilmiş və nəticədə dəyişənlər arasında əlaqənin ekonometrik modeli qurulmuşdur.

Cədvəl 1. Dəyişənlərin Vahid Kök testlərinin nəticələri

Dəyişən	Panel A: Səviyyədə	Panel B: 1-ci tərtib fərqdə	Panel C: 2-ci tərtib fərqdə	Nəticə
	<i>k</i> Faktiki dəyəri	<i>k</i> Faktiki dəyəri	<i>k</i> Faktiki dəyəri	
GDP	0.137970	-3.016182*		I (1)
A	-0.979718	-4.176372***		I (1)
H	-0.850393	-5.466419***		I (1)
K	-1.186027	-2.745984*		I (1)
L	1.905958	-4.457334***		I (1)
Qeydlər: Maksimum gecikmə sayı 4 götürülmüş və optimal gecikmə (k) Schwarz kriterisi ilə müəyyən olunmuşdur; *, ** və *** uyğun olaraq 10%, 5% və 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətliyi göstərir; kritik dəyərlər MacKinnonun (1996) hazırladığı cədvəldən götürülmüşdür [22]. Qiymətləndirmə dövrü: 1996-2016.				

Mənbə: “EViews 7” proqram paketi vasitəsilə aparılmış hesablamaların nəticələri
Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, dəyişənlərin dördü də birinci tərtib fərqdə stasionardır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, statistiki olaraq bu dəyişənlərlə

modelimizi qura bilərik.

Cədvəl 2-də dəyişənlər arasında kointeqrasiya münasibətinin varlığını CCR kointeqrasiya yanaşması ilə qurulan modelə əsasən yoxlamışıq. CCR modeli üçün kointeqrasiya testlərinin nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, Park Added Variables kointeqrasiya testlərinin nəticələrinə əsasən bütün hallarda *p*-qiyməti 5 %-dən böyük olmuşdur. Nəticə olaraq bu o deməkdir ki, dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövrdə kointeqrasiya əlaqəsi vardır.

Cədvəl 2. CCR modeli üçün kointeqrasiya testi nəticəsi

Cointegration Test - Park Added Variables

Date: 10/14/17 Time: 19:41

Equation: UNTITLED

Series: GDP K L H A

Null hypothesis: Series are cointegrated

Original trend specification: Constant (Level)

Added trends: Quadratic trend

Added deterministics to test: @TREND @TREND^2

	Value	df	Probability
Chi-square	5.869255	2	0.0532

Test Equation:

Dependent Variable: GDP

Method: Canonical Cointegrating Regression (CCR)

Date: 10/14/17 Time: 19:41

Sample (adjusted): 1996 2015

Included observations: 20 after adjustments

Cointegrating equation deterministics: C @TREND @TREND^2

Long-run covariance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth = 3.0000)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
K	-1.24E-06	7.64E-07	-1.628337	0.1274
L	131.3998	111.2574	1.181044	0.2587
H	-1.627483	0.559547	-2.908571	0.0122
A	-1.407204	1.423837	-0.988318	0.3410
C	-285352.5	347114.4	-0.822070	0.4259
@TREND	4910.772	2625.281	1.870570	0.0841
@TREND^2	-93.92805	135.9021	-0.691145	0.5016
R-squared	0.970519	Mean dependent var		25055.71
Adjusted R-squared	0.956913	S.D. dependent var		22037.71
S.E. of regression	4574.456	Sum squared resid		2.72E+08
Durbin-Watson stat	1.451798	Long-run variance		13784444

Bunun nəticəsində deyə bilərik ki, modelimizin dəyişənlərinin stasionarlığı əldə edildiyinə və dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövrdə kointeqrasiya əlaqəsinə görə modelimizi əvvəl qeyd etdiyimiz zaman aralığındakı dəyişənlərlə qura bilərik.

Cədvəl 3. OLS modelinin nəticələri

Dependent Variable: GDP
Method: Least Squares
Date: 10/14/17 Time: 19:31
Sample: 1995 2015
Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-358450.2	35966.12	-9.966329	0.0000
K	-2.69E-07	7.07E-07	-0.380123	0.7089
L	129.5390	15.95244	8.120327	0.0000
H	-0.719903	0.317203	-2.269536	0.0374
A	-1.793212	0.799054	-2.244168	0.0393
R-squared	0.963178	Mean dependent var	23964.19	
Adjusted R-squared	0.953972	S.D. dependent var	22054.42	
S.E. of regression	4731.588	Akaike info criterion	19.96617	
Sum squared resid	3.58E+08	Schwarz criterion	20.21486	
Log likelihood	-204.6447	Hannan-Quinn criter.	20.02014	
F-statistic	104.6294	Durbin-Watson stat	0.996230	
Prob(F-statistic)	0.000000			

OLS modelinin funksional şəkildə görünüşü

$$GDP = -2.69E-07K + 129.5390L - 0.719903H - 1.793212A - 358450.2$$

Modelin ümumi şəkildə izahı isə ümumi daxili məhsulun kapital, insan kapitalı, əmək və elmi araşdırmadan asılılığı kimidir. Modelin əhəmiyyətliyi göstərən bir sıra göstəricilərə gəldikdə isə, bunlar ilk əvvəl “t-Statistics” göstəricilərinin mütləq dəyərləridir ki, hansılar ki mütləq qiymət baxımından 2-dən böyük olmalıdır və ehtimal göstəriciləri (Prob.) 5%-dən kiçik olmalıdır. Bizim modelimizdə də hər iki göstərici ödənilmişdir və deyilə bilər ki, əmsallar əhəmiyyətlidir. Bir digər göstərici isə R-kvadratı (R-square) və dəyişdirilmiş R-kvadratıdır (Adjusted R-square) ki, bunlar da modelə daxil etdiyimiz bu dəyişənlərin modeli necə izah etdiyinin göstəriciləridir. Bizim modelimizdə bunlar sırası ilə 0.963178 və 0.953972-ə bərabərdir. Yəni analiz etdiyimiz zaman dilimi üzrə modelimizə daxil etdiyimiz dəyişənlərimiz modeli təxminən 95% izah edir. Qalan hissəni isə modelə daxil edilməyən digər dəyişənlər izah edir.

Digər mərhələdə modelqurma xətlərinin olmaması üçün zəruri olan şərtlərin ödənilməsinə baxırıq. İlk öncə baxacağımız modelin normal paylanmaya malik

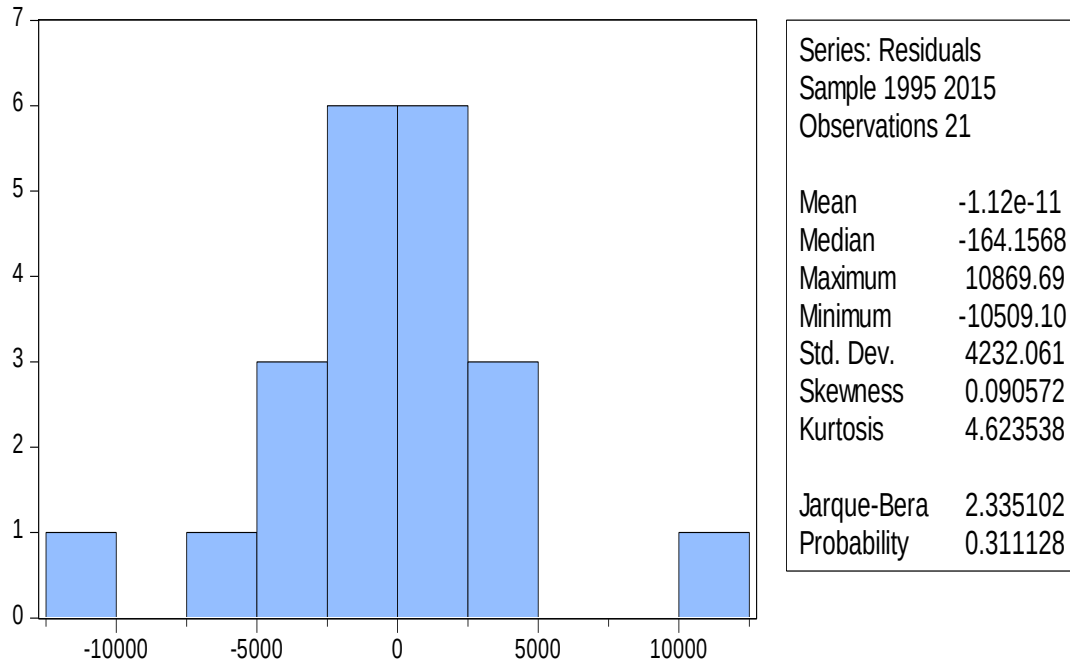
olub-olmamasıdır. Bunun üçün modelin “Histogramına” baxılmalıdır. Bu zaman histogramda göstərilən Ehtimal (Probability) dəyərindən istifadə edilir. Burada da hipotez testinə baş vurulacaqdır. Testin hipotezi isə:

H_0 - model normal paylanmaya malikdir.

H_1 - model normal paylanmaya malik deyil.

Cədvəldə göründüyü kimi, ehtimal göstəricisinin dəyəri 31.1%-ə bərabərdir, yəni bu göstərici 5%-dən böyükdür. O zaman H_0 hipotezi qəbul edilir. Model normal paylanmaya malikdir.

Cədvəl 4. Modelin histogramı

Normal paylanmanı test etdikdən sonra bir digər əsas şərtlərdən olan avtokorrelyasiyaya baxırıq. Onun mənası modelə daxil etdiyimiz asılı dəyişənin sərbəst dəyişənlərin gecikmələrindən asılı olub-olmamasını göstərməkdir. Əgər modelin asılı dəyişəni sərbəst dəyişənlərinin gecikmələrindən asılı olarsa, bu zaman da yenə modelqurma xətasına yol verilmiş olur.

Modeldə avtokorrelyasiyanın olub-olmamasını yoxlamaq üçün Serial Correlation LM tesindən istifadə edilir. Bu testin hipotezi aşağıdakı kimidir:

H_0 - modeldə avtokorrelyasiya problemi mövcud deyil.

H_1 - modeldə avtokorrelyasiya problemi mövcuddur.

Cədvəl 5. Modelin ikinci gecikməsinin LM testinin nəticəsi

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	2.710626	Prob. F(2,14)	0.1011
Obs*R-squared	5.861945	Prob. Chi-Square(2)	0.0533

Test Equation:

Dependent Variable: RESID

Method: Least Squares

Date: 10/14/17 Time: 19:30

Sample: 1995 2015

Included observations: 21

Presample missing value lagged residuals set to zero.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	32509.57	41102.79	0.790933	0.4422
K	6.16E-07	7.28E-07	0.845791	0.4119
L	-8.973177	16.54053	-0.542496	0.5960
H	0.095729	0.291039	0.328923	0.7471
A	-0.488678	0.802024	-0.609306	0.5521
RESID(-1)	0.790302	0.339963	2.324669	0.0356
RESID(-2)	-0.248201	0.392425	-0.632480	0.5373

R-squared	0.279140	Mean dependent var	-1.12E-11
Adjusted R-squared	-0.029800	S.D. dependent var	4232.061
S.E. of regression	4294.655	Akaike info criterion	19.82933
Sum squared resid	2.58E+08	Schwarz criterion	20.17751
Log likelihood	-201.2080	Hannan-Quinn criter.	19.90489
F-statistic	0.903542	Durbin-Watson stat	1.922979
Prob(F-statistic)	0.519466		

Cədvəl 6-dan göründüyü kimi, modelə daxil etdiyimiz sərbəst dəyişənlər üçün edilən LM testində ehtimal dəyəri 10% və 5.3%-ə bərabərdir, yəni 5%-dən böyükdür. Bu halda, yenə H_1 hipotezini qəbul edərək deyirik ki, sərbəst dəyişənlərin birinci və ikinci gecikməsi üçün avtokorrelyasiya problemi mövcud deyil. Buna müvafiq olaraq bu gecikmələrdə də avtokorrelyasiyanın mövcud olmadığını 6-cı cədvəldən görürük. Müşahidə sayının çox da böyük olmaması isə digər başqa gecikmələrə baxmağı zəruri etmir.

Cədvəl 6. Modelin avtokorrelyasiyasının yoxlanmasının nəticəsi

Date: 10/14/17 Time: 19:35

Sample: 1995 2015

Included observations: 21

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. **.	. **.	1	0.348	0.348	2.9192	0.088
. .	. * .	2	-0.018	-0.158	2.9271	0.231
. * .	. * .	3	-0.158	-0.113	3.6011	0.308
. * .	. .	4	-0.117	-0.022	3.9877	0.408
. .	. .	5	0.006	0.046	3.9890	0.551
. * .	. * .	6	-0.115	-0.193	4.4178	0.620
*** .	*** .	7	-0.409	-0.390	10.187	0.178
. ** .	. .	8	-0.223	0.048	12.038	0.149
. * .	. * .	9	-0.115	-0.152	12.567	0.183
. * .	. ** .	10	-0.066	-0.219	12.761	0.237
. * .	. * .	11	0.157	0.177	13.958	0.235
. * .	. .	12	0.116	-0.018	14.684	0.259

Bir digər şərt də odur ki, heteroskedastiklik problemi olmamalıdır. Heteroskedastiklik modelin qalıqlarının dispersiyalarının bərabər olmaması problemdir. Arzu olunan hal isə modeldə homoskedastikliyin, yəni qalıqların dispersiyalarının bərabər olmasıdır. Heteroskedastiklik White testi ilə təhlil edilir. Hipotezi isə belədir:

H_0 - qalıqlar bərabərdispersiyalıdır, yəni homoskedastikdir;

H_1 - qalıqlar bərabərdispersiyalı deyil, yəni heteroskedastikdir.

Cədvəl 7. Modelin White testi ilə heteroskedastiklik testinin nəticələri

Heteroskedasticity Test: White

F-statistic	0.741115	Prob. F(14,6)	0.6998
Obs*R-squared	13.30563	Prob. Chi-Square(14)	0.5026
Scaled explained SS	13.99393	Prob. Chi-Square(14)	0.4502

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2

Method: Least Squares

Date: 10/14/17 Time: 19:32

Sample: 1995 2015

Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-2.42E+10	2.08E+10	-1.161476	0.2896
K	-0.039951	0.600801	-0.066496	0.9491
K^2	2.13E-12	5.50E-12	0.386942	0.7122
K*L	0.000143	0.000201	0.708307	0.5053
K*H	-7.91E-07	3.76E-06	-0.210222	0.8405
K*A	-1.58E-05	1.51E-05	-1.046309	0.3357
L	30552249	17153181	1.781142	0.1252
L^2	-7934.249	4295.852	-1.846956	0.1143
L*H	198.4931	121.7638	1.630149	0.1542
L*A	235.6893	246.6657	0.955501	0.3762
H	-422028.5	208006.4	-2.028920	0.0888
H^2	-1.574785	1.254547	-1.255262	0.2561
H*A	1.258925	4.181485	0.301071	0.7735
A	-677964.4	632233.9	-1.072332	0.3248
A^2	-6.106881	11.14619	-0.547889	0.6035
R-squared	0.633601	Mean dependent var	17057465	
Adjusted R-squared	-0.221329	S.D. dependent var	33271742	
S.E. of regression	36769847	Akaike info criterion	37.85406	
Sum squared resid	8.11E+15	Schwarz criterion	38.60015	
Log likelihood	-382.4677	Hannan-Quinn criter.	38.01598	
F-statistic	0.741115	Durbin-Watson stat	2.981350	
Prob(F-statistic)	0.699776			

Cədvəl 7-nin nəticələrinə əsasən, White testinin ehtimal göstəriciləri 5%-in üstündə olduğuna görə deyə bilərik ki, H_0 hipotezi qəbul edilir, yəni qalıqlar bərabərdir və heteroskedastiklik problemi yoxdur.

Nəticə və təkliflər

Model 1995-2016-cı illərin müvafiq rəqəmsal göstəricilərindən istifadə edilərək qurulmuş və müvafiq testlərin nəticələrinə əsasən modelqurma xətalrı və digər nöqsanlar baş verməmişdir. Modelə qayıtdıqda isə, həm sərbəst, həm də asılı dəyişənlərin birlikdə və ayrılıqda əhəmiyyətli olduğu görünür.

Cədvəl 3 göstəricilərinə əsasən deyə bilərik ki, baxılan zaman aralığında Fiziki kapitalın 1vahid artması ÜDM-i 2.69 vahid azaldır, Əməyin 1 vahid artması ÜDM-ni 129.5 vahid artırır, İnsan kapitalının 1vahid artması ÜDM-i 0.719 vahid azaldır, Elmi araşdırmada çalışanların sayı 1vahid artıqda, GDP 1.79 vahid azalır. Modelə əsasən ÜDM-in Əmək ilə düz mütənasib, Fiziki kapital, İnsan kapitalı, Elmi araşdırmada çalışanların sayı ilə isə tərs mütənasib olduğu görünür. Modelqurmada

heç bir xətanın olmaması bizə Əmsalların yüksək olmasının səbəbinin dataların reallığı əks etdirməməsindən irəli gəldiyini deməyə əsas verir.

Azərbaycanda iqtisadi artım trendinə və dünya bazarında neft qiymətlərinə nəzər yetirsək, bunların düz mütənasib olduğunu görürük. İqtisadiyyatın neftdən asılı olduğu bəlli olur. Bundan azad olmaq üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi vacibdir. Bunun üçün dövlət qeyri-neft sektorunda islahatlar həyata keçirərsə, bu sahədə tətbiq edilən proqramların şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə nəzarət edərsə, qeyri-neft sektoruna investisiya cəlb etmək üçün sahibkarlar üçün güvənilən biznes mühiti yaradarsa, daha yaxşı nəticələr əldə edə bilər. Ölkə üzrə ümumilikdə yanaşsaq, təhsildə ciddi problemlər mövcuddur. Əmək resurslarının keyfiyyətini artırmaq üçün təhsil sistemi müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalı, maddi-texniki baza möhkəmləndirilməli, elm və təhsilə büdcə ayrılmalıdır. Təbii resurslar ölkə iqtisadiyyatının özəyini təşkil edir. Bu günədək iqtisadiyyatı dirçəldən və ayaqda tutan yanacaq ehtiyatlarının zəngin olmasıdır. Bunun davamlı olmadığı hamıya bəllidir. Bunun üçün neft gəlirlərinin sərfəli xərclənməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi, alternativ gəlir mənbələrinə yatırılması prioritet məsələ olmalıdır.

Texnoloji yeniliklərdən istifadə iqtisadi artımın əvəzolunmaz hissəsidir. Azərbaycanda yeni texnologiyaların istehsalı demək olar ki, yox səviyyəsindədir. İstifadə olunan texnologiyalar xaricdən gətirilir. Müəyyən universitetlərdə texnoparklar olsa da, fəaliyyətləri ürəkaçan deyil, çünki bu sahədə maliyyə çatışmazlığı mövcuddur. Startup layihələrinə və digər araşdırma fəaliyyətlərinə “Mələk yatırımcı”ların cəlb edilməsi yönündə addımlar atılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Exploring Economics, Robert L. Sexton, səh 635-636.
2. Romer, Paul M. (1994), “The Origins of Endogenous Growth”, Journal of Economic Perspectives, vol: 8, num: 1; 3-22.
3. Romer, Paul M. (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth”, Journal of Political Economy, 94(5); 1002-37.
4. Turan, Türkan (2008), İktisadi Büyüme Teorisine Giriş, İstanbul, Yalın yayıncılık.

A.N. Ayvazlı: Kommersiya banklarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəzəri baxışlar

KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI
ÜÇÜN NƏZƏRİ BAXIŞLAR

A.N. Ayvazlı

Z.M. Bünyatov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, AMEA

Bakı AZ1141, Hüseyn Cavid prospekti 117

e-mail: ayvazli45@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 8 dekabr 2017; Çapa qəbul edilmişdir 20 dekabr

2017; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2017

Received 8 December 2017; accepted 20 December 2017; published online 25 December 2017

Xülasə

Tədqiqat işinin məqsədi Kommersiya Banklarının təhlili və fəaliyyət istiqamətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Beynəlxalq dünya təcrübəsi ölkəmizdə də müasir bankçılığın formalaşmasına böyük töhfə vermişdir. Qəbul etməliyik ki, iqtisadi sektorda bank xidmətlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, dövlətin iqtisadi potensialının inkişaf səviyyəsinə təsir edən vacib amillərdən biri sayılır. Bank Xidmətləri və məhsul növlərinin müştərilərə təklifi daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq, təlimatlarla tənzimlənir. Bank fəaliyyətinin təşkili korporativ standartlara uyğun olaraq formalaşdırılır. Aparılan təhlilər göstərir ki, kommersiya banklarının inkişafı dövlətin maliyyə islahatlarının aparılması üzrə önəm daşıyan maliyyə bazarlarının fundamental özəyini təşkil edir. Azərbaycan dövlətinin əsas məqsədi Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması və iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılmasıdır. Tədqiqat işinin yeniliklər üzrə təhlili - Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik siyasəti kommersiya banklarının əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsinə və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəlib. Müasir vəziyyətdə banklararası hesablaşma metodları, nağdsız əməliyyatlar və ödənişlər, krepto- valyuta ilə proseslər barədə tədqiqatlar aparılıb. Tədqiqat üzrə nəticə və praktiki əhəmiyyəti belə qiymətləndirmək olar ki, banklar haqqında qanunda bu məqsəd ilə bankların fəaliyyəti tam olaraq təsbit olunub. Banklarda işin təşkili, daxili idarəetmə normaları, fəaliyyətinin prudensial tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini müəyyən edən baza yaradılıb.

Açar sözlər: liberallaşma, istehsal, böhran, məşğulluq, kreditorlar, büdcə

Jel Classification: E58 , G21

THEORETICAL VIEWS ON THE IMPROVEMENT OF COMMERCIAL BANKS ACTIVITY

Abstract

The purpose of the research is to analyze commercial banks and explore the fields of banking activity. The international experience has made a great contribution to the formation of modern banking system in our country. We should accept that improving the banking services in the economic sector is one of the most important factors affecting the level of development of the state's economical potential. Bank Services and products offerings to customers are governed by instructions in accordance with domestic law. The organization of the Bank's activity is formed according to corporate standards. The analysis shows that the development of commercial banks is the fundamental foundation of financial markets that are crucial for the country's financial welfare. The main goal of the Azerbaijani state is full coordination of the legislative framework of the banking system in Azerbaijan with international standards and increasing the role of banking services in the economy. Analysis of the research work, the state's economic security policy is aimed at strengthening the protection of commercial banks' lenders and creditors, ensuring the stable and secure functioning of the banking system fully. In modern conditions, have been analyzed the interbank settlement methods, cashless transactions and payments, as well as processes in crypto currency. The results and practical significance of the research can be evaluated in this regard, so that banks' activities in the law in banks have been fully established. The basis for establishing the principles of business organization, internal management norms, prudential regulation and liquidation of activities was established in banks.

Keywords: liberalization, production, crisis, employment, creditors, budget.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА УЛУЧШЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Резюме

Целью исследования является анализ коммерческих банков, изучение направлений банковской деятельности. Международный опыт внес большой вклад в формирование современного банковского дела в нашей стране. Мы должны признать, что улучшение банковских услуг в экономическом секторе является одним из важнейших факторов, влияющих на уровень развития экономического потенциала государства. Банковские услуги и предложения продуктов клиентам регулируются инструкциями в соответствии с внутренним

законодательством. Организация деятельности банка формируется в соответствии с корпоративными стандартами. Анализ показывает, что развитие коммерческих банков является фундаментальной основой финансовых рынков, которые имеют решающее значение для финансовой реформы в стране. Основной целью азербайджанского государства является полное согласование законодательной базы банковской системы в Азербайджане с международными стандартами и повышение роли банковских услуг в экономике. Анализ новизны исследовательской работы - политика экономической безопасности государства направлена на усиление защиты вкладчиков и кредиторов коммерческих банков, обеспечение стабильного и безопасного функционирования банковской системы в целом. В современных условиях были проанализированы исследования методов межбанковских расчетов, безналичных операций и платежей, а также процессов, проводимых в криптовалюте. Результаты и практическое значение исследования можно оценить в этом отношении, так как деятельность банков в законе о банках была полностью установлена. В банках создана основа для установления принципов организации бизнеса, норм внутреннего управления, пруденциального регулирования и ликвидации деятельности.

Ключевые слова: либерализация, производство, кризис, занятость, кредиторы, бюджет.

Klassik nəzəriyyələr üzrə bazar münasibətlərinin tənzimlənməsini nəzərdən keçir-sək, bu sahədə vaxtı ilə fikir formalaşdıran klassik iqtisadi nəzəriyyənin bariz nüma-yəndələri sayılan Adam Smit, Fransua Kene, Uilyam Petti, David Rikardo kimi şəxsiyyətlərin adlarını çəkmə bilərik. Onların gəldiyi qənaətlərdən belə bir fikir forma-laşır ki, bazar iqtisadi sistemin formalaşdırdığı məcmu tələblərin yaratdığı məcmu təklifdir. Tarixi dövrlərə nəzər salsaq görərik ki, bankların formalaşması maliyyə institutu fonunda özündə bir çox amilləri ehtiva edir. Buna misal olaraq, məcmu tələbin dəyişməsinin istehsal həcmnin artması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi, həmçinin bu sahənin inkişafına təkan verməsini göstərmək olar.

Yaxın tarixə nəzər salsaq görərik ki, XX əsrin sonlarında, təxminən 90-cı illərdə inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi çətinliklərlə rastlaşmış, sosial təminat sahəsində, tibb-səhiyyə və elm sahələrində dövlət xərcləri nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxalmışdı. Bu yalnız inkişaf etmiş ölkələrin ətrafında yox, hazırda inkişaf etməkdə olan ölkə-lərin elm, səhiyyə və s. sahələrinə də təsir etmişdi.

Fərqli dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrin də iqtisadi artımlarını stimu-laşdırmaq planları dövlət strategiyasına daxil edilmişdir. Kapital qoyuluşu aşağı faizlərlə məhdudlaşdırılmış, bu hal da öz növbəsində yüksək faiz dərəcəsinin yaran-

masına səbəb olmuşdur. Keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələrdə iqtisadi nəzəriyyə müddəaları ilə bərabər, Vaşinqton konsensusu adlı konsepsiya layihəsindən də istifadə edilir. [1]

Bu layihə üzrə kreditləri istifadə edilən maliyyə təşkilatlarının proqramı aşağıdakı kimidir:

- qiymətlərdə liberallaşma;
- makroiqtisadi sabitlik (il üzrə inflyasiya 40%-dən az olmamalıdır);
- dövlət xərcləri sahəsində məhdudlaşdırılma (xüsusilə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən kreditlənməsi və ixracın subsidiyalaşdırılması);
- dövlət mülkiyyətində özəlləşdirmənin aparılması;
- valyuta dövrəliyi üzrə açıq iqtisadiyyatın aparılması, məhsul idxalı və xammal ixracı sahəsində ticarət maneələrinin azalması);
- dövlət büdcəsi, ticarət və tədiyyə balansında defisit azaldılması;
- ölkə üzrə rəqabətin fəal dəstəklənməsi və inhisarçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi.

Bankların tərifləri məzmunca üst-üstə düşə bilər. Bir çox elm adamları və mütəfəkkirlər kommersiya bankının tərifini maliyyə sahəsində araşdıraraq, bu aspektdən verir. V.Y. Çerkasov düşünür ki, banklar maliyyə institutu olaraq bu sistemin bir qurumudur. Məna və məzmunu görə bank əməliyyatları maliyyə resurslarının idarə edilməsidir, digər yanaşmadan isə bankın maliyyəsinin idarə olunması onun əməliyyat prosesinin bir hissəsidir. Kommersiya bankları iqtisadi subyektlərdən vəsaitləri cəlb edən və sahələr üzrə yerləşdirməklə yanaşı, birbaşa bağlı olmayan digər xidmətlər üzrə əməliyyatlardan gəlir əldə edirlər. Kommersiya banklarının xidmətləri sahəsində maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi sisteminə ayrı baxılır, bu sahədə peşəkar mütəxəssis heyəti və komitələr təşkil olunur. Y.S. Stoyanovun fikrincə kommersiya bankı müştərilərinə, yəni əmanətçilər (kreditorlarına) və bankdan borc götürənlərə xidmət göstərən, borcluların və əmanətçilərin verdiyi vəsaitlər üzrə faiz fərqiindən mənfəət əldə edəndir. [1]

Banklar ictimai tələbin ödənilməsi üçün bank xidmətlərinə tələb duyulan yerlərdə yaradılmalıdır. Bu cür tələbatın yaranması isə inkişaf edən ölkələrdə iqtisadiyyatın dirçəlmə əlamətidir. Kommersiya bankları həmçinin vergi ödəmələri üzrə sosial yönümlü büdcə layihələrini də təmin edir, əlavə iş yerləri üzrə vakansiyaların yaradılması, əhəlinin əmanətlərinin etibarlı qorunaraq saxlanması və s. xidmətlər çərçivəsində sosial yönlü funksiyaları yerinə yetirirlər.

Qazaxıstanın elm xadimi və tədqiqatçısı A.Ş. Rimbekovanın şərhələrinə əsasən bankların göstərdikləri xidmətlər banklarla müştərilər arasında və ya digər bank arasında bağlanmış müqavilə üzrə kreditlərin rəsmiləşdirilməsi, depozitlərin qəbulu, xarici valyuta mübadiləsi və s. kimi əməliyyatları ehtiva edir.

Bank məhsulu dedikdə konkret tipli əməliyyatı emissiya edən bank tərəfindən müştərilərə təklif olunan əməliyyatlar aid edilir. Bura çek, veksellər, depozitlər, sertifikatlar, plastik (debet və kredit) kartları və s. daxildir. Bank sahələrində məhsullar ilə xidmətlər arasında oxşarlıq da mövcuddur. Banklar müştərilərin tələblərini icra edərkən məqsəd müştəri məmnunluğuna nail olmaqdır. Məsələn, depozitlər bank məhsuludur, onun faizinin ödənişi bank xidmətinə daxildir. Hər iki hal müştərilərə qazanc əldə etmək məqsədi daşıyır. Bankda müştəri qismində hesab açdırmaq məhsul kimi dəyərləndirilir, bura həmçinin banklarda aparılan və göstərilən xidmətlər üzrə hesablarda icra olunan əməliyyatları göstərmək olar. Həm məhsul satışından, həm də göstərilən xidmət müqabilində banklar komissiya şəklində qazanc əldə edirlər. Bir çox hallarda bank məhsulu birinci, bank xidməti ikinci dərəcəyə uyğun xarakterizə edilir. [1]

Yuxarıda qeyd olunanlara görə, bank xidmətləri riskli fəaliyyət sahəsi sayılır. Elə düşünürəm ki, “bank məhsulu” ilə müqayisə etsək, “bank xidmətləri” daha geniş anlayışa malikdir. Əmtəə kateqoriya baxımından maddi istehsalda xidmət anlayışından irəlidə dayanır. Qərb alimlərinin fikrincə, əmtəəni yaratmaq və satmaq olur, gözlə görmək mümkündür. Xidmət gözlə görünmür və dövriyyədən tez çıxır. Onun formalaşması və satılması eyni anda icra olunur.

Müşahidəçilər adətən əmtəənin alınmasını ona uyğun xidmətin göstərilməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu hal əksinə də ola bilər, istənilən xidmətin icra olunması üçün müvafiq məhsul yaradılmalıdır. Qərb alimlərinin digər bir qismi isə əmtəə ilə xidmət anlayışlarına istehlakçılar üçün faydalılıq nöqteyi-nəzərdən baxır. Məhsulun fiziki məhsul kimi mənası təkcə ona sahiblik deyil, həm də ondan əldə olunacaq faydadır. İstehsalçı icad etdiyi məhsula elə bağlanır ki, bütün fokus tələbata və qazanca yönəlir, məhsulun cəmiyyət üçün faydalı olub-olmaması gözdən qaçır. İqtisadi ədəbiyyatda bu kateqoriyaya əsaslanan geniş yanaşmalara rast gələ bilərik. Bank sektoru qlobal miqyasda dünyada baş verən proseslər üzrə iqtisadi böhranlara məruz qalmış, bu təsirlərin nəticəsində bir çox ağır mərhələlərdən keçmiş və öz təsir izlərini qlobal miqyasda iqtisadiyyatın bir çox sahələrində büruzə vermişdi. Ölkəmizdə bank sektorunun təkmilləşməsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında aparılan islahatlar dövründə sürətlə inkişaf etmiş və bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya bankları göstərdikləri xidmət sahələrini müəyyən tələblərə uyğun olaraq genişləndirmiş və müasir xidmətlər üzrə bank məhsulları bazarında daxili rəqabət mühitinə uyğun artırmışlar.

Dövlət tərəfindən aparılan islahatlar əsasən özəl sektorun inkişaf məqsədi ilə azad sahibkarlıq fəaliyyətinin, kiçik, orta sahibkarlıq sahəsində də nəzərdə tutulmuş, əhalinin gəlirləri və yaşayış minimumunun artırılmasına, fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının xidmət səviyyəsi və fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində yeni-yeni layihələrə imza ataraq, özünü göstərmişdi. Təcrübə də inkişaf etmiş ölkələr üzrə

təkmilləşmə praktikasından yararlanaraq, transmilli banklar ilə müqayisədə, bu sahədə praktiki və prudensial islahatların onlara uyğun aparılmasına əsas verir.[2]

Bank sektorunda bir çox bankın iştirak etməsinə baxmayaraq, rüsum toplama səlahiyyəti olan banklar xaricində digər banklar da bu əməliyyatı edə bilməyəcəklər, onların da fəaliyyəti verilmiş lisenziya üzrə məhdudlaşdırılır. Kreditlərə görə əldə edilən faiz qazancı ilə yanaşı, tutulan haqq və komissiyalar bankların mənfəətinin meydana gəlməsində əhəmiyyətli bir yer tutur. Xüsusilə keçmiş dövrdən bəri bank əməliyyatlarının ilk tətbiq etdikləri xidmətlər sayılan kredit-depozit əməliyyatları, bu sahənin mənfəət əldə etməsi üzərində təməli kimi qoyulub.

Lakin indiki vaxtda bank əməliyyatlarının çox geniş çeşidlərə sahib olması, bankların təklif etdikləri məhsulların daha da mənfəətliyinin meydana gəlməsinə yol açır.

Əmanət sahibləri qənaət nəticəsində əldə etdikləri pullarını banklara təqdim edərək, rahat, təhlükəsiz, risksiz və heç bir əziyyət çəkmədən gəlir əldə etmək niyyəti daşıyırlar. Əmanət sahibləri müəyyən edilmiş bir müddət üzrə yerləşdirdikləri depozitlərin müqabilində gəlir əldə edir, əgər tərəflərarası bağlanmış müqavilə vaxtından əvvəl ləğv olursa, şərtlər müqaviləyə uyğun faiz dərəcələri ilə hesablanır.

Bir çox müəssisə və təşkilatlar nağdsız əməliyyatlarını bank vasitəsi ilə aparır. Xüsusilə telefon və internet bankçılığının inkişafı rahat və nağdsız ödənişlərin aparılmasına təkan verdi. Beləliklə bu vəziyyətdə banklar müəssisələrin kassası funksiyasını yerinə yetirir. İnvestorların hər hansı bir investisiya yatırımlarının ilkin olaraq məqsədləri gəlir əldə etməkdir, çünki bu cür investisiyaların risk dərəcəsi də yüksək olur. İnvestorlar çalışırlar ki, vəsaitləri daha az riskli sahələrə investisiya etsinlər. Daha çox gəlir gətirən və etibarlı yerləşdirilən investisiyalar daim maraq doğuracaq və bu sahənin daha da şaxələnməsinə yol açacaq.

Dünyada baş verən innovativ ixtiralar beynəlxalq iqtisadiyyata böyük töhfələr verdi. Bunu nağdsız ödəniş üsulları sahəsində yeni mərhələ kimi də qiymətləndirə bilərik. Elektron tipli texnoloji avadanlıqlar dövlət və özəl sahələrində aktualıq əldə etdi, müasir həyat tələblərinin bariz nümunəsinə çevrilərək, bütün sahələri əhatəsinə aldı. Elektron valyuta demək olar ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə ödəniş üsulu kimi XXI əsrin hesablaşma vasitəsinə çevrildi. Beynəlxalq reytingə malik və öz etibarını doğruldan elektron valyuta kimi ilkin pillədə “bitcoin” durur. Bu maraq inkişaf mərhələsini keçmiş və inkişaf mərhələsində olan dövlətlərin də nəzərindən qaçmayıb. Bu ölkələr beynəlxalq tələb və təklifdən formalaşan ödəniş vasitələrinin ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə özlərinə məxsus elektron valyutaları dövriyyəyə buraxmağa başlamışlar. Misal olaraq Yaponiya dövlətini göstərə bilərik. Böyük iqtisadi potensiala malik olan Yapon dövləti elektron valyuta üzrə hesablaşmalara başlamışdır. Avropa dövlətlərində də bu ödəniş üsullarına meyllilik çoxalmış, maliyyə bazarlarında COİN BANKS və COİN Markets adlı brendlər

A.N. Ayvazlı: Kommersiya banklarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəzəri baxışlar
yaradılaraq, hesablaşma və ödəniş əməliyyatları mənbəyinə çevrilmişdir. [3]

Bir çox maliyyə ekspertləri nağdsız hesablaşma yollarından biri olan kriptovalyutanın yaranmasına meyillidirlər. Hər bir maliyyə və bank sahəsində olduğu kimi bu tip əməliyyatlarda da xüsusi risklər mövcuddur. Ekspertlər hesab edir ki, beynəlxalq maliyyə bazarlarında kriptovalyutanın yaranması artıq nağd pul kütləsinin dövriyyəsinin azalmasına səbəb olacaq.

Kriptovalyutanın növlərini sadalamaq istəsək, onları dünya bazarında fəaliyyət göstərən aşağıdakı adlarda müşahidə edə bilərik:

Bitcoin, Ethereum, Ripple, Litecoin, Ethereum Classik, NEM, Dash, İOTA, Monero, EOS, Stratis, BitShares, Zcash, AntShares, Bytecoin və s. növdə olan elektron pulların adlarını sıralamaq olar. Beynəlxalq miqyasda Ripple valyutası 2017-ci ilin hesabatlarına əsasən kapitallaşma həcminə görə 3-cü, dövriyyəsinə görə isə 6-cı yeri tutur. Ripple kriptovalyutası 2000-ci ilin 1-ci yarısında yaradılıb, maliyyə bazarlarına daxil olan ilklərdən sayılır.

Elektron pulların inkişafı və ona olan tələbatın artması digər dövlətlərin bu sahəyə maraq artıraraq, əlavə yeni növ kriptovalyutaların dövriyyəyə girməsinə səbəb olacaq. Ölkəmizdə müvafiq qanunvericilik maliyyə bazarlarında kriptovalyuta ilə əməliyyat aparmasına MBNP və MB tərəfindən rəsmi icazə verilmədiyindən, bu sahə demək olar ki, bizim üçün tam riskli sayılır. Qonşu dövlətlərdə Gürcüstan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkiyədə bu tip xidmətlər geniş yayılmağa başlayıb. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında da kriptovalyuta ilə əməliyyatları riskli sayan bir çox dövlətlər mövcuddur. Beynəlxalq ekspertlər kriptovalyuta üzrə aparılan əməliyyatlarda elektron pullar vasitəsilə hesablaşmaların aparılmasında ödəniş üsulunun rahat və asanlaşacağını qeyd edirlər. Analitiklər düşünür ki, aparılan ödənişlər zamanı ölkələr arasındakı mübadilə (Exchange) əməliyyatlarına lüzum qalmayacaq, xarici valyutaların alışı və satışı zamanı məzənnə fərqi, o cümlədən konvertasiya üzrə komissiya itkiləri olmayacaq. Beynəlxalq Valyuta Fondunun sədri kriptovalyuta üzrə emitent təşəbbüsünün olmasını qeyd etməsə də, SDR-in əməliyyatlar üzrə aparılan emissiyası blokçeyn tərəfindən təklif olunan texnologiyalar vasitəsilə həyata keçəcəyini qeyd edib. Beynəlxalq Valyuta Fondunun elektron valyuta üzrə emitentlərinə nəzarət və tənzimləyici fəaliyyətinin təşkil olunacağını da bildirib.

Beynəlxalq ekspertlər Azərbaycan dövlətində baş verən innovasiyalardan geridə qalmayacağını, yaxın gələcəkdə öz milli elektron valyutasını dövriyyəyə buraxacağını düşünürlər.

Beynəlxalq mühitdə aparılan bir çox islahat və yeniliklər nəinki ölkəmizdə, hətta dünya miqyasında nağdsız hesablaşmaların inkişafına və nağd şəkildə pul dövriyyəsinin azalması istiqamətində xidmət göstərir. Bu sahədə ölkəmizdə də müvafiq qanun layihələri hazırlanıb, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 16 dekabr 2016-cı il tarixli № 461-VQ sayılı “Nağdsız

hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiqlənib.[11]

Ədəbiyyat

1. Abbasov Y., Məmmədov Z., Rzayev P., Həmişəyeva Ş. “Bank işi və elektron bankçılıq”, Bakı, 2013.
2. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı, 2003.
3. Bəşirov R.A. “Pul və banklar”, Bakı, 2012.
4. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
5. “Banklar haqqında” AR qanunu. İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il № 590-IIQ.
6. Богатко А.Н., Анализ экономической основы хозяйствующих субъектов. М. 2000.
7. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qanunu. İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 10 dekabr 2004-cü il № 802-IIQ
8. “Banklar Haqqında “ AR qanunu. İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il № 590-IIQ
9. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 1999-2010-cu illər üçün aylıq və rüblük bülletenləri.
10. Bağırov M.M., Banklar və Bank əməliyyatları. Bakı, 2003.
11. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2016-cı il tarixli Qanun

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ **(rüblük elmi və praktik)**

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal **(yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com)**.
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMI XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktik)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində; ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 söz**dən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şrifti**lə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin müttəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ